

Ігор Касіяник

Володимир Мисько

МЕТОДИКА НАВЧАННЯ

ГЕОГРАФІЇ

(теоретичний аспект)

Delinatio Generalis
CAMPORUM DESERTORUM
vulgo
UKRAINA.
Cum adjacentibus Provinciis
Bono publico erecta
per
Guilhelmum le Vasseur
de Beauplan
S.R.M. Architectum militarem
et Capitaneum.

Касіяник І.П., Мисько В.З.

Методика навчання географії (теоретичний аспект)

Навчальний посібник

**Кам'янець-Подільський
2017**

УДК 378.016:91(075.8)
ББК 74.580.25я73+26.8
К28

*Друкується згідно рішення вченої ради
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(протокол № 1 від 26.01.2017 р.)*

Рецензенти:

Н.В. Казанішена, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри біології та методики її викладання Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка;

М.В. Горун, кандидат географічних наук, доцент кафедри готельно-ресторанного бізнесу Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту;

І.В. Ракоча, вчитель географії вищої категорії, вчитель-методист Кам'янець-Подільського навчально-виховного комплексу №8.

Касіяник І.П., Мисько В.З.

К28 Методика навчання географії (теоретичний аспект). Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута»», 2017.—214 с.

У посібнику розглядаються теоретичні питання методики навчання географії. Висвітлена методика вивчення загальних проблем, змісту, форм і методів навчання та проведення уроків. Посібник написаний згідно оновленої навчальної програми.

Для студентів денної та заочної форм навчання, викладачів вищих навчальних закладів та вчителів загальноосвітніх навчальних закладів.

УДК 378.016:91(075.8)
ББК 74.580.25я73+26.8

© **І.П. Касіяник, В.З. Мисько, 2017**

© **ТОВ «Друкарня «Рута»», 2017**

ПЕРЕДМОВА

Курс «Методика навчання географії» є одним із основних в системі навчальних дисциплін, що вивчаються у вищих навчальних закладах студентами факультетів природничо-географічного спрямування. Основне його завдання – оволодіння сучасними досягненнями методичної науки і практики, передовим педагогічним досвідом роботи шкіл різних типів, а також формування у студентів педагогічних умінь та навичок з моделювання та проведення різноманітних форм навчальних занять і позакласної роботи з географії у середніх загальноосвітніх закладах.

Методика викладання географії – це галузь педагогічної науки, яка досліджує закономірності й особливості процесу навчання географії в школі, вона розробляє і встановлює раціональні методи та прийоми, засоби і форми навчальної діяльності, під час якої відбувається свідоме оволодіння учнями системою знань із шкільного курсу географії.

Знання теоретичних засад методики озброює вчителя необхідним методичним апаратом для самостійної творчої роботи, сприяє зростанню його методичної майстерності та підвищенню професійного рівня. Загальноосвітня цінність шкільного курсу географії полягає в тому, що у процесі його вивчення учні знайомляться із реальним життям у навколишньому середовищі, з життям суспільства в усіх його проявах і зв'язках.

Структура підручника розроблена авторами на основі діючих державних програм, виходячи із власного досвіду викладання дисципліни «Методика навчання географії» та із урахуванням наявної літератури, присвяченої загальним засадам цієї науки.

За останні роки структура і зміст шкільних курсів географії зазнали значній змін. Впроваджено нові географічні курси, до кожного з яких написано кілька варіантів авторських програм. Учні мають можливість навчатися за якісно новими підручниками, атласами, робочими зошитами. З кожним роком збільшується кількість дидактичних і хрестоматійних посібників, додаткової літератури з елементами цікавої географії.

Щоб учні мали глибокі системні знання з географії, учитель спершу має зацікавити їх своїм предметом. Для цього він повинен оволодіти різними методами і методичними прийомами, опанувати наявну систему засобів навчання, мати уявлення про особливості сучасних форм навчання, творчо застосовувати передові педагогічні технології.

Навчальний посібник містить об'ємний теоретичний матеріал, який охоплює найважливіші теми з методики і методології навчання географії.

Авторами подається хронологія розвитку шкільної географії, визначено основні цілі навчання географії у сучасній школі, структура і зміст географічної освіти, аналізуються основні методи навчання у шкільній географії, що дасть змогу студентам-географам якісно використати теоретичні знання у майбутній професійній діяльності.

Структурно навчальний посібник складається з двох частин, які відповідають двом змістовим модулям навчальної програми дисципліни «Методика навчання географії». Запропонована авторами послідовність 20 тем створюють умови для логічного засвоєння змісту дисципліни у повному обсязі.

Значна частина посібника присвячена методиці навчання окремим курсам географії у середній школі – від «Загальної географії» до «Соціально-економічної географії світу». Особлива увага приділяється методиці вивчення нового шкільного курсу у 8 класі «Україна у світі: природа, населення».

В основу посібника покладено курс лекцій з методики навчання географії. У ньому враховано сучасний рівень знань з методики і методології навчання шкільної географії. Матеріал у посібнику поданий системно і компактно, із врахуванням вимог вузівської програми курсу, до складання якої автори мають пряме відношення.

Автори зупиняються на двох аспектах проблеми: змістовному (погляд на сучасний урок географії та інші форми навчання) і методичному (методика проведення уроків, семінарських занять, конференцій), в яшому розкриті питання дидактичних вимог до уроку, підготовки вчителя до уроків і їх особливостей, вибору методів навчання, самостійних і практичних робіт на уроках, лекційної і семінарської форми занять: розробки окремих уроків, семінарських занять.

Посібник розрахований насамперед на студентів академічного бакалаврату. Також він буде корисний викладачам університетів географічних факультетів і кафедр та вчителям географії.

Сподіваємося, що матеріали посібника допоможуть студентам якісно засвоїти теоретичні аспекти навчальної дисципліни «Методика навчання географії», а вчителям географії на належному науковому рівні і методично досконало організувати роботу з учнями на уроках та в позаурочний час.

ЗМІСТ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1

Теоретичні засади методики навчання географії. Форми організації навчання географії

Тема 1.1. Методика навчання географії як наука _____	6
Тема 1.2. Історія розвитку шкільної географії та методики її навчання _____	9
Тема 1.3. Методологія шкільної географії _____	26
Тема 1.4. Цілі навчання географії. Структура і зміст географічної освіти в школі _____	32
Тема 1.5. Методи навчання у шкільній географії _____	38
Тема 1.6. Урок – основна форма навчання з географії _____	43
Тема 1.7. Позаурочні і позашкільні форми організації навчання з географії _____	53
Тема 1.8. Уроки географії нетрадиційної форми _____	65

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2

Засоби навчання географії. Технології навчання географії.

Методика навчання окремим курсам географії

Тема 2.1. Картографічні джерела знань та методика їх використання на уроках географії _____	76
Тема 2.2. Шкільний підручник та методика роботи з ним на уроках географії _____	86
Тема 2.3. Засоби наочності у процесі навчання географії в школі _____	97
Тема 2.4. Методичні особливості використання технічних засобів навчання на уроках географії _____	102
Тема 2.5. Методика формування в учнів географічних знань _____	116
Тема 2.6. Міжпредметні зв'язки у формуванні географічних знань _____	122
Тема 2.7. Інтерактивне навчання в системі нових освітніх технологій _____	130
Тема 2.8. Методика формування практичних умінь і навичок на уроках географії _____	147
Тема 2.9. Навчальний курс «Загальна географія» _____	153
Тема 2.10. Навчальний курс «Материка та океани» _____	166
Тема 2.11. Навчальний курс «Україна у світі: природа, населення» _____	181
Тема 2.12. Навчальний курс «Україна та світове господарство» _____	198
Список рекомендованої літератури _____	211

Тема 1.1. МЕТОДИКА НАВЧАННЯ ГЕОГРАФІЇ ЯК НАУКА

Зміст.

1. Сутність понять «методика» та «методологія».
2. Methodика навчання географії як наука про закономірності й особливості процесу навчання географії у школі.
3. Завдання і проблеми методики навчання географії.
4. Структура і компоненти шкільної географії.

1.

Поняття «методика» та «методологія» пов'язані між собою, але різні за змістом.

Методологія – це вчення про принципи та методи пізнання і перетворення дійсності. Згідно іншої дефініції методологія – це вчення про способи і методи пізнання нової наукової істини. Часто під методологією розуміють світогляд вченого, який проводить дослідження з позицій певного підходу.

Методика ж – це система способів і методів ведення самого дослідження. У дидактиці та методиці викладання географії під методикою розуміють систему способів і методів навчання істини, яка вже здобута (відома).

Методологія і методика в науці та в навчанні означають приблизно те ж, що стратегія і тактика у військовій справі. Без правильної методології не може бути й адекватної методики. Однак у навчанні однієї методології недостатньо: можна бути геніальним вченим і методологом, але ні до чого не здатним вчителем і методистом; мати феноменальні знання з предмету, але не вміти викласти матеріал дітям. Methodика викладання географії, як і будь-яка інша наука, має власну методологічну основу.

Філософським методологічним підґрунтям методики навчання географії є матеріалістична діалектика, з позицій якої будь-які явища і процеси розглядаються як реально існуючі, а також є динамічними (знаходяться в русі і розвитку).

До методологічних основ МНГ належать її об'єктно-предметна суть, завдання, структура, методи досліджень тощо.

2.

Methodика навчання географії – це галузь педагогічної науки, яка досліджує закономірності й особливості процесу навчання географії в школі, вона розробляє і встановлює раціональні методи та прийоми, засоби і форми навчальної діяльності, під час якої відбувається свідоме оволодіння учнями системою знань із шкільного

курсу географії та формуються відповідні уміння і навички щодо застосування цих знань.

Методику навчання географії не можна розглядати як сукупність рекомендацій і порад щодо використання певних методів та прийомів навчання. Знання теоретичних засад методики озброює вчителя необхідним методичним апаратом для самостійної творчої роботи, сприяє зростанню його методичної майстерності та підвищенню професійного рівня.

Загальноосвітня цінність шкільного курсу географії полягає в тому, що у процесі його вивчення учні знайомляться з реальним життям у навколишньому середовищі, з життям суспільства в усіх його проявах і зв'язках.

Географічні знання і вміння дають змогу усвідомлено орієнтуватися в соціально-економічних, суспільно-політичних і геоекологічних подіях своєї держави та світу в цілому. Важливе місце при цьому належить методиці викладання географії в школі.

Знання теоретичних засад методики озброює вчителя необхідним методичним апаратом для самостійної творчої роботи, сприяє зростанню методичної майстерності та підвищенню професійного рівня.

Об'єктом методики навчання географії є процес формування географічних знань, умінь і навичок у загальноосвітній школі. Предметом – система шкільної географічної освіти, а саме: зміст і структура сучасних курсів географії, а також форми і засоби організації навчального пізнання в процесі вивчення шкільної географії, його місце і значення в системі загальної середньої освіти.

Паралельно досліджується виховне значення шкільного курсу географії, його місце і роль в системі загальної середньої освіти.

Наступність і послідовність курсів географії забезпечує поступове формування і розвиток в учнів системи основ географічних наук. Отже, сучасна методика навчання географії розглядає викладання географії як єдиний навчально-виховний процес, що відзначається динамічністю і перебуває у безперервному розвитку.

3.

Перед сучасною методикою викладання географії постають наступні завдання:

1. визначення мотиву і цілі навчання географії (для чого потрібно вивчати географію?);
2. розкриття освітньої, розвиваючої і виховної мети шкільної географії;
3. відбір та удосконалення змісту шкільних курсів географії;

4. розробка ефективних освітніх технологій, окремих методів і прийомів навчання (як саме вчити?);
5. визначення й обґрунтування різних форм організації навчального процесу (оптимальне поєднання різних методів, прийомів і засобів навчання);
6. визначення та обґрунтування різних форм організації навчального процесу (виявлення найкращих умов для застосування різних методів і прийомів, засобів навчання);
7. з'ясування особливостей здобування учнями географічних знань, умінь і навичок (як учні вчать, на якому рівні вони засвоюють навчальний матеріал, як розвиваються їхні розумові здібності в процесі навчання, наскільки самостійно вони вміють здобувати знання, тощо).

Тобто МНГ озброює майбутнього вчителя знання методів, форм, технологій навчання географії, умінням організувати процес навчання географії, який буде забезпечувати досягнення триєдиної мети – навчальної (освітньої), розвивальної та виховної. Таким чином, МНГ відповідає на питання «Як навчати географії в школі?»

До сучасних проблем методики викладання географії можна віднести:

1. Приведення змісту, структури й обсягу шкільної географії у відповідність до вимог Державного стандарту географічної освіти:
  - оновлення змісту курсів географії, удосконалення їх структури і послідовності вивчення;
  - забезпечення багатоваріантності навчально-методичного комплексу до вивчення окремих курсів;
  - створення варіативних підручників і методичних посібників з окремих курсів.
2. Удосконалення методів, прийомів, засобів і форм навчання (активізація пізнавальної діяльності учнів, розвиток навичок самостійного здобування знань).
3. Розробка нових методів і прийомів застосування сучасних комп'ютерних технологій з розширенням їх можливостей у навчанні географії.
4. Впровадження і поширення оригінальних авторських методик навчання географії, розроблених творчо працюючими педагогами і експериментально апробованих.
5. Удосконалення змісту й організації позакласної роботи з географії (факультативні заняття, шкільні олімпіади, гуртки, туристсько-краєзнавча робота тощо).

4.

Структура методики навчання географії. Її умовно можна поділити на загальну та окремі методики.

Загальна методика розглядає весь процес навчання географії у школі в цілому. Це не що інше як дидактика шкільної географії, оскільки вивчає те, що є спільним для всіх курсів.

Окремі методики – конкретні методики вивчення окремих курсів шкільної географії. Вони конкретизують основні положення.

Зміст методики викладання географії розробляється, насамперед, на основі розуміння її як науки про організацію процесу навчання географії в школі.

Компонентами її змісту є: загальна власне педагогічна ціль навчання географії; конкретні освітні, розвиваючі, виховні цілі, засоби навчання географії, методи та форми навчання географії.

Отже, методика викладання географії як педагогічна наука розробляє зміст кожного компонента методичної системи, умови його реалізації з урахуванням специфіки курсу географії та вікових особливостей учнів, вивчає взаємозв'язки між компонентами і розробляє найефективнішу технологію управління процесом навчання, спрямовану на навчання, розвиток і виховання особливості кожного учня.

Тема 1.2. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ШКІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ ТА МЕТОДИКИ ЇЇ НАВЧАННЯ В УКРАЇНІ ТА ЗА КОРДОНОМ

Зміст.

1. Становлення шкільної географії у XVII-XVIII ст..
2. Розвиток шкільної географії у XIX ст.
3. Шкільна географія у XX ст.
4. Особливості розвитку шкільної географії та МНГ в Україні.
5. Сучасна шкільна географія в зарубіжних країнах.

1.

До середини XVII ст. географії як окремого навчального предмету в європейських школах не було. Географічні відомості подавалися в курсах державознавства разом з історією. Викладання географії було введено в західноєвропейських школах в другій половині XVII ст., а в першій половині XVIII ст. стало обов'язковим. До першого десятиріччя XVIII ст. належить і початок викладання географії в учбових закладах Російської імперії. Друга половина XVII ст. – початок XVIII ст. – це період великих економічних змін у світі, коли значно розширилася світова торгівля та розгорнулася боротьба за колоніальні володіння. В Російській державі, до складу

якої належали й українські землі, в ці роки активно розвивалася торгівля, покращувалися шляхи та засоби зв'язку, зростала територія держави. В нових умовах чиновникам, купцям, промисловцям та поміщикам знадобилися географічні знання. Саме цим частково пояснюється необхідність введення такого шкільного предмету як географія.

Введенню викладання географії в школах сприяли також успіхи у вивченні Землі в цілому та окремих країн. Після Великих географічних відкриттів, які закінчилися в середині XVII ст., надзвичайно зріс географічний кругозір людства. Дослідження Землі стали опиратися на природничі науки, що дозволило пояснити багато географічних явищ і процесів. Точнішими стали виміри Землі та географічні карти. Отже, розвиток географічної науки також опосередковано впливав на появу географії як шкільного предмету.

До початку XVIII ст. було видано багато книг, які містили географічні, економічні та політичні відомості про різні країни. Деякі з них були видані в Росії, але більшість – за кордоном. У навчальних закладах Російської імперії на початку XVIII ст. вже вивчалася географія. В школах математико-навігаційних наук це була головним чином математична географія (переважно картографія). В інших навчальних закладах – політична географія, яка включала описи різних держав світу. Пізніше перед описами держав, які склали основний зміст курсу, подавали короткі відомості з математичної географії.

В першій половині XVIII ст. в учбових закладах Російської імперії використовувалися перекладені на російську мову голландські та німецькі підручники географії. Вони містили величезні переліки географічних назв, фактів та цифр, які були мало пов'язані між собою. Весь матеріал подавався у вигляді питань та відповідей, які учні повинні були завчити. А відповідно, і методика зводилася до догматичного та репродуктивного навчання, за якого переважала катехізична бесіда. Зрозуміло, що такі підручники не викликали інтересу учнів до географії. Окрім того, підручники містили багато помилок та неточностей, особливо в матеріалі про Російську імперію, який до того ж був ще й незначний за обсягом. Це пояснювалося недостатнім рівнем географічного вивчення тогочасної Росії.

Протягом XVIII ст. в Росії розгорнулися широкомасштабні географічні дослідження. Величезну роль у становленні російської географічної науки відіграв М.В. Ломоносов, який вперше визначив суть географії такими словами: «что полезнее есть человеческому роду к взаимному сообщению своих избытков, что безопасней плавающим в море, что путешествующим по разным государствам

нужнее, как знать положение мест, течение рек, расстояние городов, величину, изобилие, соседство разных земель, нравы, обыкновения и правительства разных народов? Сие ясно показывает география, которая всех вселенных обширность единому взгляду подвергает». Ломоносов М.В. ініціював збір статистичних даних про різні місцевості держави, були складені географічні карти, організовані експедиції тощо. Ще на початку XVIII ст. з'явилися перші наукові видання з географії Росії, серед яких особливо слід відмітити праці В.Н. Татищева. В 30-40-х рр.. XVIII ст. вийшли в світ два перших російських географічних атласи.

В географії підвищена увага приділялася вивченню своєї країни. У 1742 р. вийшов перший підручник «Руководство к географии» (невідомого автора). У 1776 р. побачив світ перший підручник вітчизняної географії Христофора Чеботарьова «Географическое и методическое описание Российской империи». Але підручники мали ті ж недоліки, що їх іноземні попередники, тобто були перенасичені номенклатурою, цифрами, фактами; був відсутній пояснювальний та цікавий матеріал.

В губернських народних училищах, відкритих у 80-ті рр.. XVIII ст. географія вивчалася у двох старших класах: в 3-му (один рік) – загальна географія, в 4-му (два роки) – географія Росії. В кінці XVIII ст. почали публікуватися статистичні дані про населення й господарство. Географи та вчителі географії мали змогу користуватися більш точними відомостями про економіку Росії. Слід додати й те, що фахових географів в цей час не готував жоден вищий навчальний заклад. Тому географію в школі читали не фахівці, а найчастіше історики.

2.

На початку XIX ст. географія як навчальний предмет була введена у всіх середніх навчальних закладах. В семінарських гімназіях географія вивчалася з III по VII класи (14 тижневих уроків). Курс починався математичною та загальною географією, яка включала відомості про Землю. В IV класі продовжувалося вивчення загальної географії вивченням описів окремих країн світу. В V класі вивчалася вітчизняна географія, в VI-VII класах – загальна та російська статистика (так в ті часи називали економічну географію). В ті часи користувалися підручниками, складеними на основі праць Є.Ф. Зябловського («Загальний землеопис», «Землеопис Російської імперії»), де були подані більш-менш достовірні дані, але також було дуже багато фактичного матеріалу, географічної номенклатури, але мало пояснювального матеріалу.

Користувалися і підручником К.П. Арсенєва «Начертание статистики Российского государства», в якому вперше подано поділ Росії за географічними та економічними ознаками та пояснювальний матеріал. У 1828 р. погіршився стан викладання географії в школах, її перенесли в I клас. Основна маса пояснень і більша частина описів були вилучені з курсу, а залишилися переважно географічна номенклатура, цифри, факти. Підручники знов стали складними та нецікавими.

В подальшому із гімнастичного курсу було вилучено і курс статистики. Географія стала другорядним предметом і викладалася лише в початкових класах. Недооцінка ролі географії в шкільній освіті викликала різку критику з боку вчених, мислителів, вчителів. М.В. Гоголь, який деякий час викладав географію в школі, висловив своє незадоволення таким станом речей у своїй праці «Думки про географію», де він писав: «Где найдутся предметы, сильное говорящее юному воображению? Какая другая наука может быть прекраснее для детей?... И не больно ли, если показывают им, вместо всего этого, какой-то безжизненный, сухой скелет?». При цьому Гоголь мав на увазі номенклатурний характер викладання географії.

Видатний педагог К.Д. Ушинський підкреслював велику роль географії у вихованні патріотизму та наполягав на посиленні уваги до вивчення батьківщини. Ще в кінці XVIII ст. – на початку XIX ст. педагоги шукали засоби для подолання труднощів у викладанні географії, пов'язані із надмірною кількістю номенклатурного матеріалу.

Робота із картою розглядалася з точки зору засвоєння учнями номенклатури. Вчителям рекомендували пропонувати учням наносити по пам'яті географічні назви на так званій чорній («німій») карті, яка являла собою накреслені на дошці контури тих чи інших територій. Було багато пропозицій щодо полегшення запам'ятовування номенклатури: використання віршів, географічних ігор тощо.

На розвиток методичної думки великий вплив здійснив К.Д. Ушинський, який обґрунтував значення і можливості географії у вихованні учнів, в розвитку їх мислення і уяви. Він розвивав батьківщинознавчі ідеї Я.А. Коменського та І. Песталоцці (якщо в світовій педагогіці засновником краєзнавчого принципу навчання вважається Я.А. Коменський, то у вітчизняній педагогіці – К.Д. Ушинський). Ушинський пропонував починати шкільну географію із вивчення своєї місцевості. Під впливом цих ідей з'являються підручники з географії, засновані на батьківщинознавчих принципах. Наприклад, в праці Д.Д. Семенова «Уроки географії» вивчення

географії починається з Петербурга у формі уявної мандрівки Невою, Ладозьким озером і далі.

Паралельно пояснюється і зміст основних термінів. Батьківщинознавчий принцип початкового викладання географії був використаний Д.Д. Семеновим і в праці «Педагогические заметки для учителей» (1864 р.) – одній з перших робіт з МНГ. Батьківщинознавчі ідеї зустріли з розумінням і вчителі географії. Але керівництво органів освіти не підтримали цих починань і в програмі та підручниках батьківщинознавство не було відображено.

Велику увагу прогресивні педагоги другої половини XIX ст. приділяли наочності та формуванню пізнавального інтересу до географії. Ідея наочності відобразилася у використанні атласів та карт. В 60-х рр.. XIX ст. з'явилися перші російські хрестоматії з географії, які містили розповіді та нариси, написані мандрівниками та письменниками про природу та життя людей різних частин тодішньої Росії. Основною метою їх використання було зацікавлення учнів у вивченні географії.

Друга половина XIX ст. – період бурхливого розвитку географічної науки. У 1845 р. було засноване Російське географічне товариство в Петербурзі, яке виступило ініціатором декількох експедицій в різні куточки імперії. До кінця XIX ст. було завершено картографічне вивчення всієї території Росії. Активно розгорнулися геологічні, кліматологічні, ґрунтознавчі, океанологічні дослідження. Працями В.В. Докучаєва створене вчення про природні зони, яке є основою сучасної фізичної географії. До початку XX ст. з'явилася метеорологічна мережа, за даними якої було видано кліматичний атлас Російської імперії (1900 р.).

Значно розширилися етнографічні та економіко-географічні дослідження, частіше стали публікуватися статистичні дані. У 1884 р. відкрита перша в Росії кафедра географії в Московському університеті на чолі з Д. Анучіним. З цього часу з'являються фахові географи, частина з яких починає викладати в школах, що позитивно впливає на якість викладання географії.

3.

В дореволюційній Росії географія викладалася в середніх навчальних закладах в п'яти класах (10 тижневих уроків). Матеріал розподілявся за класами наступним чином: 1-й клас – початкова географія (елементи математичної і загальної географії); 2-й клас – географія позаєвропейських країн; 3-й клас – географія Європи; 4-й клас – географія Росії; 5-й клас (в деяких навчальних закладах – 6-й клас) – батьківщинознавство або порівняльна географія, тобто

економічна географія Росії та головних зарубіжних країн. Але географія посідала дуже незначне місце серед інших предметів. Видатні педагоги вимагали розширити курс географії і ввести його в старших класах. Вони сходилися на думці щодо батьківщинознавчого підходу у викладанні географії.

У 1915 р. в Москві відбувся перший з'їзд викладачів географії Росії. Багато з них вимагали перебудови шкільної географії. Після з'їзду комісія з реформи середньої школи розробила план нової сітки годин і нових програм з географії для гімназій. За цим планом географія вводилася в усіх класах з 1-го до 8-го.

В 5 класі почали вводити загальне землезнавство. Вітчизняною географією починався і закінчувався весь курс. Але фактично у зв'язку з війною план не було введено у дію. В методичній літературі того часу підкреслювалася необхідність посилення ролі картинних описів в молодших класах та пояснення – в старших класах. Пропонувалося також приділяти увагу порівнянню, встановленню причинно-наслідкових зв'язків тощо. У розподілі матеріалу з географії вже на початку ХХ ст. було закладено два підходи: аналітичний (спочатку розглядається Земля, а потім – окремі території) – основний в старших класах; синтетичний (спочатку вивчається своя місцевість, потім – інші частини світу, потім – Земля в цілому) – основних в молодших класах.

Міністерство освіти зобов'язало авторів полегшити матеріал підручників, але без скорочення номенклатури, яка тоді вважалася суттю географії. Тому полегшення підручників полягало у скороченні пояснювального матеріалу та описів, що вело до більш конспективного викладу матеріалу. Як наслідок, знов посилилася роль заучування великої кількості цифр і назв школярами, що викликало критику провідних вчителів. Це зумовило випуск нових підручників Е. Лесгафта, Г. Іванова, А. Крубера та ін.. Ці підручники були більш досконалими, оскільки була скорочена номенклатура, були вміщені описи природи, населення, господарства, додані ілюстрації, карти, запитання тощо. Але більшість шкіл користувалися ще старими підручниками.

Значна увага приділялася використанню наочності, особливо карт, географічних картин тощо. Вчителі наполягали, що головне при роботі з картою – навчити учнів читати карту. Було видано багато хрестоматій, серій географічних картин, настінних карт. Проблеми в якості географічної освіти в дореволюційний час були також пов'язані з тим, що часто географію викладали не фахівці. В перші роки радянської влади не було загальноприйнятих програм з географії. Вони розроблялися місцевими органами освіти.

Перший проект загальнодержавної програми був розроблений у 1921 р. під керівництвом Д.Анучіна. Курс розпочинався в III-IV класах батьківщинознавством. В V кл. вивчалася географія частин світу, в VI-VII кл. – географія Росії (пізніше СРСР), у VIII кл. – економічна географія світу, у IX класі – астрономія та метеорологія. Підручники з географії для шкіл в ці часи були відсутні, тому використовувалися старі підручники Лесгафта, Г. Іванова, А. Крубера та ін.

У 1924 р. в школах були введені нові навчальні програми, відомі під назвою програми ДВР (Державної вченої ради). В 1-4 класах вивчення окремих дисциплін замінялося комплексними курсами, які включали і географічні питання. На першому році навчання учні знайомилися з порами року; на другому – з водою, повітрям, рослинами, життям людей; на третьому – з відомостями про місцеву природу, господарство; на четвертому – з географією Росії.

В середніх класах предмети зберігалися, але з географії спеціальних програм не було, а географічний матеріал розподілявся між курсами природознавства та суспільствознавства. Як наслідок, знання учнів з географії були безсистемними та уривчастими. Тому через деякий час викладання географії було відновлене спочатку в молодших, а потім і в середніх класах.

Позитивним було те, що в цей час вийшла значна кількість літератури з шкільного краєзнавства. В практику увійшли навчальні екскурсії в природу та на виробництво. Окрім того, в навчально-виховний процес поступово впроваджувалися активні методи навчання та самостійна робота учнів. Широко застосовувалися моделювання, виготовлення наочності, практичні роботи.

Учні вчилися читати карти, працювати зі статистичними даними, креслити графіки, вести спостереження. На початку 30-х рр. вийшла постанова Комуністичної партії, де визначалися завдання і зміст шкільної географії: забезпечити знання карти, особливо карти СРСР, знання основних понять, основ фізичної та економічної географії СРСР, кожної республіки, краю, області тощо.

У 1934 р. вийшла наступна постанова Компартії, якою було визначено концентричну побудову шкільної географії відповідно до трьох ступенів школи (початкової, семирічної, середньої). В початковій школі курс географії включав елементарні відомості із фізичної географії на матеріалі своєї місцевості (3-й клас та огляд природи та життя людей за природними зонами в межах СРСР (4-й клас).

В семирічній школі головна роль відводилася фізичній географії: 5-й клас – загальна фізична географія, 6-й клас – фізична

географія частин світу, 7-й клас – фізична географія СРСР. Оскільки частина учнів закінчувала освіту після 7-го класу, в курси 6-7 класів були включені й основні відомості про економіку забіжних країн та СРСР. В старших класах вивчалися систематичні курси економічної географії: 8-й клас – економічна географія СРСР, 9-й клас – економічна географія зарубіжних країн.

Почалося видання нових підручників, хрестоматій, спеціальних журналів, карт, атласів тощо. У 1934-35 н.р. було введено нові навчальні програми і нові підручники в усіх класах. З 1934 р. починає виходити в світ науково-методичний журнал «Географія в школі». В обласних та республіканських інститутах підвищення кваліфікації вчителів були створені кабінети географії. Все це позитивно впливало на якість викладання географії. Серед проблем методики навчання географії в ті часи слід виділити:

- недостатня розробленість системи типів уроків;

- методична необізнаність вчителів, яка часто призводила до повернення до старої форми викладу географічного матеріалу: у формі лекцій або методом загальних формулювань, переважання книжково-словесних методів навчання; – авторитарна форма викладання, в умовах якої зростала роль вчителя як керівника навчального процесу, учні отримували строго регламентовані географічні знання, активність учнів падала, знижувалась і зацікавленість учнів до вивчення географії; – методична література не давала відповіді на питання «Що таке педагогічна майстерність?»

В той же час були і певні досягнення: – методичні кабінети з географії почали турбуватися про глибоке вивчення окремих актуальних питань географії, збирали і систематизували методичну літературу, порушували питання про забезпеченість шкіл друкованими матеріалами з географії та методики її викладання; – вчителі прагнули досягти педагогічної майстерності; – зросло видання географічної літератури (і з економічної в тому числі); – видані географічні хрестоматії для деяких шкільних курсів географії; – відновились діяльність географічних товариств, що дало змогу вчителям обмінюватись думками тощо. Але все це було перервано Другою Світовою війною, яка внесла певні зміни в зміст і методи роботи вчителів та висунула на порядок денний нові завдання.

Географія виявилася навчальним предметом, який найтісніше пов'язаний із питаннями оборони країни. Питання економічної географії теж мали певний стосунок до оборони країни. Наявність заводів і фабрик, добре обладнаних доріг, стану

сільськогосподарських угідь – все це військовою мовою називалося «засобами оборони».

Неабияке значення мали і питання кількості населення країн. Від неї залежала забезпеченість чисельності армії, її тилу, резерву країн щодо поповнення армії людськими ресурсами.

Країні були потрібні мільйони солдат, які б добре орієнтувалися за картою та на місцевості, вміли б використовувати рельєф місцевості в бою, знали особливості розміщення населених пунктів та господарчих об'єктів. Після війни відбувся перехід до обов'язкової середньої освіти. В 1947 р. Міністерство освіти розробило нові програми, за якими змінилася структура шкільної географії.

В цей час концентрична побудова навчальної програми змінилася лінійно-ступеневою. Географія була виключена з початкової школи і замінена на курси природознавства (2-3 класи), які містили й деякі географічні відомості. У 4-му класі також викладався й систематичний курс природознавства, який систематизував знання учнів, отримані у 2-3 класах та створював основу для вивчення природничих дисциплін в наступних класах. В 5-9-х класах вивчалися послідовно загальна географія, географія материків та океанів, фізична географія СРСР, економічна географія СРСС та зарубіжних країн.

Новим було те, що географію стали вивчати і в 10 класі, куди перемістили курс економічної географії СРСР. Впровадження нових програм вимагало і перегляду і перевидання підручників. Основними недоліками підручників з економічної географії було їх перевантаження статистично-економічним матеріалом, застарілі фактичні дані, мала кількість навчальних карт. Протягом 1948-50 рр. були перевидані всі підручники.

Серед проблем викладання географії в Україні того часу залишалися проблема забезпечення шкіл висококваліфікованими кадрами, наочністю; вимагала покращення культури мовлення вчителів; організація кабінетів географії тощо. М.М. Баранський зазначав, що головним завданням методики є відбір навчального матеріалу для шкільної географії і розподіл його за класами. Він також наголошував, що весь курс географії повинен бути пронизаний науковими та політичними ідеями.

В цей же час починається активне впровадження в процес викладання географії практичних робіт. Значну роль в подальшому розвитку методики навчання географії мали методичні збірники «Географія в школі» та «Красзнавство в школі», які почали виходити з ініціативи НДІ педагогіки УРСР з 1948 р. В цей час почався новий

період в розвитку методики викладання географії. Характерними рисами викладання шкільної географії в цілому, а особливо географії в старших класах, були пропаганда активних методів викладання, підвищення науково-теоретичного і методичного рівня вчителів, подолання формалізму при викладанні предмету, виховання патріотизму в процесі навчання. На уроках географії вчителі використовували приклади з життя країн і народів, знайомили учнів з новими досягненнями географічної науки тощо. Особливо в цей період приділялась увага господарським проблемам, новобудовам, набувало актуальності питання перетворення природи в інтересах людини та суспільства.

У 1966 р. була проведена реформа змісту освіти. Зміст навчальних програм та підручників географії був доповнений новими досягненнями географічної науки. Був введений в зміст окремих курсів розділ «Наша область», а в школах союзних республік введено спецкурс з географії цих республік (наприклад, географія Української РСР).

Значно покращилося матеріально-технічне забезпечення процесу навчання географії. Для всіх класів були видані нові атласи, підручники, настінні карти, кінофільми, діапозитиви, картини тощо. Опубліковані нові хрестоматії та книги для позакласного читання.

В багатьох школах створені та оснащені кабінети географії. У 60-80-х рр. усі підручники випускалися в Москві. Українські автори в той час обмежувалися лише написанням методичних рекомендацій із викладання окремих курсів. О. Діброва випустив шкільний підручник з географії Української РСР. Пізніше йому на зміну прийшов підручник М. Паламарчука. Методичні дослідження охопили всі проблеми шкільної географії – її зміст, організацію навчання, позакласну роботу тощо.

У 1981-82 н. р. було введено нові програми та підручники з географії. Серед недоліків у викладанні географії у 80-ті рр. ХХ ст. були: перевага інформаційної діяльності вчителя; недостатня увага організації самостійної пізнавальної діяльності учнів; одноманітність форм контролю знань, умінь і навичок учнів тощо. Тому питання реформування освіти, в тому числі й географічної, залишалось актуальним.

4.

Становлення шкільної географії сучасного типу в Україні почалося з ХХ ст. За досить короткий час існування самостійної держави (1917-1921рр.) були створені організаційні структури й елементи національної концепції освіти. Значне місце в ній належало

географії. Так у 1919 році вийшла «Краткая география Украины» В.О. Кістяківського (1865-1952 рр.). Вона постійно доопрацьовувалась автором і витримала дев'ять видань.

Значний внесок у розвиток шкільної географії та методики її викладання зробив український географ і економіст К.Г.Воблий (1876-1947р.р.) – автор навчального посібника для учнів середньої школи з економічної географії України (1919 р.).

Після утворення СРСР (1922 р.) Україна мала значну автономію в організації освіти та науково-методичному забезпеченні. У цей період було створено трудову школу. Вона мала дев'ятирічний термін навчання і складалася з двох ступенів: перший – 1-5 класи, другий – 6-9 класи. У початкових класах значна увага приділялась вивченню рідного краю. Географії, як навчального предмета тут не було. Окремих елементів географічних знань учні набували під час вивчення природознавства.

Для становлення науково-методичних засад вивчення економічної географії України після другої світової війни велике значення мав підручник К.Г.Воблого «Економічна географія УРСР». Він витримав п'ять видань і досі не втратив своєї актуальності як за змістом, так і за методикою викладу.

Найбільший внесок у розвиток шкільної географії та методики її викладання в Західній Україні зробили: А.Роман, С.Л. Рудницький, В.О.Геринович, В.М.Кубійович.

Якщо до 1934 р. в географічній освіті перевага надавалася вивченню комплексних напрямків «Природа», «Суспільство», то після прийняття 15 травня 1934 р. Постанови РНК СРСР «Про викладання географії в початкових і середній школі СРСР» географію знову почали викладати як окремий предмет і було збільшено кількість годин на її викладання.

Після Другої Світової війни відбувся перехід до обов'язкової середньої освіти. Починаючи з 50-х років, велика увага приділялася зміцненню зв'язків школи з життям, почалося активне впровадження у навчальний процес практичних робіт.

Значну роль у справі впровадження розвитку методики викладання географії відіграли методичні збірники «Географія в школі» та «Краєзнавство в школі», які почали виходити у 1948 р. З 1967 р. почав виходити збірник «Методика викладання географії». Він був присвячений проблемам не лише методики викладання географії в середній школі, а й підготовки вчителів географії у вищих навчальних закладах.

До сих пір не втратили свого значення дуже змістовні, спрямовані на розкриття певних закономірностей методики

викладання географії посібники вчителів-практиків М.Т.Янка і В.П.Замкового. Особливо цінними є роботи В.П.Замкового «Поради вчителю географії» та «Майстерність вчителя географії».

На початку 90-х років, коли Україна стала незалежною державою, почалася напружена робота з якнайшвидшого забезпечення шкіл українськими підручниками. З'явилися альтернативні, пробні та інші підручники і навчальні посібники. Одним з перших був підручник П.Г. Шищенка і П.О.Масляка «Географія України» (1992 р.).

Пізніше вийшов у світ підручник для 9 класу середньої школи «Географія України» А.Й.Сиротенка, Б.О.Чернова і В.Я.Плахути.

Авторами підручника із загальної географії для 6-го класу стали О. Я.Скуратович, Р.Р.Коваленко та Л.І.Круглик, для 7 і 8 класів – В.Ю.Пестушко, В.О.Сасихов і Г.Є.Уварова. В 1997 р. за редакцією Б.П.Яценка вийшов підручник з економічної і соціальної географії світу. Для поглибленого вивчення географії України учнями профільних і спеціалізованих класів загальноосвітньої школи, коледжів та гімназій призначені посібники львівських авторів Ф.Д.Заставного та О.І.Шаблія.

Протягом 90-х років усі курси географії були забезпечені не лише підручниками, а й робочими зошитами, атласами, контурними картами. Видано хрестоматію з географії України (П.О. Масляк і П.Г. Шищенко), посібники для контролю за рівнем засвоєння знань учнями. Почав регулярно виходити журнал «Географія та основи економіки в школі», газета «Географія. Краєзнавство. Туризм».

Швидкий темп розвитку науки та освіти в Україні, у тому числі й географії, з часом зумовив деяку відмінність між її досягненнями і засадами географічної науки, яка вивчається в школі.

Виникла явна потреба і навіть необхідність привести у відповідність наукові засади шкільної географії з теоретичними і практичними досягненнями науки.

Географічні з'їзди України (Львів, Одеса, Харків, Луцьк, Київ, Чернівці) спеціально розглядали питання про зміст і методику її викладання в школі, гімназіях, ліцеях і у своїх висновках підкреслювали зв'язок географічної науки і шкільної географії. Відомі викладачі ВНЗ професори І.Левицький, П.Шищенко, О.Топчієв, О. Шаблій, М.Пістун, І. Половина, Я.Олійник, С.Ішук, Л.Зеленська, Д.Заставний, доценти О.Жемеров, К.Немець, В.Чирка, І.Волошин, В.Пестушко, В.Герасимчук, Б.Пічугін, Г.Уварова і багато ін. зробили вагомий внесок у розвиток географічної освіти в школі. Вони створили багато підручників і методичних посібників для вчителів і учнів, а також розробили навчальні програми.

Рекомендації методистів і вчених з удосконалення навчальних програм і підручників мали на меті:

1. привести зміст і характер освіти на трьох ступенях розвитку школи у відповідність із сучасним рівнем розвитку науки, техніки, культури;
2. створити найбільш сприятливі умови для розвитку пізнавальних інтересів учнів до географії;
3. розширити можливості для самостійної роботи, відповідно до бажань і потреб.

Сьогодні діють стандарти шкільної географічної освіти авторів А.Сиротенка, Й.Гілецького, учених Харківського, Дніпропетровського, Чернівецького та інших університетів. Вони сприятимуть соціальному захисту школярів від неякісної географічної освіти, а також учителів від неякісного навчання географії.

Ще на початку 90-х років наукові працівники лабораторії географічної освіти Інституту педагогіки АПН України обґрунтували мету і завдання концепції географічної освіти, яка мала такі напрями: розвинути творчу особистість, сформувати в учнів уміння і навички здобувати географічні знання самостійно, розвивати пізнавальні інтереси учнів до географії.

У 2003 році вчені і вчителі (П.Шищенко, Я.Олійник, О.Дмитрук, Г.Уварова і Н.Муніч) запропонували новий варіант концепції змісту географічної освіти: мета, завдання, структура, місце географії в навчальних планах 12-річної школи.

В оновленій концепції змісту географічної освіти актуальним залишається розвиток географічної освіти у зв'язку з переходом на 12-річний термін навчання в загальноосвітніх навчальних закладах. Доведено роль і значення географії в школі на міжнародному рівні. Так, у Міжнародній хартії географічної освіти, прийнятій Міжнародною географічною спілкою (МГС) у 1992 році, зазначено, що географія має вивчатись у всіх класах середніх навчальних закладів і що «право на освіту включає право на високий рівень географічної освіти, результатом якого є розумне поєднання відданості своїй країні і міжнародному глобальному співробітництву. МГС рекомендує дану хартію всім народам і урядам світу і визнає форми і принципи діяльності, представлені в ній, основою, що забезпечує достатній рівень географічної освіти в усіх країнах світу».

Новий зміст географічної концепції відобразив зміни у світі, показав що змінилися діти, змінилася сама географія; враховано тут і рекомендації світового співтовариства, про що було виголошено вище.

За цією концепцією сучасна освітня галузь «Географія» в основній і старшій школі (з українською мовою навчання) має такий вигляд:

6 клас – «Загальна географія» (2 год.);

7 клас – «Материки та океани» (2 год.);

8 клас – «Україна у світі: природа, населення» (2 год.)

9 клас – «Україна і світове господарство» (1,5 год.);

Сучасна концепція відрізняється від змісту попередніх концепцій. Вона враховує сучасні реалії життя і відкидає негативну тенденцію скорочення змісту географічної освіти в суспільстві.

На підставі висловленого вище можна сформулювати основні закономірності в розвитку географії:

1. *перша* – в географії впродовж майже 5 тис. років в основному продовжувався період накопичення, збору матеріалу; географія залишалась описовою наукою до того часу, поки в загальних рисах не були вивчені океани і материки (це не виключало окремих висновків та узагальнень), потім вона перейшла до аналізу і синтезу зібраного матеріалу;
2. *друга* – картографічний метод фіксування матеріалу поступово набував самостійного значення, сформувався в особливу методичну дисципліну, який вийшов з географії;
3. *третья* – особливі взаємозв'язки з іншими суміжними предметами і науками. Географи-мандрівники «працювали» не тільки на свою науку, а й на такі, як ботаніка, зоологія, геологія, етнографія, статистика, економіка, збираючи для них фактичний матеріал.

Географічна освіта в загальноосвітній школі має розповісти про територіальну багатогранність світу, навчити просторового мислення і правильного сприйняття навколишньої дійсності та передбачає такі завдання:

1. Дати початкові, конкретні знання про територіальні відмінності навколишнього середовища, поясни їхню об'єктивність і на цій основі сформулювати пізнавальний інтерес до інших країн і регіонів, їхньої природи та господарства і в цілому до географії;
2. Вивчати рідний край і Україну, формувати риси патріотизму, любові до рідної місцевості у взаємозв'язку з інтернаціоналізмом і широким поглядом на світ;
3. Закласти фундамент цілісного бачення світу, розвивати географічну культуру, виховувати повагу до історії та культури інших народів;

4. Сприяти вихованню екологічної свідомості, комплексного сприйняття природних і соціальних процесів у географічній оболонці в їхніх взаємозв'язках і взаємообумовленості;
5. Закласти основи просторового мислення, що передбачає осмислення територіальної взаємообумовленості явищ; навчити розумінню образно-знакової мови географічної карти;
6. Озброїти учнів спеціальними і загальнонауковими вміннями, що дозволять їм самостійно здобувати інформацію географічного характеру під час вивчення всіх курсів географії;
7. Сприяти оволодінню системою знань про глобальні проблеми сучасності, що надзвичайно важливо для цілісного осмислення планетарного співтовариства людей, єдності природи і суспільства.

Ці завдання, безумовно, пов'язані із необхідністю розв'язувати назрілі проблеми суспільства. У сучасний період основними принципами в галузі географії вважаються: гуманізація, екологізація, диференціація, розвиток, історизм, системність, варіативність, різнорівненість.

Вказані завдання, принципи і напрями вимагають оновлення змісту і методів у географічній освіті, а також зміни чинних навчальних програм, підручників і навчально-методичних посібників, у тому числі і з проблем методичного забезпечення кожного курсу.

Принциповою відмінністю нового змісту географічної освіти стає варіативність, що визначається альтернативними навчальними програмами і підручниками, різнорівненість, що дає змогу розвивати індивідуальні здібності учня, формувати творчу, активну особистість.

На завершальному етапі географічної освіти найбільший розвиток одержить диференціація, регіоналізація і поряд з вивченням базових (обов'язкових) предметів вільний вибір учнями дисциплін, що буде сприяти розвитку їхніх пізнавальних інтересів і здібностей. Ідеться не тільки про підтягування відстаючих, а насамперед: про розвиток саме здібностей, про навчання, виховання і розвиток зокрема обдарованих дітей. Саме розвивальне навчання дозволить забезпечити розумовий розвиток учнів. У цьому контексті процес навчання учнів географії слід розглядати як процес формування в них певної системи знань, умінь і навичок.

В сучасних умовах географія з науки, що займалася описом Землі, перетворилася на науку, яка значною мірою інтегрує в собі природничі, соціальні та економічні закономірності, розглядаючи їх у часовому і просторовому вимірах. Ці закономірності забезпечують формування політичної, економічної, екологічної культури школярів.

Сьогодні шкільний курс географії покликаний закладати в учнів систему поглядів на світ, формувати мислення, а тому має бути світоглядне спрямованим предметом. Нові підручники, навчально-методичні комплекси мають відповідати сучасному рівню географічної науки, бути методично-забезпеченими і дидактичне вивіреними. Вони повинні підняти на новий рівень викладання географії, пробудити пізнавальний інтерес в учнів, романтику експедицій, бажання вивчати рідний край. І саме знання історії становлення географії необхідне для вчителя сьогодення.

5.

Прискорення темпів розвитку людської цивілізації вимагає від системи освіти будь-якої країни відповідних і постійних змін. Вони відбуваються в напрямку підвищення ролі окремих шкільних дисциплін у навчанні й вихованні дітей – майбутніх громадян. Крім того, вдосконалюється і методика викладання навчальних предметів. Вона стає адекватною часу. Нині в деяких країнах відбувається щорічна, іноді доволі значна корекція структури й змісту навчальних програм з конкретних дисциплін.

У різних країнах чи групах країн існують свої підходи до організації системи освіти. Різні природні умови і ресурси, рівні розвитку економіки, культурні традиції, менталітет нації тощо вимагають реалізації різних навчально-виховних концепцій. Крім того, часто ці концепції у великих країнах мають і певне регіональне забарвлення. Скажімо, у деяких країнах (Франція, Україна, Польща, Росія тощо) географія є окремим, самостійним предметом і займає чільне місце поряд з такими предметами, як математика, мова, хімія, фізика, біологія, історія. В інших країнах (наприклад, США, Японія) географія входить до складу інтегрованих дисциплін. У деяких країнах її розглядають як елемент комплексних суспільних наук, в інших – як елемент природничих знань.

Третій напрямок можна назвати проміжним. Він фактично використовує ідеї двох попередніх систем навчання географії і є спробою використати сильні сторони обох напрямків і уникнути слабких. До країн, що його дотримуються, належать Бельгія, Нідерланди, ФРН, Велика Британія та ін. В них на різних вікових рівнях, а також у різних школах поєднуються окремі курси географії з певними елементами географічних знань в інтегрованих курсах.

По-різному підходять в зарубіжних країнах і до створення навчальних програм з географії.

Так, країни, які взяли на озброєння французьку систему, мають поряд із курсами загальної географії ще й регіональні курси. При

цьому в більшості розвинених країн значна увага приділяється вивченню географії своєї держави. І це цілком правомірно, бо абсолютна більшість громадян житиме і працюватиме у своїй країні, на своїй землі.

Інша група країн буде програми вивчення географії на принципах вибірковості або «ключів», вводячи в програми розгляд лише типових, «ключових» територій, регіонів чи держав. Так, Іспанію, Італію чи Грецію вивчають як приклад «країн туризму», а Велику Британію, Філіппіни чи Японію – як острівні країни тощо.

Набувають значного поширення загальні огляди певних регіонів з більш детальним вивченням окремих типових країн чи територій. Цей компромісний варіант у багатьох випадках є досить продуктивним.

У деяких розвинених країнах схиляються до думки, що нині вивчення географії повинно будуватися на розгляді окремих найважливіших географічних проблем. При цьому для їх усвідомлення і розкриття використовується конкретний географічний матеріал.

По-різному в світі складаються і реалізуються програми з географії. В країнах, що використовують французький принцип освітньої системи (Франція, Україна, Латвія, Росія, Польща та ін.), зміст географічної освіти розробляється переважно централізовано. В інших, в основному федеративних державах, програми з географії розробляються органами освіти штатів, федеральних земель тощо. А в деяких (Австрія, Велика Британія та ін.) програми складають безпосередньо вчителі географії кожної школи.

Наприкінці ХХ ст. в багатьох країнах світу почалося реформування системи освіти, в тому числі й географічної. США одними з перших усвідомили необхідність удосконалення географічної грамотності нації для майбутнього своєї країни. Виявилось, що низький рівень географічної освіти прямо пов'язаний із віднесенням географії до другорядних предметів. Тому нині в цій країні географію включили до складу п'яти так званих критичних предметів. Їх поглиблене вивчення визнано суттєвим для майбутнього держави.

Серед країн Латинської Америки, враховуючи всю сукупність природно-історичних і соціально-економічних особливостей, великого значення надається географічній освіті в Бразилії. Без певного рівня географічних знань не можна ефективно реалізувати грандіозні плани освоєння території цієї великої країни. Тому в Бразилії географія належить до найважливіших шкільних предметів. Своєрідність методики викладання цієї дисципліни полягає в написанні учнями

географічних творів. Для цього використовується значна інформаційна база у вигляді статистичних довідників, фотографій, рекламних проспектів тощо. Кожен учень повинен раз на тиждень зробити перед класом доповідь на основі написаного твору.

У цілому сучасна географічна освіта в різних країнах відрізняється від української більшою гуманітаризацією змісту і більшою її практичною спрямованістю. Але не можна однозначно вказати країну, де система географічної освіти є кращою за українську. Скажімо, українському менталітету не властивий неформальний стиль спілкування, який панує в школах США чи Великої Британії. Тому структуру, зміст, методи викладання шкільної географії однієї чи декількох країн не можна механічно переносити на нашу.

Кожна нація має свої уподобання. Разом із тим, це не означає, що будь-які закордонні методи є абсолютно неприйнятними для нас. Але впроваджувати їх необхідно лише після проведення експериментальних досліджень. Їх позитивні результати і є критерієм відповідності певних концептуальних положень зарубіжних систем географічної освіти чи їх елементів українським реаліям.

Тема 1.3. МЕТОДОЛОГІЯ ШКІЛЬНОЇ МЕТОДИКИ ГЕОГРАФІЇ

Зміст.

1. Зв'язок методики навчання географії з іншими науками.
2. Методи теоретичних досліджень.
3. Методи експериментально-емпіричного рівня.
4. Експеримент у шкільній географії та його види.

1.

Методика навчання географії як одна із педагогічних наук, найтісніше пов'язана з педагогікою. Як відомо, основними складовими педагогіки є дидактика (теорія навчання) та теорія виховання.

Дидактика вивчає те, що є спільним в процесі навчання будь-якому предмету (тобто загальні принципи і закономірності навчання); обґрунтовує і розкриває методи, прийоми, засоби і форми організації навчання. Дидактика є основою будь-якої методики викладання, оскільки розкриває, як саме загальні закономірності, принципи і правила навчання можна застосовувати. Отже, дидактика розробляє для методики загальні методологічні положення.

Методика ж показує як їх застосовувати при викладанні конкретного предмету. З іншого боку, дидактика спирається на

методику викладання предметів, тому що будь-яке теоретичне дослідження повинно бути перевірене на практиці, під час викладання конкретного предмету. Тобто методика дає дидактиці емпіричний матеріал для теоретичного аналізу й узагальнення.

Географія як навчальний предмет нерозривно пов'язана із методологією наукової географії, яка, спираючись на теорію пізнання навколишнього світу, встановлює шляхи пізнання закономірностей, що виявляють взаємовідношення між географічним середовищем і явищами суспільного життя.

Нерозривність процесів навчання і виховання зумовлює зв'язки методики навчання географії із теорією виховання. Дуже тісні зв'язки МНГ має також із психологією, яка вивчає вікові та індивідуальні психологічні особливості дітей, закономірності їх психічної діяльності, які треба враховувати в процесі навчання. При розробці методів та прийомів навчання географії використовуються дані педагогічної психології про закономірності мислення, пам'яті, уваги, формування умінь і навичок у дітей різного віку.

Психофізіологічні особливості учнів різного віку враховуються також при відборі змісту і виборі методів навчання. Особлива роль психології полягає у розробці мотивів навчання, розвитку пізнавального інтересу до предмету тощо. Крім того, кожен вчитель має володіти вміннями визначати індивідуальні психологічні особливості учнів і враховувати їх в процесі навчання.

МНГ також пов'язана із усіма складовими географічної науки, які складають зміст шкільної географії (курси фізичної та соціально-економічної географії, геології, кліматології, картографії, гідрології, географії ґрунтів, загального землезнавства тощо). При розробці змісту шкільної географії увага зосереджена на відборі в ній основ географічної науки. Крім того, специфіка географічних наук впливає на вибір методів і засобів навчання. Наприклад, на уроках застосовуються такі специфічні для географії методи, як картографічний, метод спостережень тощо.

Серед засобів навчання на уроках географії провідне місце належить картам як основному джерелу знань та засобу операційної діяльності учнів. Велике значення мають зв'язки методики навчання географії із логікою. Це пов'язано зі зростанням у змісті шкільної географії ролі теоретичних питань. Географічні поняття є категорією мислення. Важливе значення на уроках географії має формування знань про географічні закономірності.

Задля успішного засвоєння учнями географічних понять і закономірностей вчитель повинен сформувати в учнів прийоми

логічного мислення, такі як: аналіз, синтез, абстрагування, порівняння, узагальнення тощо.

Простежуються також зв'язки методики навчання географії із історією, біологією, фізикою, математикою, хімією, астрономією тощо. Ці зв'язки зумовлені необхідністю встановлювати міжпредметні зв'язки в процесі навчання географії задля забезпечення системності знань учнів та їх всебічного розвитку.

2.

У наукових дослідженнях із методики навчання географії важливе місце посідає метод теоретичних досліджень. Він забезпечує дослідника науковою методологією та методикою і спрямований на створення узагальнень, встановлення і формування закономірностей вивчення явищ, процесів.

До методів теоретичного рівня, крім вивчення педагогічної спадщини, слід віднести: статистично-математичний, порівняльний метод та системно-структурний підхід та історичний методи.

Значення статистично-математичного методу дослідження не обмежується здійсненням обчислень. Головна функція цих методів – виявлення і обґрунтування складних взаємозв'язків і закономірностей педагогічних явищ.

Системно-структурному підходу в методиці навчання географії останнім часом приділяють особливу увагу. Суть його полягає в тому, що предмет дослідження розглядається в якості цілісної системи, яка складається із взаємопов'язаних елементів. При цьому в центрі уваги знаходиться вивчення взаємозв'язків і взаємодій між цими елементами. У відповідності з тим під час дослідження процесу навчання географії опираються на виявлення зв'язків між діяльністю учителя і учнів; між метою, змістом, методами і засобами навчання; між засвоєнням знань, розвитком і вихованням учнів та ін.

Системно-структурний підхід передбачає визначення цілей уроку, відбір змісту, методів і засобів навчання з урахуванням цих цілей. Системний підхід проявляється і в тому, що учителям тепер рекомендується планувати і розробляти зразу декілька уроків з цієї чи іншої теми програми.

Значення математичних методів дослідження не обмежується здійсненням обчислень. Головна функція цих методів – виявлення і обґрунтування складних взаємозв'язків і закономірностей педагогічних явищ.

Суть історичного методу полягає в тому, що явища, які досліджуються, розглядаються у розвитку і зміні в часі.

3.

Методами експериментально-емпіричного рівня є:

- спостереження за роботою колег;
- вивчення шкільної документації (календарно-тематичного планування, поурочних планів, розробок учителів і методичних об'єднань, результатів перевірок контрольних робіт і самостійних робіт учнів тощо);
- анкетування, бесіди з учителями, адміністрацією школи та учнями;
- експеримент (природний і лабораторний).

Спостереження – найпоширеніший метод вивчення й узагальнення досвіду вчителів, аналізу власної педагогічної діяльності.

Види спостережень:

- а) самоспостереження під час педагогічного процесу;
- б) об'єктивне спостереження;
- в) наукове спостереження.

Самоспостереження – це своєрідний самоконтроль і спостереження за учнями. Воно допомагає вчителю уникнути повторення помилок, сприяє підвищенню його майстерності й авторитету серед учнів, стимулює до урізноманітнення методів і форм навчання, використання різних видів опитування та контролю знань, вмінь і навичок учнів.

Об'єктивне спостереження дає підстави спостерігачеві робити певні висновки щодо педагогічного процесу, дозволяє запозичити для себе щось корисне або поради колізі ефективніші методи, прийоми і засоби для вивчення учнями певної теми чи розділу навчальної програми, виконання практичної роботи, проведення екскурсії. Об'єктивне спостереження значно триваліше, тому його висновки можуть мати вагоміше значення. Воно передбачає аналіз роботи кількох учителів і багатьох учнів з метою вивчення певної системи навчання географії і поширення передового досвіду. Ефективність об'єктивного спостереження посилюється, якщо його поєднують із спеціальними методами перевірки діяльності учнів, якості їх знань.

Наукове спостереження в методиці викладання географії характеризується комплексністю і цілеспрямованістю. Для цього необхідно, насамперед, з'ясувати мету спостереження, яка орієнтує дослідника. Її визначають, виходячи із практичних завдань дослідження.

Для вивчення питань, що мають бути дослідженні, науковці або методисти розробляють програму, тобто певну систему завдань, дій і запитань, визначають критерії оцінок, способи обробки отриманих даних. Об'єктивність результатів спостереження забезпечується глибоким аналізом уроку.

Вивчення шкільної документації дає змогу визначити систему навчання географії в школі та з'ясувати якість знань школярів. При цьому аналізуються класні журнали, тематичні, календарні та поурочні плани, конспекти уроків, методичні розробки, щоденники і зошити учнів, контурні карти, календарі погоди тощо.

Анкетування як метод дослідження застосовується для оцінки певних явищ, фактів, подій (для оцінки якості нового підручника, посібника, нетрадиційних форм навчання, нових технологій тощо). Однією з його переваг перед іншими методами є те, що воно дає змогу отримати інформацію від великої кількості осіб. Цей метод дослідження доцільно поєднувати з іншими.

Послідовність застосування методу:

- а) складання запитань анкети;
- б) поширення і збирання заповнених анкет;
- в) обробка, аналіз і класифікація відповідей;
- г) розробка рекомендацій, врахування зауважень тощо.

Бесіди з учителем та учнями – досить поширений і давно відомий метод дослідження. За його допомогою можна вивчити досвід роботи вчителя, його відношення до нових підручників, посібників тощо.

Дослідник повинен заздалегідь підготувати цілу систему запитань для бесіди (як основних так і додаткових).

Коли вивчають досвід роботи окремих вчителів, бесіди мають цілеспрямований характер. Основні положення підкріплюються документами, методичними розробками, проведеними уроками, заняттями гуртків тощо. Оцінюючи роботу вчителя, теж враховують думку його колег, дирекції школи.

Бесіди з учнями дають уявлення про інтерес до предмета, про якість знань, про читання ними географічної літератури, про враження від екскурсії і т.д.

4.

Педагогічний експеримент – це наукове дослідження процесу навчання з метою перевірки правильності наукової гіпотези дослідника. Виділяють природний і лабораторний педагогічний експеримент.

Суттєвою ознакою експерименту, яка відрізняє його від спостереження, є активне втручання у ситуацію дослідника, який здійснює маніпулювання однією або кількома змінними (факторами) і реєструє супутні зміни у поведінці об'єкта, що вивчається.

Природний експеримент проводять у звичних для учнів умовах – у класі (навчальному кабінеті). Для його проведення виділяють як мінімум два паралельних, рівноцінних за успішністю і рівнем загального розвитку учнів, класи. Один із них обирають за експериментальний, другий – контрольний. Після завершення експерименту порівнюють знання учнів, роблять відповідні наукові висновки, розробляють практичні рекомендації.

Лабораторний експеримент, на відміну від природного, проводять у спеціально обладнаному приміщенні. Його мета – з'ясувати, чому під час природного експерименту ті чи інші знання важко засвоюються або сприймаються учнями. Лабораторний експеримент може передувати природному, тоді він має уточнити природу і доцільність останнього.

У програмі педагогічних досліджень виділяють й інші види експерименту, серед яких: констатуючий і навчальний (формуючий). Мета констатуючого – проілюструвати, зафіксувати рівень навчальної діяльності, знань та вмінь учнів. Його проводять на початку і в кінці методичного дослідження.

Мета формуючого – довести ефективність нової технології, методу, прийому, засобу або форми навчання.

Педагогічний експеримент проводять за такою схемою:

- визначення об'єкта і предмета дослідження;
- з'ясування мети і завдань дослідження;
- висунення робочої гіпотези;
- визначення тривалості, місця проведення експерименту, його обсягу;
- вибір експериментальних і контрольних класів;
- аналіз і розробка необхідних матеріалів для забезпечення проведення експерименту;
- вибір критеріїв оцінки і методів обробки результатів;
- розробка методики спостереження за ходом експерименту;
- аналіз результатів, інтерпретація експерименту, обґрунтування методичних рекомендацій та загальні висновки.

Теоретична обробка матеріалів педагогічного експерименту – заключний етап дослідження.

Тема 1.4. ЦІЛІ НАВЧАННЯ ГЕОГРАФІЇ. СТРУКТУРА І ЗМІСТ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ В ШКОЛІ

Зміст.

1. Мета і завдання шкільної географії.
2. Загальна характеристика програми.
3. Структура і зміст шкільної програми.

1.

Загальна мета географічної освіти в сучасній школі – формування в учнів системи поглядів, принципів, норм поведінки по відношенню до географічного середовища. Результатом шкільної географічної освіти повинна стати внутрішня пізнавальна установка особистості на засвоєння цілісних географічних знань.

Головним завданням шкільної географії є:

- формування в учнів цілісного географічного образу планети Земля – від вивчення рідного краю і держави до пізнання глобальних законів і процесів;
- розуміння ролі географічних знань у вирішенні економічних і соціальних проблем;
- розкриття ролі географії в житті суспільства та у забезпеченні раціонального використання природного, трудового та матеріально-ресурсного потенціалу територій (країн, материків, окремих регіонів тощо);
- виховання національно свідомого громадянина, дбайливого господаря, грамотної людини, гуманіста і природолюбця;
- вироблення в учнів умінь практично застосовувати здобуті географічні знання та користуватися джерелами географічної інформації;
- розвиток у школярів причинного, геопросторового мислення, розуміння доцільності науково обґрунтованого підходу до природокористування, системної єдності довкілля, людини та її діяльності у територіальному аспекті;
- розвиток творчого мислення в процесі вивчення географії.

Одна з основних проблем дидактики і методики будь-якого навчального предмета – визначення цілей навчання.

Цілі навчання географії визначаються головною метою навчання і виховання дітей в школі.

За широтою і різноманітністю цілей географія займає одне з провідних місць серед інших навчальних предметів у школі, як наслідок того, що у сферу її навчання входять і природні, і суспільні об'єкти та явища.

Для зручності цілі навчання географії можна об'єднати в три групи: освітні, розвивальні, виховні.

Освітні (навчальні) цілі передбачають: формування конкретних елементів географічних знань: уявлень, понять, законів, закономірностей; взаємозв'язків та взаємозалежностей між об'єктами і явищами природи (наприклад, сформувані поняття «географічна карта», «природний комплекс», «міграція населення» і т.д.; уявлення про взаємозв'язок сфер географічної оболонки); формування власне предметних умінь на основі засвоєних географічних знань (наприклад, уміння визначати азимут, уміння читати план місцевості, уміння визначати природний приріст населення, вміння працювати з статистичним матеріалом поміщеним у додатках підручника); формування знань і умінь про спеціальні методи дослідження природи (наприклад, сформувані поняття «дослід», уміння виконувати дослід).

Розвивальні (розвиваючі) цілі передбачають: розвиток всіх психічних процесів учня, що відбуваються шляхом оволодіння відповідними видами діяльності (наприклад, формувати уміння аналізувати, виділяти істотні ознаки, узагальнювати, робити висновки, доводити судження і т. д.); розвивати вміння виконувати способи раціональної навчальної діяльності (наприклад, розвивати вміння складати цілеспрямований опис об'єкта чи явища природи за типовим планом, схемою, таблицею, вміння будувати схеми, план розповіді і т. д.).

Виховні цілі передбачають: формування певних компонентів тих чи інших якостей особистості (розумових, моральних, патріотичних, естетичних, трудових, матеріальних, соціальних, екологічних та ін.)

Знаючи цілі навчання географії в цілому і з кожного курсу географії зокрема, вчителеві легше правильно визначити мету окремих тем уроків.

Щоб визначити освітню мету, необхідно здійснити аналіз змісту теми і скласти його логічну схему.

Розвивальна мета визначається змістом навчально-пізнавальної діяльності учнів. Ця діяльність зумовлена, по-перше, предметним змістом; по-друге, можливостями учнів виконувати її з різною мірою самостійності.

Виховна мета визначається і реалізується як самим географічним змістом, так і змістом навчально-пізнавальної діяльності

учнів, методами її організації, засобами виконання, формою сумісної діяльності, емоційним кліматом, характером спілкування, формою цілісного процесу навчання.

Цілі шкільної географії втілюються в її зміст, який відображено в діючих програмах і підручниках.

2.

Навчальні програми з географії для середніх загальноосвітніх шкіл – це затверджений Міністерством освіти і науки України своєрідний стандарт шкільної географічної освіти, який визначає зміст географії в школі, її структуру, послідовність вивчення курсів, розділів і тем, систему необхідних знань, умінь і навичок, що мають бути сформовані у школярів.

Пояснювальна записка включає дві частини: «Вступ», у якому розкриваються основні завдання, які стоять перед шкільною географією загалом та «Структуру і зміст навчальної програми», у якій повідомляється коротка характеристика і значення навчальних курсів, кількість годин, передбачених на вивчення кожного курсу та основні навчально-методичні завдання. Окрім того, вказується кількість практичних робіт (у тому числі, обов'язкових для оцінювання) та короткі методичні рекомендації щодо виконання індивідуальних досліджень.

Навчальна програма кожного курсу географії поділяється на три рубрики: «Кількість годин», «Зміст навчального матеріалу» і «Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів».

«Зміст навчального матеріалу» включає: назви розділів, тем, підтем, практичні роботи, дослідження. Важливою є рубрика «Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів», яка виділена після кожної теми. Матеріал рубрики дає можливість чітко з'ясувати, що учні повинні знати і вміти після засвоєння нового матеріалу. Її покладено в основу тематичного оцінювання. У змісті навчальних програм з географії наведено перелік обов'язкових для виконання практичних робіт, які заплановані в усіх навчальних курсах, а також проведення досліджень (у вигляді презентацій, коротких творів (есе), міні-проектів тощо).

Щодо принципів побудови програми з географії, то вона має лінійно-ступеневу побудову, яка характеризується постійним ускладненням знань з кожним роком навчання. Одночасно кожен наступний навчальний матеріал ґрунтується на попередньо вивченому. Програмі відповідають всі загально дидактичні принципи. Особливо вирізняється краєзнавчий. Тут мають місце принцип демократизації, гуманізації та гуманітаризації освіти.

Саме з програми розпочинається створення навчально-методичних комплексів для всебічного забезпечення курсів географії у школі. До складу таких комплексів, окрім навчальних програм, входять варіативні підручники і навчальні посібники, атласи, контурні карти, робочі зошити, хрестоматії, різноманітні дидактичні матеріали, методична література та програми для комп'ютерного навчання.

3.

Однією з важливих традицій шкільної географії є поділ її на фізичну та економічну і соціальну. Переваги цієї структури полягають, насамперед, у тому, що вона дозволяє найгрунтовніше відобразити основи сучасних фізико- та економіко-географічних наук.

Послідовність вивчення окремих курсів географії на сьогоднішній день наступна:

6 клас – «Загальна географія» (68 год.).

7 клас – «Географія материків і океанів» (68 год.).

8 клас – «Україна у світі: природа, населення» (68 год.).

9 клас – «Соціально-економічна географія світу» (34 год.).

Пропедевтичним географічним курсом є «Природознавство» (5 клас), що дає учням початкові географічні знання про природу, населення, культурний розвиток і господарство своєї місцевості. Тут учні набувають саме тих знань, які сприятимуть сприйманню географії у старших класах.

Краєзнавчий зміст курсу передбачає вивчення не тільки рельєфу, вод, клімату своєї місцевості, але й таких компонентів як ґрунти, рослинний і тваринний світ, а також населення своєї місцевості, його побуту та господарської діяльності. Головний критерій при виборі цього змісту – використання об'єктів і явищ, доступних безпосередньому сприйманню школярів під час програмних екскурсій, спостережень, а також життєвий досвід учнів.

Весь зміст курсу підпорядковується єдиній ідеї: природа – необхідна умова життя людини, вона впливає на її працю і відпочинок; разом із тим людина змінює природу, бережно відноситься до неї, створюючи нові ландшафти.

«Загальна географія» (6 клас) здійснює перехід від курсу «Природознавство» до систематичних курсів географії і одночасно стає основою для їх подальшого вивчення. Його основними завданнями є знайомство з географією як наукою, з оболонками земної кулі та географічними процесами і явищами, формування знань про існуючі у природі взаємозв'язки і закономірності.

Початковий курс фізичної географії як частина системи фізико – географічної освіти включає відомості про Всесвіт та Сонячну систему, про топографічний план та особливості зображення Землі на глобусі і карті, про сфери Землі (літо-, гідро-, атмо-, біосферу та географічну оболонку). про методи їх дослідження, про основні компоненти природного

комплексу і взаємозв'язки між ними, про чисельність, середню густоту і зростання населення земної кулі. його расовий склад, положення України та окремих держав на політичній карті світу.

В курсі «Географія материків і океанів» (7 клас) основну увагу зосереджено на вивченні фізико-географічних умов материків як цілісних природних утворень. Одночасно формуються знання про географічну оболонку і її компоненти. Зміст курсу створює необхідну основу для розуміння учнями ролі географічної оболонки в житті людини і впливу суспільства на природні умови.

Курс «Україна у світі: природа, населення» (8 клас) у сучасних програмах з географії є основною складовою географічної освіти в Україні. Вивчення географії України спрямоване на формування цілісної науково-географічної картини своєї держави. Особливості природи розглядаються як умови життя та господарської діяльності людини. Особлива увага приділяється розгляду і всебічній оцінці природних умов і ресурсів території, детальному вивченню картографічної інформації, природних комплексів України.

Для здійснення краєзнавчого підходу головна увага приділяється аналізу природи своєї області, її багатствам. Цей навчальний також формує знання про свою країну, як суб'єкт міжнародного поділу праці, економіки і геополітики, світового простору. Вивчається економіко-географічне та геополітичне положення України, її адміністративно-територіальний устрій, історико-географічне формування території.

Значна увага приділяється розміщенню населення. його природному і механічному руху, національному складу. Детально вивчається географія галузей господарства країни, зовнішньоекономічних зв'язків, комплексна характеристика економічних районів. цей курс є також початковим етапом економічної освіти школярів, сприяє їхній адаптації до життя в умовах ринкової економіки.

Курсом «Соціально-економічна географія світу» (9 клас), як правило, завершується географічна освіта школярів. Він спрямований на формування в учнів цілісного уявлення про навколишній світ, показує глибокий взаємозв'язок природи, населення, господарства

земної кулі. Пріоритетна увага приділяється проблемі взаємодії суспільства і природного середовища.

У змісті шкільної географії отримали відображення багато географічних наук:

- у фізичній географії – землезнавство, фізичне краєзнавство, а також окремі фізико-географічні науки: геоморфологія, кліматологія, гідрологія суходолу, океанографія, ґрунтознавство, біогеографія та ін.;
- в економічній географії – географія населення, промисловості, сільського господарства, транспорту, ресурсів, географія світового господарства, регіональна економічна географія.

Окрім основ географічних наук. у шкільну географію входять відомості з геології, геохімії, астрономії, етнографії, демографії, економіки та ін.

Введення цих відомостей відображає, по-перше, реально існуючий процес інтеграції наукового знання і, по-друге, дозволяє глибше пояснити природні і суспільні явища, що вивчаються.

У відповідності з сучасними вимогами географічних наук у курсі шкільної географії велика увага приділяється вивченню природно-територіальних і територіально-виробничих комплексів, а також природних ресурсів і їх раціональному використанню, розширений екологічний аспект.

Важливе місце у змісті шкільної географії відведено ознайомленню учнів з методами дослідження географічної науки: картографічний, статистичний, математичний, спостереження. У шкільній географії розширено типологічний підхід.

- у фізичній географії: типи клімату, типи земної кори. типи повітряних мас, типи внутрішніх і зовнішніх процесів. що формують рельєф Землі, типи озерних котловин. боліт, ґрунтів та ін.;
- в економічній географії: види природних ресурсів, типи населених пунктів, типи відтворення населення та ін.

Такий типологічний підхід сприяє генералізації навчального матеріалу і полегшує учням його засвоєння.

У процесі навчання географії у школі повинно бути сформоване стійке розуміння причинності явищ, які вивчаються, та того, що всі події розвиваються в часі і просторі.

Тема 1.5. МЕТОДИ НАВЧАННЯ НА УРОКАХ ГЕОГРАФІЇ

Зміст.

1. Методи навчання, їх фактори і функції.
2. Репродуктивні методи навчання.
3. Методи проблемного навчання.

1.

Методи навчання в процесі вивчення географії визначаються способами сумісної діяльності вчителя і учнів, спрямованих на досягнення поставленої мети – одержання глибоких і міцних знань. Кожний метод спрямований на розв'язання певного дидактичного завдання і вважається носієм усіх функцій навчання: освітньої (навчальної), виховної і розвиваючої.

Методи навчання – це свого роду інструменти діяльності вчителя, які приводять в дію всі зовнішні і внутрішні ресурси навчального процесу (мета, зміст, засоби навчання).

Вибір методів навчання учителем визначається знаннями якісних властивостей кожного методу (що він може дати для розв'язання того чи іншого дидактичного завдання).

Як вказує методична література і досвід роботи вчителів, вибір методів навчання обумовлений рядом факторів: соціальною метою освіти і виховання; характером і особливостями навчального предмета; педагогічними цілями і завданнями уроку; особливостями змісту навчального матеріалу, винесеного на урок; рівнем загального розвитку учнів і їх готовністю до засвоєння цього матеріалу; станом матеріалів і навчального обладнання в географічному кабінеті; рівнем професійної майстерності самого вчителя.

Хоч вибір методів навчання вважається досить широким полем діяльності вчителя географії, але він не може бути повністю довільним, тому що залежить від усіх цих факторів. Під час підготовки уроку вчитель здійснює вибір методів і прийомів навчання.

Разом з тим, він повинен пам'ятати, що існують освітня, виховна, розвиваюча і мотиваційна функції методів навчання.

Освітня (навчальна) мета є основною. Вона передбачає застосування таких прийомів, які сприяли б успішному засвоєнню учнями знань, навичок і умінь. З метою активізації пізнавальної діяльності учнів на уроках географії в структуру методів і прийомів навчання вчителі включають завдання для самостійної роботи. Освітня функція методів пояснюється як при використанні словесних (репродуктивних), так і творчих (проблемних) методів навчання.

Виховна функція методів дуже тісно пов'язана із освітньою. Вона притаманна кожному методу навчання. Вивчення і глибоке засвоєння учнями нового матеріалу на основі застосування різних

методів в комплексі сприяють формуванню в учнів природничонаукової картини світу, світоглядних і наукових уявлень про себе, як об'єкт природи, громадського почуття відповідальності за майбутнє світу, що ґрунтується на знанні законів природи.

Важлива функція – розвивальна. Вона існує у взаємозв'язку з освітньою і виховною функціями. Здійснюють її певні прийоми, які вносить учитель у методи навчання. Наприклад, прийоми розумової діяльності (аналіз, синтез, виділення головного), евристичні прийоми (бесіда, запитання, відповіді), творче виконання навчальних завдань (причинно-наслідкові зв'язки).

Нарешті, мотиваційна функція методів навчання полягає в тому, що вона повинна формувати збуджуючі сили учня, створювати підтримувати пізнавальний інтерес при вивченні кожної теми програми. Цього можна досягти, коли у виклад нового матеріалу вчитель вносить новизну, ігрові ситуації, порівняння, контрастність географічних об'єктів, створення непередбачуваних ситуацій, що породжує у дітей здивування та інше.

Поєднання на уроках усіх функцій методів істотно впливає на структуру методів навчання. Наприклад, навчальний матеріал визначається на основі репродуктивних методів, але сюди внесені евристична бесіда, розв'язання пізнавальних завдань, самостійна робота з текстом підручника та ін.

В кінцевому рахунку, структура методів залежить від змісту, дидактичних цілей, функцій, підготовки учнів і вчителя, наявної матеріальної бази (географічний майданчик, кабінет географії, карти, наочне обладнання). Слід розрізняти, що метод на уроці географії сприяє розв'язанню основних навчальних завдань, а прийом – часткових, однобічних. У практиці вивчення географії поширені репродуктивні (словесні) і творчі (проблемні) методи.

2.

Інформаційно-рецептивний метод. Цей метод використовується для організації засвоєння учнями інформації (рецепція – сприймання). Він добре розвиває діяльність учителя і учнів. Ефективність цього методу перевірена практикою багатьох поколінь, він поширений у школах всіх країн, на всіх рівнях навчання.

Інформаційно-рецептивний метод навчання полягає в тому, що вчитель повідомляє учням готову інформацію. Це можуть бути розповідь, пояснення матеріалу, бесіда, переказ тексту підручника, читання карти, добір з таблиці статистичних даних тощо. Учні слухають, дивляться, читають, спостерігають. Наприклад, вчитель розповідає учням VI класу про гідросферу (тема уроку «Гідросфера»)

цікаво та емоційно. Учні дізнавались про світовий кругообіг води, океани, моря, затоки, притоки. Учителем була дана пізнавальна характеристика островам і півостровам. Учні з цікавістю слухали, але сприймали це пасивно, оскільки сприймали те, що їм давали. Вони не здобували знання для себе, а брали те, що їм пропонували. Звичайно, вони запам'ятали цікаві відомості про океани (якщо хто уважно слухав), переказували те, що їм передавав учитель.

На перший погляд ніби все гаразд. Матеріал був поданий весь, учні закріпили його, навіть деяким учням учитель виставив оцінки. Але ця діяльність була пасивною, учні відтворили те, що вони чули і зовсім не проявили творчості. Це є інформаційно-рецептивне навчання.

Репродуктивний метод. Цим методом школярів навчають способів діяльності. Дидактична суть репродуктивного методу в тому, що вчитель як виразник колективної суспільної функції навчання конструє (з підручника або з іншого посібника) систему завдань на відтворення дій, уже відомих і усвідомлених учнями інформаційно-рецептивним методом, а учні, виконуючи ці завдання, відпрацьовують їх відтворення. Багаторазове відтворення засобів діяльності дає змогу не тільки застосовувати, а й поглибити знання, що лежать в основі способів діяльності, поширити їх і забезпечити міцне засвоєння. Від складності завдання та від здібностей учнів залежить, скільки часу йде на опанування відведених способів діяльності.

Репродуктивний метод діяльності учнів передбачає організацію і керування нею учителем. Репродуктивна діяльність учнів може спрямовуватись на з'ясування простих запитань: «Що називається островом?», «Що таке літосфера?» та ін. Подібні приклади можуть бути і описового характеру.

Описані вище методи і наведені до них приклади збагачують учнів знаннями, навичками і вміннями, сприяють закріпленню на практиці, формуванню розумових операцій (аналіз, синтез).

Охарактеризовані методи навчання (інформаційно-репродуктивний і репродуктивний), маючи позитивні якості, не гарантують розвитку творчих здібностей учнів. Це досягається іншими методами – методами проблемного навчання.

3.

Частково-пошуковий метод. Розв'язуючи проблемні завдання за допомогою вчителя, учні вчаться поетапно. Спочатку вчитель навчає учнів бачити проблему, пропонує поставити запитання до змісту матеріалу або висловити припущення на основі запропонованих фактів; потім учні мають скласти план доведення на

самостійній основі та зробити висновки з наявних фактів чи скласти план перевірки зроблених висновків тощо.

Учитель, виходячи з загальної підготовки учнів класу, складну задачу може розчленувати на кілька задач і тоді розв'язування кожної з них полегшить наближення учнів до виконання завдання. Іноді вчитель, проводить евристичну бесіду; яка складається із серії взаємопов'язаних запитань, кожне з яких є кроком на шляху до розв'язування задачі. І в першому, і в другому випадках учитель спрямовує учнів на пошуки способу розв'язування не цілісної задачі, а окремих її елементів, що в сукупності веде до розв'язування поставленої проблеми. Учні, розв'язуючи завдання поелементно, виявляють творчу діяльність і тим самим засвоюють принцип пошуку. Такий вид проблемного навчання називається частково-пошуковим або евристичним.

Виходячи з головної дидактичної мети уроку, його структури, загальної підготовки учнів класу, вчитель може включити сконструйовані ним проблемні завдання в навчальний процес на будь-якому етапі уроку. Наприклад: у природних зонах тундри і степів випадає приблизно однакова кількість опадів, але рослинність цих зон різко відрізняється між собою. Крім того, у тундрі є велика кількість боліт, а в зоні степів не вистачає вологи. Користуючись картами атласу і малюнками в підручнику, обгрунтуйте цю суперечність. Таких прикладів вчитель може скласти багато.

Метод проблемного викладання знань. Проблемний виклад знань учителем географії – важливий засіб розвитку самостійної і пізнавальної діяльності учнів. Головна функція проблемного викладу навчального матеріалу – розвиток творчих можливостей особистості. Суть цього методу полягає в тому, що вчитель не тільки повідомляє кінцеві результати знань, а й показує шлях їх відкриття. Інакше кажучи, учитель демонструє перед учнями шлях наукового мислення, змушує їх стежити за діалектичним рухом думки до істини, робить учнів наче співучасниками наукового пошуку.

У проблемному викладі знань головне розв'язати поставлену проблему. Що ж таке проблема? У сучасній методиці з географії під проблемою розуміють таке навчальне завдання, результат якого або способи його здобуття учневі наперед невідомі. Що ж таке проблемне завдання – центральне поняття проблемного навчання? Вона (проблема) передбачає наявність проблемної ситуації, яка відображає «такий психічний стан учня, який можна схарактеризувати як інтелектуальне утруднення, спосіб подолання якого учень має шукати і може знайти тільки завдяки власній пізнавальній активності і самостійності».

Візьмемо для прикладу тему уроку «Атмосферний тиск», що вивчається у 6 класі. На столі в класі – склянка з водою. Накривши аркушем паперу, учитель перекидає її догори дном і спокійно тримає. Вода з перекинутої склянки не виливається. Виникає запитання «чому?». Увага дітей загострюється, виник інтерес, з'являється бажання дізнатися про причину цього явища.

Учитель бере другу склянку з краном у дні. Повторивши перший дослід, він відкриває кран. Аркуш паперу відразу відстає, вода виливається. Перед дітьми знову постають запитання: «чому?», «від чого залежить?». Проблемна ситуація ускладнюється. Думка учнів напружено працює в пошуках відповіді. В результаті пошуків доходять висновку, що тиск повітря перевищує масу води в склянці, а в другому аркуш паперу відпав, бо тиск повітря і маса води зверху більша, ніж тиск повітря знизу.

Навчально-дослідницький метод. Це такий метод навчання, який сприяє організації учителем на уроках, факультативних заняттях і в позаурочний час самостійної творчої роботи учнів над розв'язанням проблем (або робочих гіпотез). Цим методом можуть оволодіти всі учні, які в навчальній діяльності під керівництвом учителя виконують роль дослідників. Наприклад, у 8 класі вивчається тема «Корисні копалини України». Вчитель говорить: «Уявіть, ви – дослідники, направляють вас у степи Дніпропетровщини. Ви геологи, дослідіть: де треба будувати металургійні заводи, там, де ви знайшли мідну – (залізну) руду, чи можливо окремо від місць залягання корисних копалин?» Учні замислюються, дивляться на карту, пригадують, які компоненти потрібні для розвитку чорної (кольорової) промисловості. Проходить час і учні відповідають: металургійні підприємства треба будувати там, де є вода. А були думки і навпаки. Легше до води довозити руду, ніж воду до руди.

Науково-дослідний метод. Цей метод в більшості реалізується в позакласній краєзнавчій роботі, коли учні працюють над розв'язанням проблемами тривалий час.

Досвід роботи вчителів географії свідчить про те, що всебічно опанувати науково-дослідницький метод можуть далеко не всі учні, а лише найбільш здібні. Роль учителя при застосуванні цього методу досить вагома. Він консультує і є співучасником кожного дослідження. Наприклад, учні впродовж ряду років ведуть метеорологічні і фенологічні дослідження, а потім узагальнюють, роблять певні висновки. У сучасній методиці географії чітко визначалась тенденція наукового обґрунтування методів навчання за рівнями самостійної пізнавальної діяльності учнів, хоч на практиці вчителі більше використовують репродуктивні методи навчання.

Шляхи підвищення якості навчання, трудового і морального виховання учнів – основний напрям розв’язування завдань. Проблема якості навчання залежить від багатьох факторів, але найголовнішим є питання використання методів навчання на уроці.

Ефективність сучасного уроку географії характеризується, насамперед, активізацією пізнавальної діяльності учнів, її творчим, дослідницьким характером. Адже навчання – це пошук істини тими хто, навчається.

Досвід показує, що в багатьох школах учителі географії часто відводять учням роль пасивних слухачів на уроках. Занадто багато часу використовують на опитування та «подачу» нового матеріалу. В такому разі вчитель виступає в ролі не організатора процесу навчання, а інспектуючої особи. Вироблення загальних і специфічних для географії умінь навчальної праці є органічною складовою зусиль вчителя, важливою умовою ефективності уроку. Основну вагу при цьому вчитель має приділити розвиткові умінь працювати з підручником, картою, допоміжною та довідковою літературою, першоджерелами.

Велике значення має вибір типу завдання. Застосування спеціальних уроків продиктоване прагненням відпрацювати дидактичне завдання, первинне засвоєння географічного матеріалу.

Тема 1.6. УРОК – ОСНОВНА ФОРМА НАВЧАННЯ ГЕОГРАФІЇ

Зміст.

1. Типи та структура уроків географії.
2. Вимоги до уроку географії.
3. Методика проведення етапів макроструктури комбінованого уроку:
  - а) етап уроку «Організація класу до уроку»;
  - б) етап «Перевірка домашнього завдання»;
  - в) етап «Актуалізація опорних знань, умінь і навичок»;
  - г) етап «Мотивація навчальної діяльності та повідомлення теми уроку»;
  - д) етап «Формування нових знань, умінь і навичок»;
  - е) етап «Узагальнення і систематизація засвоєних знань, умінь і навичок»;
  - є) етап «Підсумки уроку»;
  - ж) етап «Організація домашньої роботи».

1.

Основною формою організації процесу навчання учнів географії є урок. Найхарактернішими ознаками його є те, що він проводиться при постійному складі учнів і під безпосереднім керівництвом вчителя, за сталим розкладом.

Кожен урок має свою структуру, тобто зовнішні постійні елементи (етапи). Вони складають макроструктуру уроку. Ознакою уроку як форми навчання є те, що він має початок і кінець. У макроструктурі кожного уроку початок виділяється в самостійний етап – «Організація класу до уроку», а кінець – «Підсумки уроку». Ці етапи створюють рамки, в яких відбувається процес навчання або його частина.

Окрім цих, розрізняють наступні етапи уроку: «Мотивація навчальної діяльності» та «Повідомлення теми уроку», «Формування нових знань, умінь і навичок», «Узагальнення і систематизація засвоєних знань, умінь і навичок», «Підсумки уроку», «Організація домашньої роботи». Кожен із етапів має свою дидактичну мету.

В.О. Онищук відзначав, що макроструктура уроку характеризується тим, що в ній жорсткість і гнучкість, постійність і змінюваність діалектично взаємозв'язані і перебувають у протиріччі. Окремі етапи можуть здійснюватися у згорнутому вигляді, а інколи випадати зовсім.

Сукупність методів і прийомів на кожному етапі уроку складає мікроструктуру уроку. Вона є дуже мобільною. Розробка її з позиції досягнення найбільшої адекватності у кожній конкретній ситуації дозволяє гнучкіше використовувати всю структуру того чи іншого типу уроку.

Виділяють наступні типи уроків географії:

- а) урок засвоєння нових знань;
- б) вступний урок;
- в) урок умінь і навичок;
- г) урок застосування засвоєних знань, умінь і навичок;
- д) узагальнюючий урок;
- е) урок перевірки знань, умінь і навичок;
- є) комбінований урок;
- ж) урок самостійних робіт;
- з) проблемний урок;
- і) урок практична робота.

2.

Найважливішою педагогічною вимогою до уроку з кожного навчального предмету є його єдність в дидактичному, логічному і

психологічному відношеннях, що має забезпечити єдність навчання і виховання.

До уроку географії ставляться вимоги: організаційні, дидактичні, психологічні, етичні, гігієнічні.

Організаційні вимоги передбачають:

- раціональне використання відведеного часу;
- чіткість визначення та постановки навчальної мети і завдань уроку;

- добре продумане тематичне і поурочне планування.

Дидактичні вимоги передбачають:

- конкретно поставлені завдання на уроці, які визначають обсяг знань, умінь і навичок учнів, а також розвиток їхнього наукового світогляду;

- доступність навчального матеріалу, виділення головного у змісті та його зв'язок з попередньо отриманими знаннями;

- науковість змісту уроку;

- генералізація навчального матеріалу;

- кожен урок має спонукати учнів до самостійної творчої діяльності, активізувати процес пізнання;

- поєднання фронтальної, групової та індивідуальної форм роботи учнів, диференціація навчання;

- стовідсоткове навантаження учнів упродовж усього уроку;

- основний навчальний матеріал має бути засвоєний учнями за час, відведений на вивчення теми на уроці.

Психологічні вимоги передбачають:

- врахування вікових та індивідуальних особливостей учня : його мислення (репродуктивне, творче), пам'яті (довільна, мимовільна), уваги (здатність зосереджуватись на предметі вивчення), уяви (особливо творчої), волі (здатність ставити перед собою далеку чи близьку мету і досягати її);

- врахування психологічного стану вчителя.

Етичні вимоги передбачають педагогічний такт учителя у стосунках з учнями та гуманне ставлення до них під час навчального процесу.

Гігієнічні вимоги передбачають:

- утримання приміщення в належному санітарному стані, забезпечення температурного режиму, норм освітлення тощо;

- запобігання перевтоми учнів.

Готуючись до проведення уроку вчитель повинен:

- здійснити відбір змісту навчального матеріалу з урахуванням мети і завдань даного уроку;

- виділити труднощі, що можуть виникнути у процесі вивчення нового матеріалу;
  - вибрати найдоступніші форми і способи пояснення нових понять, закономірностей;
  - визначити систему найефективніших методів та прийомів навчання;
  - спланувати взаємодію з учнями на різних етапах навчального пізнання в межах уроку;
  - підібрати необхідні засоби наочності до даного уроку .
- Кінцевим результатом підготовчої роботи вчителя до уроку є поурочний план.

3.а

У педагогічній практиці часто можна спостерігати, що вчитель довго не може заспокоїти учнів, коли почався урок. Причин подібної ситуації декілька, серед них: об'єктивні – психологічні особливості дітей і суб'єктивні – у дітей досконало не сформовані такі якості особистості, як організованість і дисциплінованість.

Щоб уникнути таких ситуацій необхідно:

- а) систематично удосконалювати організаційні вміння;
- б) перед кожним уроком психологічно налаштовувати школярів на роботу, відволікати від попередніх вражень;
- в) постійно виховувати зібраність, прагненням до порядку та дисципліни у навчанні, до самоорганізованості.

Вчитель різними методами і прийомами може впливати на організацію класу до уроку:

- розв'язування кросворду на перерві, пов'язаного з темою уроку;
- відшукування об'єктів на карті, які будуть вивчатися на уроці, але не просто за назвою, а за їх описом чи загадками про них;
- зачитування уривку оповідання і зупинка на найцікавішому місці, а продовження зробити на уроці і т. ін.

Звичайно, що такі прийоми використовуються з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей учнів, їх інтересу до навчального предмету, конкретної ситуації перед уроком.

Організація учнів до уроку не повинна забирати багато часу, згодом може взагалі тривати менше хвилини, але повинна характеризуватися певним динамізмом. давати учням заряд психічної енергії і працездатності.

3.6.

Перевірка домашнього завдання. Цей етап, як правило, є невід'ємною складовою комбінованого уроку. Але в тому випадку, коли обсяг нового матеріалу значний і не пов'язаний з темою уроку, не обов'язково виділяти цю роботу в окремий етап.

Перевірка домашнього завдання є значним мотивуючим і стимулюючим фактором. Цей процес має бути організований так, щоб в учнів сформувалась стійка думка про неможливість не виконати домашнього завдання й розуміння того, що результати навчання безпосередньо пов'язані із систематичним виконанням домашньої роботи.

Водночас для вчителя перевірка домашнього завдання – це своєрідний «відгук» попереднього уроку, можливість виявлення типових помилок і прогалин у знаннях, їх коригування. Об'єктивна необхідність цієї діяльності та водночас значні затрати часу вимагають від учителя чіткого продумування форм і методів перевірки. Наприклад, доречно залучати до перевірки наявності домашнього завдання на перерві інших учнів, використання самоперевірки за еталоном, тестових завдань, програмового опитування тощо.

Перевірка – це обов'язковий компонент процесу навчання, який забезпечує зворотний зв'язок між учителем і учнями. Перевірка і оцінка знань, умінь і навичок є органічною частиною процесу навчання. Вона здійснюється на всіх його етапах. Однак повністю всі функції перевірки реалізуються на спеціально організованому, самостійному етапі.

Головною метою цього етапу є контроль і корегування результатів учіння школярів. Контроль спрямований на визначення рівня засвоєння знань та умінь.

Види контролю: *попередній*, що проводиться на початку вивчення теми для з'ясування рівня підготовки учнів до сприйняття нового матеріалу (усне опитування, географічний диктант, кросворд і т. ін.); *поточний* контроль проводиться на початку уроку для виявлення рівня засвоєння попереднього матеріалу або наприкінці уроку для з'ясування ефективності роботи учнів під час уроку (усне опитування, робота з картою, тестовий контроль, виконання пізнавальних завдань і т. ін.); *тематичний контроль* проводиться під час вивчення невеликої теми або підтеми (усне опитування, географічний диктант, творчі перевірені роботи, робота з картою, тестовий контроль, географічні цікавинки і т. ін.); *підсумковий контроль* здійснюється наприкінці вивчення великої теми, розділу,

курсу для систематизації знань учнів, перевірки вмінь застосовувати їх на практиці (усне опитування, тестовий контроль і ін.).

Форми перевірки знань, умінь і навичок можуть бути: усна, письмова; індивідуальна, групова і фронтальна; ущільнена (поєднання усної індивідуальної і письмової групової). Виставлені оцінки вимагають об'єктивності і мотивації.

3.в.

Актуалізація опорних знань. Це етап уроку, на якому відтворюються знання, вміння або життєвий досвід учнів, необхідні для опанування нового матеріалу. Це дає вчителю можливість оцінити, на якому рівні перебувають учні, наскільки вони готові до сприйняття нової інформації. Тобто цей етап можна назвати підготовчим.

За часом він має бути нетривалим. Актуалізувати опорні знання може й сам учитель, або можна звернутися до тексту підручника, довідника, схеми тощо; вчителі широко використовують бесіду, методи «Мозковий штурм», «Асоціювання», диктанти, короткі самостійні роботи тощо.

3.г.

Мотивація навчальної діяльності. Метою цього етапу є збудження інтересу учнів до обговорюваної теми й розумової активності, підготовка до свідомого сприйняття нового матеріалу. За твердженням психологів, мотивація стимулює процеси навчання, допомагає створити у школярів спрямованість на навчальну роботу і, найголовніше, перетворює учнів з об'єкта навчання на його суб'єкт, перетворюючи зміст навчання на особистісно значущий для дітей. Адже, за визначенням В.П. Беспалька, «мотивація – це процес, у результаті якого певна діяльність набуває для індивіда особистого сенсу».

Взагалі мотиви – це дуже складне, багатовекторне психічне утворення особистості, що виникає лише у процесі внутрішньої психічної діяльності. Тому зрозуміло, що вчитель зовні не може сформулювати мотив учня, а може лише вплинути, стимулювати цей процес. Учитель повинен забезпечити розуміння учнями значення конкретних знань і вмінь.

Основними мотиваційними аспектами, до яких звертається вчитель, є пізнавальний інтерес, проблемність і практична цінність.

До прийомів, які найчастіше використовуються для мотивації, належать:

- зв'язок навчального матеріалу з реаліями життя, показ його практичного значення;

- створення проблемної ситуації, для розв'язання якої потрібно засвоїти нове;
- вплив на емоційну сферу (використання художньої літератури, творів мистецтва);
- використання яскравих афоризмів, порівнянь, образів;
- рольові ігри та ін.

Слід звернути увагу на обов'язкове врахування підчас проведення етапу мотивації вікових психологічних особливостей учнів, які й визначають провідні напрями мотиваційної сфери.

Залучення учнів до активної пізнавальної діяльності об'єктивно вимагає розуміння мети і завдань уроку. Крім того, це має велике значення для організації самоконтролю і самооцінки, оскільки учні можуть порівнювати як кінцевий результат своєї діяльності, так і проміжний, з тими, яких необхідно досягти. Але цього замало. Щоб учні активно включилися в роботу, їм необхідно усвідомити заради чого вони будуть вчитися – мотив своєї діяльності.

У середніх і старших класах шляхом мотивації є перетворення мети у мотив діяльності учня.

При цьому створюються умови для розуміння змісту теми уроку, усвідомлення вагомості і послідовності шляхів її вивчення, спонукання до зацікавленості предметним змістом і діяльністю його засвоєння. Серед них:

- а) включення дітей у визначення і формулювання теми уроку;
- б) всебічний показ учителем вагомості теми уроку в курсі географії і для учнів особисто;
- в) обговорення запропонованого плану вчителем, самостійне складання його учнями (за аналогією);
- г) залучення учнів до визначення способів діяльності, які необхідні для досягнення проміжних та кінцевого результатів.

3.д.

Формування нових знань, умінь і навичок. Цей етап має самостійне значення. Його мета – опанування учнями нових знань і способів дії. На більшості уроків шкільного курсу географії – це основна й найбільш тривала за часом частина уроку. Проте шкільні реалії свідчать, що значна кількість учителів за інерцією продовжує на цьому етапі «давати» знання, використовуючи монологічні методи. Але саме життя вимагає активніше звертатися до продуктивних методів та прийомів, що дають можливість активізувати розумову діяльність учнів, можливість свідомого опанування учнями матеріалу під керівництвом учителя, навчати школярів вчитися, що є

необхідністю кожного члена сучасного суспільства – суспільства, що вчиться протягом усього життя.

Тому організація цього етапу, мабуть, і є мірилом педагогічної майстерності та зрілості вчителя. Адже тут необхідно показати найвищий «пілотаж» і у власній діяльності, і в організації активної діяльності учнів, зробити все, щоб заплановані мета і завдання були досягнуті, щоб урок можна було назвати вдалим, ефективним. Зміст шкільного курсу географії має невичерпні можливості для цього.

У змісті кожної теми можна знайти матеріал для цікавої емоційної розповіді вчителя, що пробудить інтерес учня до географії та особистості педагога; географія також має невичерпні можливості для використання наочності – це і карти, і фото, й відео, й моделі тощо; кожна тема дає можливість показати взаємозв'язок із реальним життям, практичну значущість предмета.

Необхідністю також є глибоке знання вікової психології. Наприклад, відомо, що учні 5-7-х класів не можуть довго утримувати увагу на одному виді діяльності, старшокласники можуть протягом досить тривалого часу працювати самостійно з різними джерелами інформації, планувати свою діяльність тощо.

3.е.

До цього етапу включається осмислення нових знань і вмінь, їх систематизація та узагальнення, закріплення вивченого – дуже важлива дія, яка забезпечує ґрунтовність навчання. Досягається шляхом репродуктивного відтворення вивченого, виконанням завдань на визначення головного в новій інформації, а потім виконання проблемних і творчих завдань на основі вивченого.

Під час цього етапу необхідно використовувати практичні завдання, різноманітні питання, які потребують активної розумової діяльності, доречним буде поєднання індивідуальної та групової роботи.

Дидактична ціль цього етапу – це узагальнення і систематизація результатів попереднього етапу процесу навчання. Щоб зрозуміти методику організації, спочатку пригадаємо суть процесів, що його складають.

Узагальнення є розумовим об'єднанням об'єктів і явищ за істотними ознаками. У дидактиці розрізняють кілька його видів:

- первинне узагальнення, яке здійснюється під час сприймання та усвідомлення сприйнятого змісту, в результаті чого формується уявлення;

- поняттєве узагальнення, яке відбувається у процесі осмислення суті сприйнятих об'єктів і призводить до утворення окремих понять;
- міжпоняттєве узагальнення, яке полягає у визначенні загальних та істотних ознак і властивостей понять, що формуються в процесі переходу від менш загальних до більш загальних понять у систему, в розкритті зв'язків і відносин між елементами цієї системи, в розташуванні їх у певному порядку та раціональній послідовності.

Узагальнення будь – якого рівня тісно пов'язане із систематизацією.

Систематизація – це розумова діяльність, у процесі якої знання про об'єкти і явища навколишнього світу організуються в системи, які відображають реально існуючі, природні.

Систематизація здійснюється на основі відтворення (актуалізації) знань у необхідній послідовності. Актуалізуються знання двома шляхами. Якщо матеріал складний і виникають труднощі під час його засвоєння, то перевага надається розв'язанню репродуктивних навчально-пізнавальних задач (репродуктивному відтворенню). Це сприяє і закріпленню засвоєних знань.

Тоді, коли матеріал добре засвоєний, актуалізація відбувається через розв'язання продуктивних навчально-пізнавальних задач, тобто через застосування знань. Наслідки систематизації матеріалізуються у вигляді заповнення текстових таблиць, виконання схематичних малюнків, побудови образно – символічних схем, складання планів з участю учнів тощо

3.є.

На цьому етапі встановлюється відповідність між поставленими завданнями уроку та його результатами, вносяться корективи, визначаються перспективи, складається план подальшої роботи. Цю роботу можна назвати контрольно-коригувальною.

Хотілося б звернути увагу на те, що іноді вчителі роблять акцент на тематичному контролі й, на жаль, не приділяють належної уваги контрольно-коригувальній діяльності на кожному уроці. А це порушує логіку будь-якої діяльності, що завжди складається з трьох послідовних етапів: мотиваційного, операційного та контрольно-коригувального. Нехтувати або принижувати роль останнього в жодному разі не можна. Порівняння результатів навчання з поставленими завданнями дає вчителю можливість виявити типові помилки й утруднення учнів, і, що головне, з'ясувати їх причини та визначити шляхи їх усунення. Для цього необхідно використовувати

різноманітні форми й методи роботи, а не тільки фронтальну бесіду, як це найчастіше буває.

Слід звернути увагу на те, що метою цього етапу є не фіксація помилок та виставлення оцінок, тому більшу увагу необхідно приділити само- та взаємооцінюванню, рефлексивній діяльності.

Цей етап стосується не тільки результатів оволодіння змістом теми уроку, а й оцінки діяльності класу чи окремих учнів. При цьому вчитель може ставити запитання такого змісту: «Яку тему вивчали на уроці? Про що вивчали? За яким планом працювали на уроці? Які завдання виконували? Тощо». Обов'язково оцінюється робота класу в цілому на уроці.

3.ж.

Мета цього етапу – пояснити учням особливості виконання домашньої роботи, провести інструктаж, мотивувати необхідність її виконання. Завдання, яке учень виконує вдома, є ланкою, що з'єднує попередній і наступні уроки та вирізняється значною самостійністю, індивідуальністю. Домашня робота концентрує увагу учнів на головному, сприяє міцному засвоєнню матеріалу, розвиває пам'ять та автоматизує навички. До того ж ця діяльність має значне виховне значення. Щоб уникнути типових для домашньої роботи недоліків (перевантаження, одноманітність, невиконання роботи), необхідно звертати увагу на вдосконалення методів розробки, постановки й перевірки завдань.

Учитель повинен докладно провести інструктаж щодо домашньої роботи, рекомендувати джерела інформації, оголосити критерії оцінювання. Виконання домашньої роботи необхідно замотивувати цікавою постановкою проблеми, використанням прагнення учнів до визнання та оцінювання їх успіхів, врахування особистих нахилів і бажань. Домашнє завдання має складатися з двох частин – обов'язкової та варіативної.

Домашня робота – це вид позаурочної навчально-пізнавальної діяльності школярів, нерозривно зв'язаної зі змістом процесу навчання, який здійснюється на уроці і є його логічним продовженням. Її зміст, тобто елементи знань (конкретні факти, уявлення, поняття) про об'єкти і явища природи, зв'язки між ними, способи діяльності, що були метою цілеспрямованого оволодіння учнями, складають зміст домашніх завдань. Дидактичними цілями домашньої роботи можуть бути:

- розширення і поглиблення засвоєних знань;
- конкретизація засвоєних знань;

- застосування засвоєних знань: у знайомій ситуації; у новій ситуації;
- систематизація засвоєних знань;
- застосування засвоєних способів діяльності: за зразком; у подібній і новій ситуації.

Дидактичні цілі втілюються в домашні навчально-пізнавальні завдання, які прогноуються учителем під час розробки методики уроку, але обов'язково коригуються у процесі проведення уроку.

Управління домашньою роботою здійснюється учителем через:

- а) побудову домашніх завдань;
- б) підготовку учнів до їх виконання;
- в) перевірку результатів домашньої роботи та їх оцінювання.

Види домашніх завдань:

- спостереження за об'єктами природи з метою розширення, поглиблення змісту сформованих уявлень, понять, закономірностей;
- виконання практичної роботи для закріплення засвоєних знань і умінь;
- робота з підручником з метою повторено усвідомити й осмислити зміст теми уроку;
- робота з додатковою літературою для розширення, поглиблення і конкретизації засвоєних знань;
- завдання із використанням засобів наочності – карти, таблиці, схеми, діаграми, графіки тощо.

За способом організації навчально-пізнавальної діяльності учнів домашні завдання можуть бути індивідуальні, групові, фронтальні.

Задаються вони як під час здійснення всіх етапів процесу навчання, так і на спеціальному етапі. Виконані домашні завдання необхідно своєчасно перевіряти та оцінювати. Оцінку слід мотивувати для того, щоб учень усвідомив досягнуті результати, причини помилок і критерії оцінювання своєї роботи.

Тема 1.7. ПОЗАУРОЧНА ТА ПОЗАКЛАСНА РОБОТА З ГЕОГРАФІЇ

Зміст.

1. Цілі і завдання позаурочної і позакласної роботи з географії.
2. Основні види позаурочної і позакласної роботи.
3. Основні форми позаурочної і позакласної роботи.

4. Методика організації і проведення географічного гуртка в школі.

1.

Урочна, позаурочна та позакласна робота учнів тісно взаємопов'язані. Лише в їх нерозривній єдності досягається увесь комплекс освітніх, розвиваючих і виховних цілей з географії.

Позаурочна навчально-пізнавальна діяльність школярів здійснюється в позаурочний час. Вона визначається програмою з географії і є обов'язковою для кожного учня. Ця робота спрямована на оволодіння учнями фактичним матеріалом, який використовують на наступних уроках, а також на закріплення, розширення, поглиблення і застосування певної частини змісту після її вивчення.

Існують такі види позакласної позаурочної роботи:

- ведення загальнокласного календаря природи. Форма класного календаря буває різна. Для його оформлення використовуються записи, сюжетні і фрагментарні малюнки, умовні позначення тощо. Матеріали календаря природи можуть використовуватися не тільки на уроках географії, а й на інших предметах. Записи здійснюють черговий учень або група учнів, яких призначає вчитель на певний термін, наприклад, на тиждень.
- цілеспрямоване спостереження за змінами в живій і неживій природі.

Позаурочна і позакласна діяльність базується на добровільності, інтересі та бажанні дітей її виконувати, тому вона не обов'язкова для всіх учнів класу. Позакласна робота дає можливість розвивати індивідуальні інтереси дітей, їхні здібності, нахили, розширювати кругозір з географії, формувати стійкі потреби самостійно пізнавати, охороняти і примножувати навколишню природу.

Географія, як навчальний предмет, має великі можливості для проведення позакласної роботи, оскільки її зміст тісно пов'язаний з навколишнім світом, з господарською діяльністю людини, з міжнародними та внутрідержавними подіями.

У своїй «Методиці викладання економічної географії» (1960 р.) М.М.Баранський підкреслює, що поле географії винятково широке і навіть, прямо – таки, неосяжне. Шматочок цього поля, охопленні програмою, безмежно малий. І налічені програмою межі далеко не так твердо визначені.

Отже, треба щоб позакласна робота з географії не дублювала шкільної програми, а розширювала її, стимулювала інтерес учнів до науки, сприяла вихованню учнів.

Позаурочна і позакласна робота з географії відрізняється від урочної метою, змістом, організаційними формами і особливостями методики проведення.

Щодо навчальної мети позакласної роботи, то вона полягає в розширенні географічного світогляду і поглибленні знань в галузі географічної науки, удосконаленні загальнонавчальних і спеціальних для географії вмінь і навичок учнів.

Таким чином, зміст позаурочної і позакласної роботи повинен розширювати і поглиблювати зміст навчальної програми з географії.

На позаурочних заняттях учні удосконалюють вміння самостійно поповнювати свої знання з різних джерел інформації. Складаючи анотації, реферати, доповіді за допомогою додаткової науково – популярної географічної літератури, періодичної преси, державних документів, учні удосконалюють вміння працювати з книгою: виділяти основну думку, відбирати факти для підтвердження теоретичних положень, складати плани і конспекти за текстом.

На екскурсіях і в походах вони закріплюють деякі дослідницькі методи географічної науки: вчать спостерігати, збирати та оформляти колекції гірських порід і мінералів, графічно відображати статистичні дані і т. д., складати плани і карти схеми походів, орієнтуватися на карті.

Під час підготовки і проведення конкурсів, вікторин, заочних подорожей, брейн-рингів, ранків, вечорів, зустрічей і т.д. формується в учнів самостійність, творчість, географічне мислення, пізнавальний інтерес, відбувається виховання найрізноманітніших рис особистості та здійснюється профорієнтаційна робота.

Отже, позаурочна робота з географії відрізняється від позакласної різноманітністю форм: гуртки, позакласні читання, географічні конференції, ранки і вечори, конкурси, вікторини, екскурсії, походи, олімпіади, випуск рукописних видань (газет, альбомів, календарів знаменних дат і т. п.).

2.

За способом організації діяльності учні у дидактико-методичній літературі розрізняють такі види позаурочної і позакласної роботи: індивідуальну, групову та масову.

Індивідуальна робота проводиться з тими учнями, які виявляють особливий інтерес до об'єктів і явищ природи. Цей пізнавальний інтерес зароджується на уроках географії. Він спочатку нестійкий. ситуативний і проявляється у збиранні марок, листівок на яких зображено об'єкти природи; читанні літератури на природничу

тематику; перегляді телепередач і т. п. Однак все це учні роблять безсистемно, нецілеспрямовано.

Завдання учителя – вчасно помітити, виявити і перетворити це захоплення в стійкий довготривалий інтерес до змісту навчального предмету. процесу пізнання природи. Відповідно до цього, індивідуальна позакласна робота повинна бути цілеспрямована і планомірна. Розпочинається вона з побудови завдань на тому змісті і тих видах діяльності, якими цікавиться дитина. Наприклад, у 5-6 класах. якщо учень збирає листівки. То йому пропонується зробити з них тематичні підбірки, знайти до кожної з них загадки, прислів'я, або просто цікаву інформацію.

Важливим видом індивідуальної роботи є позакласне читання. Необхідно навчити кожного учня самостійно підбирати літературу з урахуванням інтересу до природи, а потім працювати над нею.

Виявлення і розвиток індивідуальних інтересів дозволяє за їх спільністю об'єднувати та залучати дітей до групової та масової роботи.

Найпоширенішою формою групової позаурочної роботи є географічний гурток, при організації якого обов'язковою умовою є врахування спільних інтересів учнів, їх підготовку, вік.

Масові заходи з географії перш за все охоплюють велику кількість учнів. Такі заходи можуть бути приурочені до певної події географічного чи екологічного змісту та відбуватись в межах одного чи кількох навчальних закладів або в межах цілої держави. Наприклад, до такої масової діяльності можна залучати учнів в рамках Міжнародного Дня туриста (27 вересня), Міжнародного метеорологічного дня (23 березня), Маршу парків і Дня Землі (22 квітня), Міжнародного Дня енергозбереження (11 листопада) тощо.

Однією із найпоширеніших форм масової роботи з географії є тиждень географії в школі. Тиждень географії в школі є комплексним заходом, що поєднує в собі різноманітні форми позакласної роботи: вечори, конференції, огляди-конкурси географічних знань, конкурси газет, рефератів і т. д.

Своєрідність тижня географії полягає в тому, що вона включає в себе індивідуальну, групову, масову роботу з предмета, залучає школярів пізнавальної стороною, емоційністю, можливістю проявити себе. Основне завдання проведення тижня географії – розвиток інтересу в учнів до географії, професійна орієнтація на географічні професії, виховання любові до своєї Батьківщини.

У тиждень географії включають наступні заходи:

- Підготовку та оформлення плану проведення тижня;
- Підготовку та проведення дня географії в кожному класі;

- Конкурс рефератів з географії;
- Випуск тематичних стінних газет, конкурс на кращу стінну газету;
- Проведення екскурсій до музеїв, на підприємства, в інститути, на метеостанції;
- Демонстрації кінофільмів;
- Проведення географічних вечорів, ігор;
- Проведення конференцій з географії;
- Зустрічі із цікавими людьми.

План проведення тижня географії в школі вивішують у вестибюлі зазвичай за два тижні до початку свята. При підготовці до тижня географії кожен клас отримує завдання.

Кожен тиждень географії може мати свою тематику, наприклад, «Природа і мистецтво», «Наука на сторожі природи» та ін..

Програма тижня географії залежить від конкретних можливостей школи і може включати в себе різні форми.

Це може бути лекторій для учнів різного віку, де вчителі, батьки або самі учні читають лекції і проводять бесіди на теми: «Своєрідність природи нашого краю», «Біля карти світу».

Можуть бути організовані диспути, на яких обговорюють найбільш актуальні проблеми про взаємовідносини природи і суспільства, про дієвість і необхідності географічних знань.

Диспути дають можливість виробляти в учнів здатність аргументовано і послідовно відстоювати свої погляди. Предметом диспуту може бути прочитана книга, стаття з географії, що викликає різні судження. Зазвичай обговорення переслідує твердження якоїсь важливої ідеї.

На закінчення диспуту підводять підсумки дискусії, стверджують головну ідею. Щоб в учнів не пропав інтерес до диспутів, не треба критикувати невдалі судження, вказувати на допущені помилки, але звертати увагу всіх на найбільш влучні судження, логіку викладу, аргументацію висновків.

Тиждень географії в школі слід максимально використовувати для пропаганди науково-популярної, художньої літератури, яка впливає на формування світогляду, пізнавальних інтересів учнів, збуджує інтерес до науки, впливає на вибір професії.

Теми читачьких конференцій з географії можуть бути різні. Вони можуть бути спрямовані на обговорення однієї книги або двох-трьох за однією з проблем. Конференції дають можливість пов'язати програмний географічний матеріал з інтересами учнів, сучасними географічними проблемами.

Конкурси рефератів з різних проблем географії сприяють підвищенню якості знань учнів, знайомству з науково-дослідницькою роботою з географії, вибору професії, пов'язаної із географією та суміжними з ним областями.

Для організації конкурсу вчитель попередньо повинен провести певну роботу. Перш за все, в стінній газеті необхідно розповісти про проведення конкурсу, вказати основні теми рефератів.

Кожен школяр, який готує реферат з географії, повинен мати наукового консультанта та рецензента. Ними можуть бути вчитель географії, вчитель суміжних предметів, якщо тема реферату міжпредметного характеру, батьки учнів, і т. д. Реферат повинен супроводжуватися рецензією. Захищає реферат повинен коротко (протягом 5-7 хв.) повідомити основні положення роботи, використовуючи при цьому схеми, графіки, фотографії, слайди, таблиці.

Теми рефератів повинні бути актуальними, а також пов'язані із роботою із статистичним та красназвчим матеріалом, роботою безпосередньо в природі.

У число заходів, що проводяться в рамках тижня географії, входять вечори, конференції, диспути, олімпіади. Важливо з усього різноманіття позакласних заходів вибрати найцікавіші для учнів школи.

3.

Серед основних форм позаурочної і позакласної роботи виділяють: факультативи, гуртки, товариства, клуби, асоціації самодіяльних об'єднань, географічні вечори.

Факультативні заняття – це допоміжна форма організації навчально-виховної роботи, здійснюваної в позаурочний час із старшокласниками. Проводять їх у школах з 7-го по 11 клас.

Серед факультативів з географії виділяють кілька типів. На факультативах підвищеного рівня поглиблено вивчається зміст основного курсу; мета прикладних факультативів – розвиток в учнів інтересів до виробництва; на спецкурсах поглиблено вивчаються лише окремі розділи теми основного курсу; міжпредметні факультативи присвячені розглядові відомостей двох-трьох предметів. Факультативні курси розраховані на 68 і 35 год. (2 та 1 год. на тиждень).

Перелік факультативних курсів щорічно затверджується педагогічною радою, після чого проводиться запис до факультативів. Обирають факультативний курс учні самостійно. План роботи затверджується директором школи не пізніше 10 вересня і 10 січня

календарного року. У групі для проведення факультативу має бути як правило, не менш як 10 учнів.

З багатьох факультативів відсутні методичні посібники. Тому вчитель, готуючись до занять, підбирає матеріал з різних джерел. На факультативних заняттях широко використовуються такі форми навчання як лекції, семінари, практикуми тощо.

Успішність учнів оцінюється систематично. Підсумкова оцінка за факультатив – 12 балів або зараховано – виставляється на основі обліку всіх вадів виконаних робіт: захист рефератів, виступи на семінарах, постановка експерименту, виготовлення приладів, проведення дослідження з теми та ін. Оцінювання заноситься в атестат про середню освіту і на його основі учням видаються рекомендації для вступу до вищих навчальних закладів.

Мета факультативних курсів з географії полягає у пропаганді знань про географічні науки, висвітлення значення географії на сучасному етапі, підвищенні економічної і екологічної освіти учнів, у цілому – географічної культури.

На сучасному етапі розвитку географічної освіти для загальноосвітніх закладів діють програми факультативів і спецкурсів з географії та основ економіки, рекомендовані Міністерством освіти ще у 1997 році. Назви їх наступні: «Основи географічної теорії», «Історія географічних відкриттів та досліджень», «Геоінформаційні технології в географії», «Географічне краєзнавство», «Етнічні землі України та географія української діаспори», «Рекреаційна географія», «Медична географія», «Географія населення», «Землезнавство», «Основи геології», «Географія світового господарства з основами економічних знань», «Основи сімейної економіки та малого бізнесу», «Економічна та соціальна географія світу».

Факультативні заняття з географії в школі і в інших закладах (ліцєях гімназіях, коледжах) не обов'язкові. Організуються вони для поглиблення і поширення знань з окремих курсів фізичної, економічної та соціальної географії. Вони внесені в навчальний план з 1967-68 н.р. Учні відвідують заняття добровільно, відповідно до бажань, нахилів, запитів та інтересів.

Учень може обирати не більш як два факультативи. На факультативних заняттях учні збагачують свій життєвий досвід, у них формується конкретно-образне, а потім і абстрактне мислення як основа для засвоєння теоретичних знань (понять, закономірностей, взаємозв'язків і взаємозалежностей).

Вивчення досвіду роботи, за даними факультативами, довів, що тематику факультативних курсів з географії необхідно розширити, доповнити його факультативами з географії населення, проблемах

розвитку країнознавства, регіональним та соціальної географії світу, топографо-картографічних курсів і ін.

Є потреба створити факультативні курси на міжпредметній основі, так звані інтегральні курси, наприклад, факультатив «Охорона природи» і ін.

Пошук оптимальної системи факультативів з географії – важливе завдання, яке необхідно розв'язувати методистам і науковцям, так як факультативні заняття – одна з форм диференціації навчання і підвищення науково-теоретичного рівня підготовки учнів в умовах здійсненню реформування загальної середньої освіти в зв'язку із переходом на 12-річний термін навчання.

Важливою позаурочною формою в школах вважаються численні гуртки і товариства. Вони мають найрізноманітніші назви: «Глобус», «По рідній Україні», «Цікава географія», «Наш край», «Екологія України», «Природа України», «Економіка України», «Народознавство», «Цікава географія» тощо.

Гурток – це самодіяльний колектив, зацікавлених наукою, технікою, літературою чи мистецтвом учнів молодших і старших класів, що пов'язано із поглибленням знань географії в школі.

Товариство – самодіяльна організація учнів, захоплених поглибленим, вивченням географічної науки. Товариство є важливою ланкою профорієнтаційної роботи в школі. Наприклад, товариство любителів географії, краєзнавче товариство, екологічне товариство та ін. Як заняття в гуртках, так і в товариствах мають одні і ті ж завдання: поглиблення і поширення географічних знань, формування і розвиток пізнавальних інтересів до предмету, вибір професії у майбутньому.

Кількість учнів у гуртках нараховується від 3-х до 25, а в товариствах від 30 до 60.

Об'єднані не менш, як три гуртки (метеорологічний, краєзнавчий, гурток цікавої географії), становлять клуб. У його складі може бути до 70 членів. Це переважно учні середнього шкільного і старшого віку. Роботою клубу керує рада (голова, заступник, секретар, редактор стінгазети, старости гуртків, консультанти – вчителі, батьки, працівники наукових установ, бібліотекар).

Гурток, товариство, клуб мають 3-5 секцій з різними назвами: екологічна, гідрологічна, економічна, краєзнавча, фізико-географічна, історична та ін. Секція – найменша складова частина самодіяльних об'єднань – окремих гуртків, товариств і клубів. Як довів досвід, найкращих результатів у роботі секцій можна досягти при кількості 5-8 учнів у кожній з них. Вони є в усіх трьох номінаціях: гуртках, товариствах і клубах. Організаційна структура виглядає наступним

чином: гурток – бюро, товариство – правління, клуб – рада. Робота зазвичай планується на один семестр.

Існує ще асоціація самодіяльних об'єднань. В цілому роботою самодіяльних об'єднань керує вчитель географії, окремо обирається голова, секретар і редактор стінної газети або бюлетеня чи письмового журналу. Самодіяльні об'єднання можуть існувати тільки при великій кількості учнів. Це школи, гімназії, ліцеї, де нараховується до 100 і більше учнів.

Міжшкільне об'єднання, мета якого поєднати зусилля шкільних гуртків, товариств, клубів в одному місті. Загальна їх мета – озеленити вулиці міста, вести боротьбу з ярами, організувати і провести міський історико-географічний вечір, міські вікторини з географії, виставки краєзнавчих досліджень і ін. В цілому – довести, що в місті, в окремому регіоні шкільний предмет географія знаходиться на високому місці серед інших шкільних дисциплін.

Це під силу лише там, де є вчителі-ентузіасти, глибоко віддані географії в школі і географічній науці.

Значення гурткової роботи надзвичайно велике. Це – поповнення нових географічних знань, додаткове одержання вмінь і навичок, формування і розвиток пізнавальних інтересів до географії.

Як правило, самодіяльні колективи юних географів випускають стінну газету – періодичне рукописне видання, що оформлюється на великому аркуші паперу і присвячується подіям шкільного географічного життя. Це одна з форм поширення географічної інформації.

Назви стіннівок бувають найрізноманітніші: «Компас», «Глобус», «Наш край», «По паралелях і меридіанах», «Тумалт», «Юний краєзнавець», «Всесвіт», «Географічна газета» та ін. Під назвою зазначається відповідальний за випуск орган географічного гуртка, товариства або клубу.

Організуються вони в навчальних закладах, в яких учні вивчають географію, як засіб удосконалення географічних знань у поєднанні з організованим масовим відпочинком. За формою і змістом учнівські вечори з географічною тематикою поділяються на такі види:

1. Вечори теоретичного спрямування (цікавої географії, запитань і відповідей, тематичні, зустрічей з науковцями для ознайомлення з історією розвитку географічної науки).
2. Вечори-звіти про екскурсії в природу, походи, подорожі, експедиції.
3. Святкові (ювілейні вечори, присвячені видатним ученим-географам, почесним членам шкільного клубу, визначним датам, географічним подіям.
4. Краєзнавчі вечори (природа населення і його господарська діяльність рідної місцевості, окремого регіону – району чи області).
- 5.

Міжпредметні вечори (географічно-біологічні, історико-географічні, географічно-екологічні).

Проводяться вони один раз на рік. Часто їх організовують разом з учителями біології, історії та іншими. Це так звані інтегровані вечори на міжпредметній основі. Назви можуть бути різними: «Люби, і знай свій рідний край», «Історія і географія своєї місцевості», «Видатні вчені-географи України» та ін. Тематику підбирають згідно навчальної програми.

Організація географічних вечорів має на меті сформувати і розвинути пізнавальний інтерес до предмету, тому географічний вечір повинен бути цікавим і захоплюючим. Підготовка, до його проведення справа відповідальна і досить складна.

Заздалегідь учитель з активом гуртківців готує сценарій вечора, обговорюють його окремі сторони, вносять корективи, доповнюють віршами, прислів'ями, окремим текстом. Проводять репетицію і потім пропонують сценарій вечора учням і батькам. Про географічні вечори (методику їх підготовки і проведення, сценарії їх і тематику) написано багато в методичних статтях і окремих посібниках.

З одного боку географічні вечори – це добровільні збори учнів, які влаштовують у вільний час від навчання вчителі географії разом, з гуртківцями, з другого боку-це одна з найпростіших і поширених форм організації освітньо-виховної роботи, відпочинку і веселого дозвілля підлітків і старшокласників.

Географічний вечір у поширенні кругозору і інтелектуального розвитку учнів відіграє не однакову роль: є вечори, де переважають освітні елементи, а є, де надається перевага дитячій творчості (учні декламують вірші, показують театралізовані елементи окремих одноактних п'єс) і є вечори, на яких учні просто відпочивають: веселе дозвілля і розваги – основний зміст.

В цілому всі вечори приносять учням користь, але найкраще сприймаються такі географічні вечори, які присвячені окремим темам, так звані тематичні вечори; Це вечори запитань і відповідей, цікавої географії, вечори зустрічей з цікавими людьми, вечори, присвячені розвитку свого населеного пункту, його історії. Зміст таких вечорів дає змогу учням дістати нові і закріпити набуті знання з географії та з інших шкільних предметів.

В цілому тематичні вечори, їх організація і проведення – одна з найбільш популярних форм звітності самодіяльних колективів юних географів-гуртківців перед учнями своєї школи і своїми батьками.

Мета таких вечорів – розвивати пізнавальні інтереси і здібності учнів, поширювати їх кругозір, згуртовувати учнівський

колектив, сприяти дружбі і взаєморозуміння один з одним. Тематика вечорів запитань і відповідей може бути різною. Мета їх розвивати в учнів допитливість, задоволення їх пізнавальних інтересів, віддзеркалення рівня знань.

Вечір запитань і відповідей є для юних гуртківців надійним стимулом для самостійного опрацювання проблеми, яка виноситься на обговорення на вечорі, розвитку пам'яті, логічного мислення, для піднесення культури мови тощо.

Сценарій вечора складається учителем разом з учнями, і з членами гуртка. В нього повинні увійти репродуктивні і творчі (проблемні) запитання. Відповіді повинні бути стислі і досить зрозумілі.

Важлива умова добре організованого і проведеного вечора – загальний доброзичливий настрій учасників, активна зацікавленість, цікавий зміст вечора і майстерність виконавців.

Вечори запитань і відповідей за своєю структурою й методикою проведення мають багато спільного з вікторинами і диспутами.

З великим інтересом проходять вечори цікавої географії. Мета таких вечорів – прищепити учням любов до географічної науки – одна з первинних форм теоретичної роботи серед учнів. На цьому вечорі панує атмосфера довірливості прагнення пізнати, допомогти один одному у розв'язанні тих завдань, які ставлять організатори вечора перед присутніми. Тематика таких вечорів досить різноманітна «Великі катастрофи, їх причини і наслідки», «Світовий океан, його пізнавальна характеристика», «Вулкани і землетруси, причин і наслідки» і ін.

У багатьох школах міст Києва, Харкова, Львова і інших обласних центрах учителі організовують вечори; зустрічей з науковцями – докторами і кандидатами педагогічних географічних наук. Ця форма позаурочної діяльності має на меті поширити географічні відомості про найновіші досягнення та важливі проблеми географічної науки. На зустріч з науковими представниками, запрошуються старшокласники, які мріють вступити на географічні факультети.

4.

Найпоширенішою формою групової роботи з географії є гурток (географічний, краєзнавчий, методологічний, гідрологічний, туристичних та ін.). При організації гуртка обов'язковою умовою є врахування спільних інтересів учнів, їх підготовку, вік.

Дидактичними цілями роботи гуртка є розширення та поглиблення природничих знань, засвоєння елементарних умінь дослідницької діяльності, поглиблення пізнавального інтересу до вивчення природи, розвиток індивідуальних здібностей і нахилів дітей, оволодіння практичними уміннями і навичками природоохоронної роботи.

Як правило гурток об'єднує 15-20 учнів. Однак, важко давати рекомендації щодо визначення оптимальної кількості членів гуртка. Чисельність гуртка (чи секції гуртка) залежить насамперед від виявленого учнями інтересу до тієї чи іншої галузі географічних знань.

Робота гуртка може бути спрямована на поглибленому вивченні окремих тем або розділів навчальної програми, до яких школярі виявили інтерес. Розглядаючи проблему вчитель планує роботу гуртка не менше двох занять на місяць.

Індивідуальні інтереси дітей впливають на відбір об'єктів поглибленого вивчення, найбільш доцільних методів роботи, форм оцінки праці, поєднання теоретичних і практичних, репродуктивних і творчих завдань, групових та індивідуальних видів діяльності.

План складається на півріччя чи рік і обов'язково включає в себе суспільно корисну працю. План роботи гуртка може включати такі розділи:

- 1.Тема занять.
- 2.Форма занять
- 3.Дата проведення.
- 4.Зміст і методи фронтальної роботи.
- 5.Зміст і методи індивідуальної роботи.
- 6.Форма оцінки праці.

Вчитель повинен ретельно готуватися до заняття в гуртку. Воно повинно бути цікавим і мало подібним на урок. Робота в гуртку передбачає активну роботу самих учнів, їх ініціативу і вільне спілкування з вчителем.

Для якісної організація роботи гуртка та допомоги учителю на першому організаційному занятті обирають голову, заступників, секретарю, редколегію гуртка. Якщо гурток має секції, то обирають голів секцій.

Секції можуть бути таких напрямків: історія географічних відкриттів, вивчення окремих країн світу, моря і океани, цікава географія, туристсько-краєзнавча, тощо.

Важливими формами роботи гуртка є проведення позакласних читань, перегляд відеофільмів, телепередач, конференцій на географічні теми.

Тема 1.8. УРОКИ ГЕОГРАФІЇ НЕТРАДИЦІЙНОЇ ФОРМИ

Зміст.

1. Методичні основи та значення проведення нестандартних уроків географії.
2. Лекція та методика проведення лекцій на уроках географії.
3. Методика та організація проведення уроку-конференції.
4. Семінар та методика проведення семінарських занять на уроках географії.

1.

Традиційне (стандартне) навчання пов'язується з уроком одночасним заняттям із цілим класом. Вчитель передає школярам знання, формує їх уміння та навички й оцінює результати цього педагогічного процесу. Традиційне навчання носить репродуктивний характер, знання і способи дій передаються учням у готовому вигляді, тобто призначені для відтворювального засвоєння.

Мета уроку, насамперед, – не механічні формування знань, умінь і навичок, а розвиток глибокого інтересу до вивчення географії. Від того, як було побудовано урок, чим насичений, наскільки цікавий і динамічний, залежить коефіцієнт корисної та педагогічної праці.

Технологія уроку це складова частина загальної педагогічної технології, під якою розуміють систему дій, що підвищують ефективність навчання. Розробка технології нестандартних уроків розкриває творчі можливості і передбачає:

1. Визначення мети і змісту навчального матеріалу.
2. Оптимальний вибір форм, методів і засобів навчання.
3. Розробка структури і змісту уроку, спрямованих на ефективне розв'язання дидактичних завдань.

На відміну від традиційних поурочних розробок, які зорієнтовані лише на вчителя, технологічне моделювання нетрадиційного уроку проектує навчально-пізнавальну діяльність самого учня, забезпечує високу стабільність знань і навичок. У навчальному процесі встановлюється взаємозв'язок учителя та учня. Для успішного засвоєння знань матеріалу, підтримки зацікавленості учнів, формування вмінь будувати своєрідні гіпотези, вирішувати завдання, використовують різноманітні форми і методи організації навчання.

Нестандартні уроки характеризують за такими ознаками:

- Сучасність – постійне прагнення до новизни, впровадження педагогічних інновацій.

- Оптимальність – спроба максимально досягти навчально-виховних цілей при економному використанні часу.
- Інтегрованість – синтез знань із географії, хімії, математики, фізики, географії, історії тощо.
- Науковість – опора на досягнення сучасної технології, відтворення процесу навчання і його результатів.

Урізноманітнення форм навчання, використання таких традиційних форм як лекція, семінар, конференція сприяє вихованню у школярів самостійності, творчого підходу до здобування знань. Вони характеризуються тим, що вимагають від школярів активної підготовки та активної участі в роботі.

2.

Лекція це досить складна форма усного викладу навчального матеріалу, її розраховують на весь урок, тому треба її застосувати лише в старших класах. У старшокласників вищий рівень інтелектуального розвитку, вищий рівень самостійності в оволодінні знаннями, в результаті розвивається потреба в причинному поясненні явищ дійсності в оволодінні знаннями, в результаті розвивається потреба в причинному поясненні явищ дійсності. Окрім того, старшокласники виявляють великий інтерес також і до політичних і соціальних питань.

До сприймання лекцій готують дітей ще в 6-7 класах, коли дають дітям різні завдання (записати головні думки словами вчителя по одному з пунктів плану, скласти план розповіді і т. ін.). перші лекції запроваджуються в дев'ятому класі, їх поєднують з іншими методами усного викладу: розповіддю, поясненням, читанням вголос.

З великою корисністю вчителями географії використовуються вступні лекції, які мають велике значення для вивчення всього курсу або значної за обсягом. Такі теми містять велику інформацію. В них сконцентровані головні питання, поняття, теоретичні положення, висновки, які будуть розкриті при вивченні наступних тем курсу. Для них характерне висвітлення проблемних завдань.

Заключними лекціями вчитель узагальнює, систематизує великий за обсягом матеріал, їх читають наприкінці великої теми або і цілого розділу чи курсу.

Після висвітлення кожного питання лекції необхідно робити короткі висновки. Темп лекції має бути повільним (120 слів на хвилину), щоб учні могли робити записи. Вчитель повинен навчити учнів робити записи головного, відокремлювати його від другорядного. Дітей треба навчити слухати лекцію і усвідомлювати

почуте, навчити складати тези, плани, конспекти лекцій, тобто поступово готувати їх до вступу у вузи і навчання в них.

Вчителю треба добре продумати план лекції, відібрати необхідне унаочнення, яке оживляє лекцію, відібрати сучасний матеріал, продумати прийоми розкриття причин, зв'язків, забезпечити науковість освітньої, виховної і розвивальної мети.

Для вироблення навичок учнів складати конспекти і тези лекцій Учитель може давати завдання законспектувати вдома окремі параграфи із підручника, газет, підготувати повідомлення і скласти тези свого вступу. вчитель обов'язково оцінює роботу, кращі тези, конспекти зачитуються в класі, вчитель вказує на недоліки, допомагає виправити їх.

Сучасному вчителю географії варто намагатись ефективно і раціонально використовувати нестандартні уроки, зокрема уроки-лекції, практикувати взаємоперевірку, вдало і раціонально використовувати наочність (гербарії, схеми, таблиці, колекції, муляжі); намагатись завжди розуміти учнів, уважно їх вислуховувати, уникати категоричності думок, цінити власну думку дітей їх бачення подій і явищ.

Лекція повинна відповідати ряду вимог, її зміст повинен бути глибоко ідейним, науковим і разом із тим – доступним, викладання – чітко послідовним та емоційним. Лекція, окрім того, повинна бути органічно зв'язана з іншими формами навчальних дисциплін.

Ефективність лекцій в більшості випадків залежить від організації учбової діяльності учнів. Цілеспрямовано використовують учбові прийоми, як складання планів, запис основних положень лекцій у вигляді конспектування, підготування відповідей на невелику кількість запитань. Все, що активізує пізнавальну діяльність учнів, дозволяє зосереджувати її увагу на головному та усвідомлювати зміст лекцій.

Важливою умовою підвищення доступності викладу навчального матеріалу на лекції є використання наочного матеріалу і технічних засобів навчання (ТЗН), демонстрування таблиць, схем, діапозитивів, фрагментів діафільмів або кінофільмів, дослідів, що врешті-решт сприяє утворенню зорових образів у школярів і тим самим підвищує ефективність лекції. Для досягнення цих цілей по ходу лекції дуже важливо записувати на дошці нові терміни, числові данні, прізвища відомих вчених.

При використанні уроків-лекцій необхідно враховувати також наступні обставини: тривалість лекції, які використовуються у школах, технікумах може сягати 25-40 хвилин. Але вже через 10-20 хвилин школярі природно втомлюються, тому потрібно дати учням

відпочити, зробити невеличку перерву, заповнити її оголошенням цікавого факту, демонстрацією біологічного об'єкта.

Застосування лекцій потребує від учителя серйозної підготовчої роботи. Можна запропонувати такий план підготовчої роботи:

1. Вибір теми та актуально проблеми, визначення мети лекції.
2. Вивчення матеріалу підручника, літератури по вибраній темі.
3. Складання плану-конспекту лекції (визначення завдання, хід лекції, домашнє завдання), відбір обладнання.

Зміст лекції і особливості її структури залежать від виду лекції. В практиці вивчення географії застосовуються лекції ввідні, тематичні, загальні та інші.

На ввідній лекції розкривається основний зміст теми чи розділу, ставляться проблеми, запитання, котрі будуть вирішуватись у процесі вивчення самої всієї теми.

Тематична лекція присвячується вивченню якого-небудь одного важливого і складного запитання.

Загальна лекція, як правило, завершує вивчення теми, систематизує і закріплює знання школярів, які вони отримали на уроках, лабораторних і семінарських заняттях. Використання саме такого виду лекції, найбільш цілеспрямованих при вивченні складних для сприйняття тем, великих за обсягом, які можуть мати важливе навчально-виховне значення.

3.

Досвід роботи вчителів географії показує, що конференція активізує пізнавальну діяльність школярів, хоч і створює певні труднощі під час їх організації.

Конференція на уроках географії має на меті навчити учнів самостійно вивчати програмований ній матеріал за допомогою доступних для них літературних і біологічних джерел. Для здійснення конференції потрібен час, який іде на підготовку до неї. Це – лекції, консультації, традиційні уроки та ін. Конференції сприяють формуванню в учнів активної позиції, наукового

Світогляду, політичних поглядів. Конференції бажано проводити з учнями старших класів. Вони розвивають мислення, уміння міркувати, користуватись інформацією періодичної преси.

Урок-конференція вимагає тривалої підготовки учнів до неї. Ефективність конференції, її виховний вплив залежить в першу чергу від якості її підготовки. Власне, сама конференція – заключний етап роботи.

Підготовча робота вчителя до уроку-конференції включає наступні компоненти:

1. Складання плану конференції.
2. Проведення ряду консультацій доповідачам.
3. Підбір технічних засобів навчання.
4. Підготовка різних видів наочності.
5. Планування ходу власне конференції:

а) вступне слово – це може бути проблемне завдання учасникам конференції;

б) як зв'язати в одне ціле окремі виступи дітей;

в) заключне слово, підвести підсумки загальної роботи, намітити дальші шляхи розглядання даної або нової проблеми.

Складаючи план конференції, треба врахувати – якщо доповіді побудовані тільки на теоретичному матеріалі, то якими б вони змістовними не були, на 3-4 виступи спостерігається зменшення уваги. Тому треба чергувати їх з фрагментами кінострічок, діафільмів, діапозитивів, комп'ютерів інших ТЗН. Активізувати сприйняття допомагають різні схеми, плакати, таблиці, колекції та інша наочність. Але вся наочність повинна слугувати основній меті з'ясуванню суті проблеми, заради якої організована.

Основна мета конференції – в створенні установки на використання одержаної в процесі організації і проведення конференції інформації на практиці (в повсякденному житті, в навчальній праці). До конференції готується весь клас. Декілька учнів готують виступи з певних тем. Готуючись, вони підбирають літературу, складають план, ознайомлюються з спеціальними виданнями, газетними і журнальними статтями. Все це виробляє навички творчої, самостійної роботи, розвиває мислення, формує науково-матеріалістичний світогляд.

Підготовка сприяє також розвитку культури мови. Виступаючий відчуває відповідальність перед колективом, виробляється вміння триматись перед аудиторією, послідовно і логічно висловлювати думку. Доповідь повинна відповідати таким вимогам:

1. Логічна спрямованість.
2. Глибоке висвітлення даного питання.
3. Зв'язок з життям, сучасністю, насиченістю прикладами.

4. Практичне значення. Крім індивідуальних, можна використовувати в підготовці колективні або групові завдання. Тоді всі вивчають, готують питання, виступає ж один, а інші доповнюють, це активізує всіх учнів класу.

Які ж наслідки роботи? Спостерігаються якісні зміни – зростає інтерес до проблеми на уроці, до науково-популярної літератури, з'являється готовність продовжувати роботу в інших формах, впевненість учня в своїх силах

В конференції використовується великий за обсягом матеріал, наукові новини, історичні довідки. Робота має розвивальний характер, поширюється кругозір, виробляється вміння робити практичні висновки на основі фактичного матеріалу.

У кожній групі як правило може бути по 6-7 учнів і кожен учень обирає одне питання, працює із обраними джерелами інформації і пише доповідь, тези, складає нотатки, оформляє реферати. Все написане учнями повинно перевірятись, оскільки учні помиляються в оцінці того чи іншого питання. Після опрацювання матеріалів обираються доповідачі. Це учні, які мають приємний тембр голосу, логіку мислення, високу культуру мовлення і правильне розуміння в розв'язанні найбільш складних питань з географії.

Учні, які підготували матеріал і здали його доповідачеві, не усуваються від роботи, а допомагають складати доповідь, креслити графіки, схеми, таблиці тощо. Така колективна робота сприяє не лише поглибленню географічних знань, а й розвиває колективістські стосунки між учнями, надає повну самостійність над опрацюванням першоджерел.

Учні користуються різноманітною літературою та наочністю (політичні і економічні підручники, періодичний газетний і журнальний матеріал, довідники, географічні атласи, енциклопедії, довідники, різноманітні колекції тощо).

Прес-конференція проводиться на уроці впродовж 45 хвилин. Приблизна схема уроку-конференції повинна бути такою:

1. Вступне слово вчителя. В ньому повідомляється мета конференції-закріпити і узагальнити одержані на уроках знання; одержати нові знання.

2. Виступи доповідачів. Вони зазвичай сідають за столом біля дошки, їх ще називають оглядачами; не більше 5-6 учнів; перед кожним табличка з написом «Оглядач із населення Японії», «Оглядач із промисловості Японії», «Оглядач із транспорту і зв'язку Японії» та ін. Доповідачам надається час до 5 хвилин; про що вони знають раніше. Всі решта учнів сидять в ролі журналістів, які записують окремі положення і задають питання доповідачам.

3. Постановка запитань і відповіді на них. Ця частина конференції продовжується до 20 хвилин. Відповідають на питання доповідачі, допомагає їм учитель. Слід зауважити, що доповідачі втомлюються відповідати і фізично, і морально, але набувають вони

позитивного досвіду в оволодінні аудиторією, набувають навичок не боятися запитань, не розгублюватись. У постановці запитань і відповідей народжується дискусія.

4. Підведення підсумків. Тут учитель говорить про рівень розуміння учнями різних аспектів проблеми. Оголошує оцінки доповідачам і активним «журналістам» за підготовку прес-конференції. В оцінюванні роботи учнів велике значення мають слова подяки, але бажано робити і зауваження.

Підсумки повинні носити і теоретичний характер, де вчитель звертає увагу на основні риси фізико- та економіко-географічного положення Японії, національний склад населення, міста-мільйонери, мегаполіси країни; напрямки і галузеву структуру промисловості, особливості розвитку сільського господарства, транспорту та міжнародних економічних зв'язків Японії. Отже, схема організації і проведення прес-конференції на перший погляд проста:

а) підготовка усього класу з питань обраної теми навчальної програми;

б) передача всіх матеріалів доповідачам для підготовки основних доповідей;

в) організація запитань і відповідей;

г) проведення підсумків прес-конференції.

Завдання учителів географії полягають у тому, щоб активною формою прес-конференцій навчити учнів аналізувати і систематизувати самостійно підготовлений матеріал, і нарешті, знання, отримані на уроках та із інших джерел. Прес-конференції розвивають творче мислення, уміння логічно викладати свою думку і захищати її, сприяють процесу самоосвіти.

Учні відчують відповідальність не тільки за свою роботу, а й за загальну: зацікавлено допомагають доповідачеві написати доповідь, вільно поводити себе під час проведення прес-конференції, вчать працювати колективно, допомагаючи один одному.

4.

При використанні семінарських заняттях, головним є – не репродуктивна діяльність, а вияснення причинно-наслідкових зв'язків, розв'язання проблем. Для цього учні вільно користуються текстами різних джерел у бібліотеці, вдома та у школі. Вони самостійно і глибоко аналізують навчальний матеріал, усвідомлюють підготовлений текст з теми програми.

До семінарських занять потрібно готуватись за кілька днів до їх проведення. В учнів повинен бути час для вивчення необхідного навчального матеріалу, щоб прийняти активну участь у семінарі.

Зазвичай, тут активну допомогу подає вчитель. У цю допомогу входить складання плану виступу, розподіл повідомлень, урахування здібності та інтереси учнів. В цілому тут впливає необхідна умова – підготовка всіх учнів з усіх питань.

Підготовлені виступи учнів мають розгорнутий характер і свідчать про розуміння питань, які виносяться на обговорення. Вчитель організовує не тільки інформаційний хід семінару, а сприяє проведенню його у формі дискусій, у ході яких здійснюється уміння аргументувати свої висновки.

Семінарські заняття, як і лекції, бажано проводити у 8-9 класах, зазвичай, коли учні набули певних умінь і навичок самостійної роботи із першоджерелами.

У повному розумінні-семінар це полеміка, обмін думками. Кращі уроки-семінари практикуються зі старшокласниками, коли учні оволодівають навичками і уміннями самостійної роботи із різними джерелами знань, мають розвинуте абстрактне мислення, словесно-логічну пам'ять. На таких уроках перевіряються не лише якість засвоєння навчального матеріалу, але й оцінюється робота доповідачів, опонентів, рецензентів, підводяться висновки самостійної роботи з відповідної теми, описаної в рефераті.

Цінність уроків-семінарів полягає в тому, що учні отримують нові знання не лише від учителя, але й з літературних джерел, доповідей, повідомлень, які обговорюються колективно. Широко застосовуються творчі дискусії, обмін думками, повідомленнями, цікавими фактами.

Семінарські заняття відіграють значну роль у підготовці старшокласників до вузівської системи навчання.

За характером роботи до семінарських занять наближається конференція. Вони проводяться з метою підбиття підсумків довготривалої роботи, в цілому семінарські заняття проводяться в процесі вивчення дисциплін гуманітарного циклу і в старших класах. Географія – шкільний предмет, який має багатий зміст для організацій проведення семінарських занять.

На допомогу вчителю розглянемо, як він повинен організувати окремі компоненти семінару. Наприклад, як писати реферати? Для цього необхідно перш за все визначити проблему і шляхи розв'язання, підібрати відповідну літературу з обраної теми. Після цього – відшукати конкретні відповіді на поставлені запитання, пов'язати зібраний матеріал із сучасністю. В допомогу доповідачу бажано використати графіки, статистичний матеріал, картосхеми та інші дані, що сприяють кращому викладу виступаючому. В кінці – зробити висновки і оголосити літературу з теми, яка розглядається.

На семінарських заняттях учні рецензують реферати, доповідь і відповіді учнів. Як це робиться? Найголовніше – рецензент повинен наголосити на послідовності викладу, чи викладається цей матеріал за обраним планом, чи повідомляється план виступу або доповіді, чи зумів доповідач дати повну відповідь на поставлені запитання, чи ні. Бажано, щоб рецензент знайшов у виступі доповідача виділення головного – проблему і визначення шляхів її розв'язання.

В обов'язки рецензента входить всебічний аналіз доповіді чи відповіді, в якому повинні бути виділені і такі питання, як зв'язки викладеного матеріалу із сучасністю, використання статистичних матеріалів, графіків, діаграм, картосхем та іншої наочності.

Обов'язково слід звернути увагу на те, чи був зроблений висновок доповідачем та обґрунтовані пропозиції. І на завершення, вчитель допомагає консультаціями учням у підготовці до уроку-семінару.

В таку пам'ятку входить: перевірити, чи є відповідна література в учня, якщо немає, він повинен взяти в бібліотеці. Не відкладати підготовку учня на останній день, читати і робити висновки на карточках, знати значення нових понять і термінів; робити висновки з підручника, газет, не забувати автора, року видання, число і номер журналу, сторінки. У процесі підготовки до семінару вчитель консультує учнів із незрозумілих питань.

Здебільшого на звичайному уроці вчитель інформує, керує, організовує, контролює, а учням відводиться пасивна роль слухати, запам'ятовувати, повторювати тощо. На семінарських заняттях головна функція навчання – дослідницько-інформаційна.

Під час підготовки до таких уроків учні шукають потрібну інформацію, оформлюють її результати і доповідають про них своїм однокласникам і вчителю у формі повідомлень, виступів, доповідей. В основному виконана робота полягає у з'ясуванні певних закономірностей і суспільних явищ.

Беручи участь в обговоренні питань і проблем семінарських завдань, учні реалізують контролюючу і формуючу функцію навчання, тобто по суті вони не просто навчаються, а активно опановують знаннями.

Організація семінарських занять з географії сприяє розв'язанню багатьох проблем: формування в учнів умінь самостійно працювати зі різними джерелами, розвиток активності і творчості учнів, що забезпечує; наступність у методиці навчання учнів.

Головне завдання семінарських занять – набуття творчих навичок у процесі самостійної роботи з поширення, поглиблення і узагальнення вивченого програмового матеріалу.

З педагогічного досвіду провідних вчителів-географів, розроблена методика проведення семінарів, яка включає наступні аспекти:

а) обов'язкова підготовка всіх учнів до отримання знань при певній індивідуалізації завдань;

б) двох-трьох тижневий період часу, необхідний для підготовки;

в) залучення учнів до самостійного вивчення теоретичних матеріалів з географії, матеріалів періодичної преси, науково-популярної літератури, радіо і телебачення;

г) підготовка доповідей, складання рефератів, конспектів, планів, тез, самостійна побудова графіків, таблиць, проведення досліджень краєзнавчого характеру;

д) колективна робота на семінарі (заслуховування і обговорення доповідей, повідомлень, співбесіда за темою, розгляд і обговорення схем, таблиць, гербаріїв, колекцій, карт, розв'язання творчих самостійних завдань та ін.).

Особлива увага звертається на попередню підготовку учнів до семінарських занять у ході навчального процесу. Для цього розробляється система типових вправ. З самого початку навчального року учням пропонуються різні завдання, що сприяють розвитку пізнавальних здібностей. Перш за все звертається увага на вироблення умінь і навичок роботи із книгою (підручником). Учням пропонуються наступні домашні завдання:

1. Прочитати певний параграф підручника і скласти короткий план.
2. Прочитати два-три заголовки однієї теми в підручнику, вивчити карти і цифрові показники цих параграфів і скласти розгорнутий план відповіді.
3. Прочитати текст з додаткової літератури і записали його основну думку у формі тез або запитань. Скласти короткий конспект прочитаного тексту.
4. Скласти запитання до картосхем або цифрових таблиць, які подані в додатках до підручників. Основна вимога до запитань, щоб на них можна було дати розгорнуту відповідь.
5. Підібрати додатковий матеріал із періодичної преси до тем навчальної програми, які цього вимагають.

До семінару учні готуються по-різному: одні заздалегідь відшукують відповіді на поставлені запитання, інші використовують текст підручника, довідники, мережу Інтернет, інші вивчають запропоновані посібники, матеріали періодичної преси, науково-популярні книжки, а решта перед семінаром дивились

відповідні телепередачі: «Українські телевізійні новини» і «Подробиці тижня», проводили дослідження краєзнавчого характеру.

На семінарському занятті обговорюються підготовлені учнями доповіді, демонструються таблиці, діаграми, картосхеми, які складені ними. Слід зазначити, що на семінарі пропонуються запитання і завдання, які передбачають самостійність і гнучкість мислення та застосування знань і умінь у новій ситуації.

Пропонуються також учням і домашні завдання, наприклад: прочитати певний параграф підручника і скласти конкретний план; вивчити карти і цифрові показники параграфа і скласти розгорнутий план відповіді; прочитати текст з додаткової літератури і сформулювати його основну думку у формі тез або запитань. Скласти короткий конспект прочитаного тексту; скласти запитання до картосхеми або цифрових таблиць, які подані у додатках до підручників.

Основна вимога до запитань – можливість дати розгорнуту відповідь, підібрати додатковий матеріал з періодичної преси до тем навчальної програми. Учні залучаються до колективної роботи на семінарі (заслуховування і обговорення схем, таблиць, карт, розв'язання творчих самостійних завдань і т. п.).

Особлива увага звертається також на попередню підготовку учнів до семінарських занять у ході навчального процесу. Для цього розробляються рецензії на відповідь учнів або вправи. Наприклад, учитель знайомить учнів з таким планом рецензії на відповідь, який вони потім використовували, оцінюючи виступи своїх товаришів.

План рецензії виглядає так: повнота і правильність відповіді (доказовість, що пропущено, які помилки); послідовність логічного викладу; наявність правильних прикладів; правильність використання карти, схеми, таблиць, ілюстрацій; використання додаткового матеріалу (науково-популярна література, періодична преса); загальний висновок. Якщо учень уміє рецензувати відповіді товаришів, то з цього вміння починають формуватися здібність аналізувати усну інформацію, підходити до неї критично, брати участь у її обговоренні.

На семінарському занятті обговорюються підготовлені учнями доповіді, демонструються складені ними таблиці, діаграми. При цьому запропоновані запитання і завдання передбачають самостійність і гнучкість мислення та застосування знань та умінь у новій ситуації.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2

Засоби навчання географії. Технології навчання географії. Методика навчання окремим курсам географії

Тема 2.1. КАРТОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА ЗНАТЬ ТА МЕТОДИКА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ НА УРОКАХ ГЕОГРАФІЇ

Зміст.

1. Класифікація учбових географічних карт за функцією в навчальному процесі.
2. Цілі вивчення географічних карт. Робота з ними в шкільному курсі географії.
3. Зміст і прийоми навчання розумінню і читанню географічних карт.
4. Методика використання глобуса на уроках географії.

1.

Робота із географічними картами заміняє учням безпосереднє вивчення країн та інших територій на поверхні Землі, допомагає їм відтворити образ територій, що вивчаються, з їх основними характерними рисами. Природно, що при цьому розвивається так зване просторова уява школярів.

Робота школярів з учбовими картами готує їх до використання картографічного методу вивчення явищ і після закінчення середньої школи. Аналізуючи зміст карт і зіставляючи їх, учні використовують і розвивають прийоми логічного мислення: вони встановлюють зв'язки між природними і суспільними явищами, здійснюють порівняння, виявляють причинно-наслідкові зв'язки, підводять одиничні поняття під загальні, проводять узагальнення і тому подібне. Більшість самостійних робіт учнів у процесі навчання географії, у тому числі і творчих, опирається на географічні карти.

Окрім класифікації навчальних географічних карт за масштабом, обхватом зображеної території та змістом, їх можна поділяти також за функціями в учбовому процесі.

Ця класифікаційна ознака є специфічною для навчальних карт. За цією ознакою навчальні географічні карти поділяють на настінні і настільні. Останні представлені по-різному: виданими окремо, прикладеними до підручника, вдрукованими безпосередньо на сторінках підручників (текстові карти), карти в шкільних атласах. Особливе місце в шкільній практиці займають контурні карти.

Настінні карти, як показує їх назва, – це карти, які вивішуються в класі для одночасного огляду їх всіма учнями. Ці карти

будують із врахуванням сприйняття їх змісту з відстані в декілька метрів. Тому умовні позначення настінних карт крупніші, ніж карт, які призначені для індивідуальної роботи. Відповідно у них вищий ступінь генералізації у відображенні явищ. Великі розміри настінних карт дозволяють розміщувати на них багато позначень. Кожною з них користуються не на одному уроці, а при вивченні цілої теми або навіть декількох тем. Тому серед них немало карт із досить складним змістом: загальногеографічних, фізичних, загальноекономічних та ін.

Настінні карти вчитель зазвичай використовує під час фронтальної роботи зі всім класом як допомога під час бесіди, пояснення або шкільної лекції. На настінній карті вчитель може також демонструвати прийоми роботи, використовувані школярами при виконанні індивідуальних завдань по картах в підручнику або атласі, тому дуже важлива узгодженість цих типів навчальних картографічних посібників відносно змісту і оформлення.

Настільні навчальні карти призначені для індивідуальної роботи школяра, тому при їх використанні у кожного учня повинен бути свій екземпляр такої карти. Для школи випущена певна кількість окремих настільних карт. Це, наприклад, комплект учбових топографічних карт однієї і тієї ж місцевості, зображеної в трьох масштабах: 1 : 50 000, 1 : 25 000 і 1 : 10 000. Вони служать необхідним посібником з курсу «Україна у світі: природа, населення» у восьмому класі по темі «Кarti і роботи з ними».

Більшість навчальних настільних карт є картами в підручниках і зброшурованих в учбових атласах. Більшість сучасних підручників географії містять багато текстових тематичних карт.

Текстові карти надруковані на сторінках шкільного підручника. Вони мають, як правило, вузьку тему («Яри», «Морські порти») і характеризують якісь риси або особливості явища, описуваного в даному параграфі підручника (водоносність річок, висота снігового покриву, розміщення зрошуваних площ, сільськогосподарська спеціалізація району і т. д.). Не дивлячись на відносну простоту текстових карт, вони завжди містять інформацію, відсутню в тексті підручника, тому слід при розробці уроків обов'язково передбачити роботу з текстовими картами.

Всі шкільні види карт мають деякі загальні особливості. Тематика і зміст їх визначаються програмою шкільного курсу географії. При їх виготовленні беруть до уваги особливості сприйняття дійсності учнями.

На відміну від інших видів учбових карт шкільні контурні карти призначені в основному не для вивчення по них географічних явищ. Їх використовують як картографічна основа при виконанні

практичних вправ в класі і вдома, а також з контрольною метою. У підручниках географії вміщено багато завдань для роботи із контурними картами. У 6-7 класах вони направлені на закріплення в пам'яті учнів розташування географічних об'єктів і правильного написання їх назв. У 8-9 класах використання контурних карт ускладнюється. На їх основі будують, зокрема, карти-схеми, що дозволяють встановлювати зв'язки між явищами.

У викладанні географії використовують і такі типи картографічних творів, як географічні глобуси, профілі, рельєфні (об'ємні) карти і блок-діаграми.

В Україні випускають головним чином фізичні глобуси трьох розмірів: великі демонстраційні глобуси – в масштабі 1: 30000000, глобуси для індивідуальної роботи на уроці в масштабі 1: 50000000 і глобуси невеликі - в масштабі 1: 83000000. Останні можуть бути рекомендовані в якості домашнього посібника. Виготовляються також глобуси, поверхня яких забарвлена в чорний колір, так звані *індукційні*, призначені для вивчення по них елементів градусної сітки, географічних координат і т.п.

2.

У методиці викладання географії виділяють три мети, що досягаються вивченням географічних карт і роботою з ними: вивчити школярів розуміти, читати і знати карту.

Розуміти карту – означає засвоїти головні властивості того достатньо складного твору науки і техніки, якими є у наш час географічні карти (та інші картографічні твори). Для досягнення цієї мети в шкільному курсі географії в 5-6 класах виділені спеціальні картографічні теми: у 6 класі – «Зображення Землі на глобусі і картах»; у 7 – «Кarti материків»; у 8 класі – «Кartoграфічні проєкції». У цих темах школярі знайомляться із суттю і властивостями географічних карт, з їх різновидами. При цьому закладаються уміння користуватися картами.

Читати карту – означає вміти розпізнавати географічну дійсність за її зображенням на карті. Так, вивчаючи по карті населений пункт, читач дізнається за формою і розміром пунсона про чисельність населення в ньому; за розміром літер та іншими особливостями шрифту назви - про тип і політико-адміністративне значення населеного пункту.

Є великі відмінності в «читанні» карти і читанні буквеного або ієрогліфічного тексту. Вони пов'язані із тим, що написи і умовні позначення на карті просторово визначені, тобто саме розміщення їх несе певну інформацію про географічне положення об'єктів і їх

розміри. Написи лінійних і площинних об'єктів характеризують зазвичай протяжність і форму ділянки земної поверхні, зайнятого об'єктом, що позначається, а іноді і особливі властивості (наприклад, суднохідність річок).

Читання карти може здійснюватися у формі з'ясування особливостей території і створення її розумового образу. Але воно може виражатись також у формі усної або письмової її характеристики (описи). Цій же меті служить побудова профілю по топографічній або дрібномасштабній карті.

Глибина читання карти школярами може бути різною. Коли учень, побачивши на карті умовний знак озера, міста або місця видобутку здобичі корисних копалин, встановлює: «Тут знаходиться таке-то озеро, таке-то місто, видобувають такі-то корисні копалини» – і характеризує виражені на карті властивості цих об'єктів, то таке читання називають елементарним.

Складне читання полягає в умінні:

а) по поєднанню умовних позначень на карті встановлювати зв'язки між явищами;

б) робити висновки про особливості явищ, які безпосередньо на карті не позначені. Наприклад, коли учень встановлює по зображенню пересихаючих річок, солоних озер і солончаків, що клімат території, показаний на загальногеографічній карті, посушливий.

Початкове навчання читанню карти проводять при вивченні згаданих картографічних тим курсу географії. Але згодом настійливо і систематично вдосконалюють уміння читати карти впродовж всього вивчення географії з 6 по 9 клас включно.

Часте звернення до карти сприяє закріпленню в свідомості учнів картини взаємного розташування географічних об'єктів.

Знати карту – значить пам'ятати, ясно представляти по пам'яті розташування, відносні розміри і форму об'єктів, що вивчаються в курсі географії. Природно, що хорошому знанню карти повинно передувати її розуміння, а потім і багаторазові вправи в читанні.

До важливих цілей вивчення карт і роботи з ними відноситься вироблення у школярів картографічних умінь. До головних картографічних умінь, які формуються при вивченні географії в школі, можна віднести наступні:

І. При вивченні курсу «Загальна географія» у класі: орієнтуватися на місцевості, користуватися планом місцевості, вимірювати на місцевості відстані (кроками, рулеткою), визначати

азимуту напрямів і рухатися за азимутом, визначати по карті географічні координати, читати по фізичній карті рельєф і води.

II. При вивченні курсів фізичної географії і фізичної географії материків в 6-7 класах: характеризувати клімат або інший компонент природи по тематичній карті, порівнювати особливості компонентів природи в двох природних зонах або регіонах, скласти комплексний опис природи по декількох картах, відрізнити карти загальногеографічні і тематичні.

III. При вивченні географії України у 8 класі: встановлювати відмінності масштабів в різних місцях карт світових, півкуль і материків і визначати види спотворень, що є у цих карт, аналізувати карти природи, встановлювати за картами залежність особливостей одних компонентів природи від інших компонентів, читати топографічні карти і проводити по них вимірювання прямокутних координат точок, істинних і магнітних азимутів, абсолютних і відносних висот і крутизну схилів, будувати профілі по дрібномасштабній карті і на місцевості.

IV. При вивченні курсів економічної географії у 8-9 класах: аналізувати і читати соціально-економічні карти, встановлювати залежність в розміщенні господарства від природних умов по комплексній тематичній карті, давати по картах економіко-географічну характеристику країни, району, промислового вузла або міста, скласти картограми і картодіаграми на контурних картах.

3.

Щоб досягти розуміння географічної карти, учню доводиться опанувати значною кількістю картографічних понять, що визначаються програмою курсу географії і містяться в підручниках і шкільних атласах.

Оволодіння розумінням карти триває впродовж всіх років навчання географії в школі, тому що воно містить багато підлеглих йому понять II, III і подальших порядків, формування кожного картографічного поняття можна вважати закінченим лише за умови, що учень оволодів всіма підлеглими поняттями.

Фундамент розуміння географічної карти закладається у 5-6 класах. Тут вивчають окремі властивості карти, що визначають її суть. З елементів математичної основи учні знайомляться з масштабом довжин і його формами, дізнаються про географічні координати. Умовність карти видно при вивченні умовних знаків планів місцевості і фізичної карти. Елементом класифікації карт є порівняння планів місцевості і дрібномасштабної фізичної карти, передбачене програмою початкового курсу фізичної географії. Програма вимагає

також проведення в 6 класі зйомки місцевості і оволодіння потрібними при зйомці уміннями.

В курсі географії материків у 7 класі уявлення про суть карти розширяється відносно всіх складових цього поняття. З питань математичної основи карти семикласники знайомляться з поняттям їх різномасштабності, яка включає знання головного масштабу карти. Вони дізнаються про залежність ступеня узагальнення від масштабу. На картах 7класу використовують багато способів картографування рельєфу та інших природних явищ, які ілюструють умовність карти.

У даному курсі учні освоюють поняття про класифікацію карт за обсягом території (включаючи чотири їх типи) і класифікацію за масштабом. Працювати в цьому класі доводиться не тільки з фізичними, але і з іншими тематичними картами природи (кліматичною, природного районування) і соціально-економічними (політичної, густота населення).

В курсі «Україна у світі: природа, населення» (8 клас) формується багато понять, підлеглих поняттю про географічну карту: про математичну основу карт – масштаб, картографічні спотворення (чотири види), картографічна проекція та їх види, різні за характером спотворень; про узагальненість (генералізацію); про великомасштабну загальногеографічну, тобто про топографічну карту, а також розширяється поняття про умовність шляхом вивчення декількох картографічних способів зображення.

У навчальному курсі 9 класу нові картографічні поняття практично не формуються, але розуміння карти поглиблюється в процесі роботи з новими для них типами соціально-економічних карт і представленими на цих картах способами картографування (точковим, значковим, картограмою, картодіаграмою).

Аналізуючи шкільні підручники з географії та атласи, можна переконатись, що обумовлені в програмі курсу географії поняття мають в підручниках різний ступінь вираженості: для одних понять є визначення або характеристики, інші поняття представлені характеристиками із вказівкою лише деяких (не всіх основних) властивостей. У практичній роботі вчителя важливо враховувати відмінності ступеня розкриття понять в підручниках, щоб добиватися міцнішого засвоєння школярами і тих понять, які недостатньо визначені.

Візьмемо, наприклад, поняття головного масштабу, який в підручнику географії материків (7 клас) визначений, як «масштаб, який вказується на карті». Недостатність цього визначення видно з того, що далеко не завжди на карті вказаний масштаб (хоча всі карти

мають головний масштаб!). Тут необхідне пояснення, що головним називають масштаб в тому місці карти, де немає спотворень.

При вивченні багатьох картографічних понять, що ведуть до розуміння географічних карт, доречне застосування частково-пошукового і дослідницького методів навчання. Наприклад, поняття про план місцевості і його відмінність від інших зображень земної поверхні краще всього досягається шляхом зіставлення цих зображень під час практичної роботи. При цьому послідовність дій буде такою:

1. Вчитель ставить перед учнями завдання: «Визначити відмінність між фотографією, аерофотознімком і планом місцевості».

2. Учням пропонується виконати дослідницьку роботу із перерахованим в пункті 1 матеріалом за певною програмою, наприклад:

- Які із порівнюваних зображень показують місцевість зверху?
- А яке - умовними знаками?
- На якому зображенні більше показано деталей місцевості?
- По якому зображенню можна взнати назву сіл, річок, висоту дерев?

3. Вчитель формулює разом із класом висновок з виконаного дослідження, що веде до вироблення визначення того, що таке план місцевості. З тією ж послідовністю дій доцільно організувати вивчення карт у 7-8 класах.

Дуже важливо для подолання формального заучування визначень підкріплювати їх вправами і завданнями. Так, засвоївши поняття «масштаб» у 6 класі, слід поставити перед учнями таке завдання, яке вони можуть задовільно розв'язати лише шляхом усвідомленого застосування цього поняття, наприклад вибрати масштаб для зображення в зошиті відстані між двома предметами, розташованими на місцевості на відстані в 2 км один від одного. Аналогічним чином вчитель лише тоді зможе переконатися, що учні правильно розуміють поняття «ізотерма», коли вони самостійно накреслять на контурній карті ізотерму певного значення через безліч пунктів із вказаною температурою повітря.

Потрібно перевіряти ступінь усвідомленості таких, наприклад, понять, як: азимут, фізична карта, тематична карта, певний спосіб картографування і ін.

При формуванні картографічних понять велику роль виконують схеми, малюнки на дошці та ілюстративний матеріал підручників. Формування деяких понять (план місцевості, зйомка місцевості, орієнтування, вимірювання відстаней на місцевості,

зйомка профілю) вимагає організації польових робіт у дворі школи або в її найближчих околицях.

Природно, що складні картографічні поняття, які відносяться до математичної основи, вимагають встановлення міжпредметних зв'язків із математикою (поняття масштабу, прямокутних координат) і кресленням (картографічні проекції).

Будь-якому виду використання карт повинно передувати знайомство із нею, спочатку загальне, а потім і більш поглиблене. Перше логічно назвати представленням карти, друге – її аналізом.

Н.В.Студенікін наступними словами характеризує поняття «представлення карти». Представити нову карту учням – означає ознайомити їх із заголовком і легендою, розміщенням на карті додаткових даних і вказати, на що потрібно звернути головну увагу при роботі із картою. Вивчення умовних позначень слід проводити уважно, особливо при роботі з тематичними картами. Згодом переходять до освоєння масштабу карти і засвоєння на ній звичних орієнтирів. Корисно для цього запропонувати учням знайти на новій карті місце свого проживання, Київ, річку Дніпро і т.п. Для приблизного орієнтування у відстанях і площах дуже корисно запам'ятати величини певних об'єктів.

У 8 класі слід виробляти у учнів уміння виконувати аналіз карти за приблизним планом:

1. До якої групи відноситься карта за охопленням території, за масштабом, за змістом?
2. Які спотворення має карта і чи великі вони?
3. Які елементи змісту розкривають тему карти, яким способом кожен елемент відображений?
4. Які елементи загальногеографічної карти служать для цілей орієнтування в розміщенні об'єктів на даній карті (для тематичних карт)?

У підручниках з географії вміщено багато завдань по роботі з картами - на читання однієї карти, на накладення двох і зіставлення декількох географічних карт, на вимірювання за картами і на побудову карт.

Розглянемо деякі характерні види роботи з картами при вивченні шкільного курсу географії.

В курсі географії материків учням можна запропонувати задачу: «З'ясувати по карті фізико-географічне положення території (острів Мадагаскар)». Таке завдання є прикладом елементарного читання однієї фізичної карти. Вчитель пропонує відкрити в атласі фізичну карту півкуль, знайти на ній острів Мадагаскар і визначити

його географічне положення і розміри, відповівши на ряд послідовних запитань:

1. Яка широта середньої точки острова?
2. Яка довгота цієї точки?
3. У якому тепловому поясі знаходиться більша частина острова? У якому - його невелика південна частина?
4. У якій стороні горизонту знаходиться острів по відношенню до центру Африки?
5. Які частини Світового океану оточують острів?
6. Чи далеко розташований острів від материка?
7. Які довжина і найбільша ширина острова?

Користуючись даним типовим планом, учні, повторно виконуючи завдання цього типу, застосовують репродуктивний метод.

Прикладом типового завдання на зіставлення декількох карт може служити наступне: «Користуючись картами (підберіть їх самі), складіть опис природи острова Тасманія».

Враховуючи складність завдання і важливість вироблення умінь давати по картах комплексну характеристику природи ділянки суходолу, бажано, щоб учні фіксували відповіді на кожне питання в зошиті або на класній дошці.

Описане завдання має в основному характер простого читання декількох карт. Складним читанням є виконання проблемного завдання, зокрема, на встановлення за картами впливу природних і соціально-географічних умов на розміщення галузей господарства.

Приклад подібного завдання є в підручнику економічної і соціальної географії світу: «Проаналізуйте за економічними картами, якими внутрішніми і зовнішніми чинниками пояснюється розміщення металургійного комбінату в Айзенхюттенштадті...». Виконуючи це завдання, учні використовують текстову карту промисловості ФРН в підручнику і карти в атласі «Польща, Федеративна Республіка Німеччина, Чехія, Словаччина і Угорщина» – економічну і загальногеографічну.

4.

Модель Землі – глобус – є поряд із картами основним посібником при вивченні географії. Він володіє тією неоцінимою перевагою перед картами, що, зберігаючи подібність, формі Землі, передає контури її поверхні в неспотвореному вигляді. Також неспотвореною показана на глобусі градусна сітка – меридіани і паралелі. Це важлива властивість і визначає широке використання глобуса в різних географічних курсах.

У початкових курсах фізичної географії глобус застосовують майже на всіх уроках. На відному уроці показують частини суходолу, відомі європейцям в різні історичні епохи, маршрути мандрівників.

Під час вивчення тем «Способи зображення Землі» та «Географічні координати» другого розділу програми «Земля на плані і карті» за допомогою глобуса вдається наглядніше розкрити складні для шестикласників поняття про форму і розміри Землі, про карту півкуль і карту України, про градусну сітку, географічні координати. Вивчення цих понять звичайно супроводжується вправами із глобусами, поставленими на учнівських партах, і великим демонстраційним глобусом в масштабі 1:30 000 000 на столі у вчителя. Поняття «меридіан», «паралель», «полюс», «екватор», «широта», «довгота», «градусна сітка», «географічні координати» формують шляхом вправ із так званим індукційним глобусом, що має чорну поверхню (без географічних контурів або з ними). На такий глобус учні наносять крейдою потрібні позначення.

У подальших темах початкових курсів глобус використовують при вивченні таких питань, як розміщення вулканів на земній поверхні, Світовий океан і його частини, припливні і відпливні явища, місцезонавання певних географічних об'єктів - гір, рівнин, річкових басейнів, островів і півостровів і ін. Незамінний глобус при вивченні теплових поясів Землі, відмінностей в нагріванні та освітленні поверхні Землі протягом року. При вивченні цієї теми в школі, окрім глобусів, використовують таку наочні посібники, як телурій, складовою частиною якого служить маленький глобус.

І в 6, і в подальших класах застосування на уроках глобуса повинно служити виробленню в учнів вірних просторових уявлень (пов'язаних із кулястою формою Землі). До якої б теми глобус не застосовувався в якості наочного посібника, важливо вправу з ним поєднувати із використанням географічних карт. Це потрібно для подолання неминучих методичних недоліків карт, обумовлених їх плоскою формою і наявністю картографічних спотворень в зображенні земної поверхні. Наприклад, при вивченні теплових поясів Землі у класі не можна обійтися однією лише картою півкуль, як і одним лише глобусом. Корисно, щоб учні, знайомлячись із тепловими поясами, показували їх і на глобусі, і на карті.

В курсі 7 класу «Географія материків і океанів» глобус необхідний при вивченні таких загально-планетарних явищ, як пасати, природні зони, кліматичні пояси. Глобус – головний наочний посібник при вивченні різномасштабності світових карт і карт півкуль. Корисно застосовувати глобус і при вивченні учнями географічного положення материків та океанів.

В курсі 8 класу глобус використовують рідше. Його застосовують при вивченні географічного положення України, при поясненні поясного часу, картографічних проєкцій і в тих випадках, коли при характеристиці природи нашої країни співставляють умови і особливості її території з іншими європейськими регіонами.

У курсі 9 класу «Україна і світове господарство» до глобуса звертаються епізодично, коли розглядають питання міжнародних зв'язків між окремими країнами або при вивченні географічного положення держав із великою площею.

Тема 2.2. ШКІЛЬНИЙ ПІДРУЧНИК ТА МЕТОДИКА РОБОТИ З НИМ НА УРОКАХ ГЕОГРАФІЇ

Зміст.

1. Характеристика підручників географії.
2. Прийоми використання підручника на уроках географії.
3. Організація роботи з підручником географії.
4. Особливості використання підручника на різних шкільних курсах географії.

1.

Сучасні підручники географії відрізняє високий науковий рівень і педагогічно обґрунтований методичний апарат, побудова якого направлена на вирішення важливого завдання – навчити учня вчитися. Підручник географії – це засіб навчання комплексного характеру. При роботі з ним поєднуються прийоми роботи зі словом (текст підручника), картографічними і статистичними матеріалами, зі схемами, малюнками, фотографіями і т.д.

Успішна організація роботи з підручником можлива лише при умові, якщо вчитель добре знайомий із його змістом, особливостями побудови і володіє прийомами роботи з цим засобом навчання. У підручниках виділяються два структурні «блоки»: учбовий текст і позатекстові компоненти. Кожний з них складається з декількох елементів, що виконують певну функцію.

Основу підручника складає текст, який органічно пов'язаний з позатекстовими компонентами, які у багатьох випадках несуть нову для учнів інформацію.

Тексти підручників географії близькі до тексту наукового пояснення і включають теорію, пояснення, описи, методологію. Теорія представлена формулюваннями наукових понять, законів, принципів, світоглядних ідей, узагальнюючих висновків.

У підручнику, крім основного тексту, наявний апарат орієнтування – передмова, вступ, зміст, сигнальні символи (геометричні, цифрові, буквені, знакові чи у вигляді рисунків умовні позначення; шрифти, курсив), алфавітний, іменний і тематичний покажчики тощо. Матеріал, викладений у підручнику, організують для кращого засвоєння за допомогою поділу на розділи, параграфи, висновки тощо.

Підручник має містити апарат організації засвоєння, що охоплює вправи, завдання і запитання для перевірки знань і здійснення зворотного зв'язку, інструктивні та довідкові матеріали (пам'ятки, коментарі, вказівки для самостійного опрацювання матеріалу та практичних завдань, спостережень і дослідів; зразки розв'язання задач, прикладів), таблиці, підписи-пояснення до ілюстрованого матеріалу.

Типи завдань можуть бути різними: контрольні завдання за темами; завдання для відтворення поточного навчального матеріалу; завдання творчого характеру на застосування нових знань, спостереження, проведення практичних і лабораторних робіт; завдання різного рівня складності; завдання та посилання на раніше вивчений матеріал, а також на матеріал інших навчальних предметів.

Пояснювальний матеріал покликаний розкрити географічні зв'язки (наприклад, між окремими компонентами усередині природних і територіально-виробничих комплексів), пояснити принципи розміщення галузей виробництва, причини виникнення тих або інших природних явищ або процесів. Нерідко пояснення в тексті носить проблемний характер, що сприяє розвитку творчого мислення школярів, служить засобом активізації їх пізнавальної діяльності. Традиційними для географічних текстів залишаються описи і характеристики об'єктів і явищ.

Структурна схема побудови підручника

- Учбовий текст
- Основний текст
- Пояснення
- Додатковий текст
- Теорія
- Описи
- Словник термінів
- Методологія
- Примітки
- Позатекстові компоненти
- Апарат орієнтування

- Ілюстративний матеріал
- Система питань і завдань
- Зміст, шрифти, сигнали-символи
- Карти, схеми, діаграми, профілі, статистичні таблиці і т.д.

Значне місце займає в тексті розкриття способів отримання наукового знання, знайомство з методами науки. Найбільша увага надана картографічному методу.

Виклад учбового матеріалу в тексті підручників супроводжується великою кількістю логічних зв'язок типу: тому, таким чином, значить, якщо, отже і т.д. По ходу самого тексту нерідко зустрічаються завдання типу: поясніть чому; скажіть, як впливає; подумайте чому і т.д. Таким чином, сама побудова тексту орієнтує учнів на розуміння учбового матеріалу, допомагає школярам свідомо засвоювати нові знання.

Розуміння тексту – процес досить складний. Воно залежить, зокрема, від наявності необхідних знань в учнів та від співвідношення кількості знайомих і незнайомих слів, від рівня сформованості навиків читання.

Позатекстові компоненти підручника виконують навчальну і контролюючу функцію. У кожному підручнику вміщено кілька сотень питань і завдань, направлених на засвоєння понять, встановлення зв'язків, взаємозалежностей та на застосування умінь. Питання і завдання розташовані в різних місцях підручника. Завдання, які передують параграфу, розраховані на активізацію раніше засвоєних знань з географії. Питання і завдання, поміщені в тексті, допомагають направити розумову діяльність учнів в ході засвоєння нового учбового матеріалу, а ті, що стоять в кінці параграфів, вимагають застосування отриманих знань і умінь, контролюють засвоєння нового матеріалу. Завдання в кінці крупних розділів носять узагальнюючий характер, сприяють систематизації знань, підведенню школярів до узагальнюючих світоглядних висновків.

Виконання завдань і питань опирається на різні джерела знань: текст, карти підручника і атласу, графіки і діаграми, статистичні таблиці, малюнки і фотографії, схеми і профілі. Завдання різні за формулюванням і вимагають різноманітної діяльності школярів: визначте по карті, порівняйте, наведіть приклади, дайте опис, поясніть, накресліть профіль, запишіть в зошит, нанесіть на контурну карту, заповніть таблицю і т.д.

Ілюстративний матеріал має різноманітний вигляд і форму: різні за змістом карти в тексті, на форзаці, діаграми і графіки, схеми і

таблиці, малюнки і фотографії, прості і складні профілі, орографічні схеми. Ілюстрації не лише конкретизують текст, але є й самостійним джерелом знань.

Словник термінів, поміщений в кінці підручників, дає майже повний перелік наукових понять кожного курсу географії.

У роботі з підручником є типові недоліки: вчителі найчастіше звертаються до ілюстративного матеріалу, але мало організують роботу учнів із текстом. Школярі ж при виконанні домашньої роботи, як правило, обмежуються читанням тексту, не звертаючи уваги на текстові карти, схеми і інші позатекстові компоненти. До того ж окремі вчителі мало займаються формуванням умінь працювати із шкільним підручником. В результаті цього багато школярів часто працюють із підручником нераціонально, витрачаючи на підготовку уроків надмірно багато часу.

2.

В основному підручник – це книга для учнів. Але він корисний і для вчителя, оскільки він керує навчальним процесом на уроці. Підручник містить теоретичний матеріал згідно навчальної програми. Текст підручника – головний, ілюстрації в ньому – допоміжний матеріал. Значну допомогу учням у підручниках подає географічна карта, без якої неможливо вивчати географію взагалі.

На уроці підручники виступають у ролі провідних джерел знань. Існує багато прийомів роботи і підручником, але є загальноприйняті правила роботи.

Головними з них вважаються:

1. *знайомство з підручником;*
2. *ознайомлення учнів з прийомами роботи;*
3. *робота з текстом;*
4. *навчання учнів з допоміжною літературою;*
5. *робота з малюнками, схемами, діаграмами і ін.*

В кожному класі з підручником слід працювати різними прийомами. Так у молодших класах (5-6) вчителі беруть на озброєння такі прийоми: читання тексту підручника вчителем у класі з наступним аналізом прочитаного; коментування вчителем прочитаного тексту учнями; самостійне читання кожним учнем і розповідь про прочитане; робота, з малюнками: розгляд і їх аналіз; робота з запитаннями і завданнями.

В 7-9 класах вчителі використовують методичні прийоми, які націлюють учнів самостійно працювати з підручником. До них відносяться прийоми більш складніші:

1. виконання завдань і вправ, які вміщені до тексту і після нього;
2. робота із статистичним матеріалом;
3. складання плану прочитаного тексту;
4. складання тез і конспектів опрацьованого тексту;
5. складання розповіді за малюнками, що вміщені у підручнику;
6. опрацювання матеріалів, що можуть доповнити текст підручника з допомогою популярної літератури і періодичної преси.

Важливим прийомом самостійної роботи з підручником є складання порівняльних характеристик географічних об'єктів, окремих територій. Учні опрацьовують кілька текстів, найбільше два, наприклад, про Скандинавський і Піренейський півострови (курс «Географія материків і океанів»). У характеристиці обох територій є певні відмінності і подібність.

Порівнювати рекомендується за таким планом:

1. географічне положення;
2. рельєф і корисні копалини;
3. клімат;
4. внутрішні і зовнішні води;
5. рослинність і тваринний світ.

Перелік вимог до плану можна продовжити. Це вже залежить від ерудиції учнів, відведеного часу на організацію і виконання вчителем.

Ще один важливий прийом, це – робота з картами, які вміщені у підручнику. Можна зіставляти опрацьований матеріал з картами атласу, що буде доповненням у роботі з підручником і учні отримають міцніші знання. Така робота привчає учнів працювати за картами і сприяє свідомому засвоєнню географічної номенклатури, розумінню певних понять і термінів з картографії. В цьому плані учні збагачують свою мову науковою географічною термінологією.

Важливо привчати учнів з самого початку правильно орієнтуватись у підручнику: де і як розташовані заголовки, малюнки, схеми, діаграми, підзаголовки, запитання і завдання, методичний апарат (поради, що прочитати додатково – «Це цікаво», «Прочитайте ці книжки», «Чи знаєте ви, що...» та ін.), термінологічний словник тощо. Вивчення всього цього привчає учнів бачити всю структуру підручника.

В основному всі прийоми роботи з підручником повторюються з класу в клас, але одні поглиблюються, інші – мають ширший діапазон, треті – вводяться як нові.

Специфіка підручників географії, які використовуються на уроках, полягає в тому, що вчителі та учні повинні оперувати великим фактичним матеріалом. У результаті – один з основних напрямів у роботі з підручником – відбір головного матеріалу повинен знайти ще більше відображення у методиці викладання географії.

Успішне використання на уроках вказаних вище прийомів повинно не лише полегшити роботу з підручником географії для всіх учнів, але й сприяти формуванню і розвитку пізнавального інтересу до географії.

3.

Названі вище особливості побудови підручників географії дають можливість широко використовувати їх у складі різних методів навчання. Наприклад, пояснювально-ілюстративний метод, тобто передача що вчиться готовій інформації, має місце в тих випадках, коли учні читають і переказують текст, складають описи по малюнках, прочитують дані з текстових карт і т.д.

Репродуктивний метод здійснюється за допомогою завдань, спосіб виконання яких учням відомий (наприклад складання плану тексту, складання схем, систематизація учбового матеріалу в таблиці).

Частково-пошуковий і дослідницький методи застосовуються при аналізі тексту з метою виявлення якої-небудь закономірності, правила для встановлення нових для учнів прямих і зворотних зв'язків. Для організації пошукової діяльності використовуються ілюстрації підручника, особливо умовні – у вигляді схем, графіків, статистичні додатки.

Частина завдань підручника носить характер проблемних питань і завдань, наприклад: «Відомо, що в лісах утворюється більше рослинної маси, ніж в степах, проте чорноземні ґрунти набагато родючіші ніж підзолисті. Чим це пояснити?» (6 клас); «Встановіть виробництва, що забезпечують у Придніпров'ї охорону природи і відновлення її ресурсів» (8 клас).

Найсприятливіші умови для використання дослідницького методу створюють краєзнавчі завдання підручника, які спонукають школярів самостійно вести пошук, збір, обробку і інтерпретацію краєзнавчого матеріалу.

Багато прийомів роботи з текстом є міжнаочними. Наприклад, учням 6 класу, що приступають до вивчення географії, повинні бути знайомі такі прийоми, як просте відтворення тексту (переказ, правильна побудова відповіді на основі тексту), розподіл тексту на частини, складання короткого і розгорнутого плану, відповіді на питання по тексту, виділення в ньому істотного (головної думки),

встановлення на основі тексту причинно-наслідкових зв'язків, знаходження в тексті тих положень, які доводить вчитель, і т.д. Тому роботу з текстом підручників географії доцільно починати з перевірки прийомів, якими учні повинні вже володіти. При цьому слід враховувати своєрідність географічних текстів, їх тісний зв'язок з іншими джерелами знань, перш за все з картою.

Географічні тексти включають кілька логічних елементів, тому важливо навчити школярів при роботі з текстом їх розрізняти. З цією метою на початку навчального року слід провести пояснювальне читання кількох нових текстів, вказуючи на його логічні частини: описи об'єктів і явищ (погодних умов, рослинності, вигляду міст тощо), факти (довжина річок, висота гір), пояснення причин явищ і процесів, висновки. Особливо важливо навчити школярів виділяти в тексті теоретичний матеріал: визначення понять, формулювання принципів, ідей, закономірностей.

Одним з ефективних прийомів роботи з підручником є складання розгорнутого плану теми, що вивчається на уроці. І хоча це добре знайомий учням прийом роботи, все ж таки, як показує практика, нерідко їм важко складати плани до географічних текстів. При складанні планів учням необхідно роз'яснювати, як користуватися апаратом орієнтування підручника (підзаголовками, відмінністю в шрифтах, курсиві, розподілом на абзаци).

Для роботи з географічними підручниками особливо характерні завдання на одночасне використання тексту і карт, на зіставлення даних карт і тексту, на виділення додаткових до карти відомостей, знайдених в тексті. Доцільно також висновки, які отримані на основі аналізу карт та іншого ілюстративного матеріалу підручника, зіставляти із текстом. Так, проаналізувавши кліматичні графіки і діаграми в підручнику 6 класу, учні зіставляють свої висновки з описом клімату і погодних умов в тексті або ж, навпаки, підбирають відповідні графіки і діаграми до тексту.

Ефективним видом роботи з текстом є складання на його основі малюнків, схем, таблиць, за допомогою яких можуть бути систематизовані географічні факти, вироблені правильні уявлення, розкриті істотні ознаки понять.

За завданням вчителя школярі виконують перегруповування тексту зі знаходженням наслідків і причин за наслідками (наприклад, визначити загальні риси в будові рельєфу і історії його розвитку у материків південної півкулі, знайти причини виявлених рис схожості), здійснюють порівняння, знаходять в тексті положення, які доводить вчитель. Вчитель зобов'язаний ставити завдання якомога конкретніше (наприклад, вказувати, скільки доказів необхідно знайти в тексті).

Прийоми використання запитань і завдань також різноманітні, що залежить від мети і змісту уроку. Підручники включають завдання різної складності, це дозволяє здійснювати з їх допомогою індивідуальний підхід до учнів. Корисно запропонувати учням самостійно провести класифікацію питань за джерелами знань або по видах діяльності (встановлення фактів, зв'язків, порівняння, визначення поняття, формулювання принципу, закону, викреслювання схем, таблиць, тощо).

При організації роботи з текстовими картами необхідно перш за все визначити їх роль у формуванні знань, вивчити смислове навантаження, зв'язок із текстом, виявити види робіт, які можна використовувати при аналізі. У деяких підручниках зустрічаються карти-схеми, які забезпечена запитаннями і завданнями, що вимагають пояснити причини розвитку і розміщення продуктивних сил, встановити динаміку явища, знайти риси схожості або відмінностей в спеціалізації економічних районів і т.д.

В організації роботи з підручником географії доцільно розрізняти кілька етапів. Перший етап характеризується тим, що робота проводиться під безпосереднім керівництвом вчителя; він закріплює у школярів вже відомі їм уміння і навчає новим. На другому етапі вчитель дає лише керівні вказівки до роботи з підручником. Робота школярів носить напівсамостійний характер, до вчителя вони звертаються по допомогу у разі утруднення. І нарешті, на третьому етапі учні працюють з підручником за спеціальними завданнями вчителя самостійно.

Вчитель повинен направляти роботу учнів з підручником і при виконанні домашніх завдань, роз'яснивши школярам, який текст необхідно запам'ятати (визначення понять, принципи, закономірності і т. д.), який можна переказати своїми словами, які завдання підручника необхідно виконати в зошиті для практичних робіт, на які питання підготувати усні відповіді, які схеми або таблиці можна зобразити на основі тексту і т.д.

4.

Робота з підручником географії разом із загальними рисами має ряд відмінностей від класу до класу.

Проблема формування умінь працювати з підручником особливо актуальна на першому етапі навчання географії у 6 класі. Тут особливо важливо підготувати школярів до роботи із текстом географічного змісту і навчити користуватися позатекстовими компонентами.

На першому уроці вчитель знайомить школярів зі змістом та оформленням нового для них підручника, розкриває його структуру, називає авторів, пояснює, як користуватися змістом і словником термінів, додатками, ілюстративним матеріалом. Доцільно на цьому ж уроці провести бесіду з метою виявлення підготовленості школярів до роботи з підручником.

Найбільш раціональними у 6 класі є такі прийоми роботи із підручником: пояснювальне читання, відповіді на питання по тексту, складання плану тексту, виділення в ньому головної думки, а також додаткового і пояснення матеріалу. Дуже важливо навчити школярів розрізненню логічних частин (описів, фактів, пояснень, висновків, визначень понять, правив), аналізу цифрового матеріалу, малюнків, картосхем і т.д.

Пояснювального читання вимагає матеріал, висловлений важкою, для учнів цього віку, мовою, в якому багато незнайомих школяреві слів. Тому вчителеві необхідно вчити учнів виділенню в тексті визначень понять.

Якщо визначення в тексті чітко не дано, то від школярів вимагається знайти родове слово, через яке слід визначити поняття і його істотні ознаки, сформулювати визначення, тобто сказати, що називається, наприклад, низовиною, погодою і т.д. При цьому в процесі формування понять використовується не лише текст підручника, але й ілюстративний матеріал. Наприклад, при формуванні понять «річка», «вододіл» та інших застосовується аналіз текстових карт і картосхем «Басейн річки Дніпро», «Вододіл».

У 7 класі особлива увага звертається на наступні види роботи з текстом: порівняння, складання по тексту схем, малюнків і таблиць, виписування даних, складання переліку об'єктів, розгорненого плану до тексту. Увага до цих прийомів пояснюється особливостями змісту курсу географії материків. У цьому класі ведеться цілеспрямована робота з питаннями, завданнями і ілюстративним матеріалом підручника, удосконалюються уміння характеризувати об'єкти і явища, що зображені на фотографіях і малюнках.

Особлива увага у 7 класі надається аналізу схем, що відображають різні явища в атмосфері, роз'яснюють причини формування клімату материків, навчання читання і зіставленню текстових карт, карт-схем, простих і складних профілів, кліматичних графіків і діаграм. Робота з ілюстративним матеріалом, з системою питань і завдань найчастіше проводиться в комплексі з аналізом тексту підручника.

Слід відзначити, що в методичному апараті підручника з курсу географії материків вміщено досить багато завдань, що орієнтують

учнів на роботу з різними компонентами підручника. Кількість і складність цих завдань зростає від теми до теми, що створює сприятливі умови для цілеспрямованого навчання учнів прийомом роботи з підручником.

Під час вивчення курсу 8 класу «Україна у світі: природа, населення» прийоми роботи із підручником ускладнюються. Великий об'єм інформації, спеціальна термінологія, яка вживана в тексті, велика кількість текстових карт, несучих інформацію, якої немає в тексті, статистичний матеріал, частина якого винесена в додаток, – все це вимагає особливої уваги до організації роботи з підручником 8 класу. Доцільно практикувати вибіркове пояснювальне читання деяких складних тим (наприклад, «Геосинклінали і платформи», «Атмосферні фронти, циклони і антициклони», тощо).

Ефективні завдання на складання розгорнутих планів до тексту, викреслювання схем (наприклад, природних ресурсів, що відображають види, або класифікацію об'єктів, по яких проходить державний кордон України), таблиць, що показують різні зв'язки і залежності (наприклад, рельєфоутворюючі процеси і форми рельєфу, які виникають під їх впливом, властивості повітряних мас і погодні умови в літній і зимовий період, що складаються під впливом цих повітряних мас, тощо).

При роботі з підручником 8 класу ускладнюється аналіз текстових карт, які несуть додаткову до тексту інформацію про такі компоненти природного комплексу, як рельєф, клімат, внутрішні води. От чому при підготовці до уроків вчителю необхідно планувати спеціальну роботу по аналізу таких карт. Наприклад, при складанні характеристики однієї з великих річок України разом з текстом використовуються і всі позатекстові компоненти (карти, таблиці додатку, малюнки).

Характеристика складається за планом, який включає не лише пункти, відомі з курсів 6-7 класів, але й такі відомості, як водність річки, тип водного режиму, падіння, нахил, початок льодоставу і весняного льодоходу, будова річкової долини на різних ділянках річки, характеристика твердого стоку, зміна рівня води у зв'язку з її господарським освоєнням.

Використання підручника в старших класах ґрунтується на вже сформованих умінях. Проте при переході від вивчення фізичної географії до економічної види робіт з підручником ускладнюються. Текст підручників 8-9 класів різко відрізняється від тексту підручників з фізичної географії 6-7 класів. У ньому багато нових, незвичних для школяра термінів. Часто ці терміни означають економічні поняття. У тексті багато цифрового матеріалу, посилання

на статистичні таблиці додатку. Використання тексту в цих підручниках тісно переплітається з аналізом позатекстових компонентів.

Для того, щоб учні щонайшвидше освоїли специфіку роботи з підручниками економічної географії, доцільні такі прийоми, як вибіркове читання, встановлення причинно-наслідкових зв'язків на основі роботи з текстом. Найчастіше їх можна виразити у вигляді таблиць з колонками: особливості – причини особливостей або наслідки – причини.

Для швидшого оволодіння прийомами роботи з текстом доцільно давати завдання на складання плану не лише до всього тексту, але й до характеристики окремих об'єктів. Наприклад, при вивченні паливної промисловості у 8 класі учням дається завдання скласти план характеристики вугільної бази; при вивченні чорної металургії – план характеристики металургійної бази і т.д.

Новими прийомами в роботі з підручниками 8-9 класів є складання тез і конспектів тексту підручника. Наприклад, до тексту «Загальна характеристика господарства України», «Паливно-енергетичний комплекс», «Мінеральні ресурси світу», «Промисловість країн Західної Європи» під керівництвом вчителя складаються короткі тези статі підручника.

Конспектування тексту підручників економічної географії може виражатися і в складанні по тексту схем, що відображають основний матеріал теми. Наприклад, зроблена на основі тексту схема видів енергетичних ресурсів допомагає учням краще їх запам'ятати. Іноді конспектування носить форму таблиць, створених учнями самостійно при опрацюванні тексту. Наприклад, при вивченні будь-якого економічного району України можна запропонувати таке завдання по тексту підручника: в одній колонці таблиці відобразити галузі спеціалізації району, в іншій – причини, що зумовили цю спеціалізацію.

На завершальному етапі навчання географії у 9 класі застосовуються всі вже названі види робіт, але особливо поширені прийоми складання тез і конспектування, аналіз статистичних таблиць, текстових карт і різних картограм і діаграм. Робота з підручником часто поєднується з аналізом матеріалів поточної преси, іноді вимагає звернення до підручників нової і новітньої історії.

Загальні методичні вимоги до роботи з підручником зводяться до наступного:

1. Систематичне використання підручника на всіх етапах процесу навчання: при вивченні нового учбового матеріалу, перевірки, закріпленні і узагальненні знань.

2. Цілеспрямоване навчання школярів умінням працювати зі всіма елементами підручника.
3. Поетапне ускладнення видів роботи з підручником.
4. Застосування підручника в поєднанні з іншими засобами навчання: картами, учбовими картинками, аудіовізуальними засобами, матеріалами позакласного читання і ін.

Тема 2.3. ЗАСОБИ НАОЧНОСТІ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ГЕОГРАФІЙ ШКОЛІ

Зміст.

1. Принцип наочності у процесі навчання географії.
2. Класифікація засобів наочності.
3. Методичні особливості використання засобів наочності у процесі навчання географії в школі.
4. Загальні вимоги до методики використання засобів наочності на уроках географії.

1.

Принцип наочності є одним з важливим для організації ефективного процесу навчання географії в школі. Адже без чуттєвої основи засвоєні географічні знання будуть формальними. Вони, у кращому випадку, запам'ятовуються учнями, але не будуть для них зрозумілими і осмисленими.

«Слово, – зазначав визначний фізіолог І.П.Павлов, – яке загубило зв'язок із реальними предметами і явищами, що ним позначаються, перестає бути сигналом для суб'єкта, втрачає для нього своє пізнавальне значення».

Суть принципу наочності полягає у створенні образів, конкретних уявлень, на основі яких будується навчально-пізнавальна діяльність учнів, спрямована на оволодіння системою географічних (уявлень, знань і понять).

Традиційно наочність розглядається у взаємозв'язку з чутливістю, з можливістю спостерігати за предметами і явищами або їх зображеннями, тобто з тими, що сприймається органами чуття дитини. Такий підхід звужує можливості використання наочності у процесі навчання географії.

Для розкриття методики і реалізації принципу наочності у вивченні географії розглянемо психолого-педагогічні закономірності, на яких він повинен базуватися.

Насамперед слід чітко розрізняти чуттєвість ознак та їх наочність.

Чуттєвість ознак об'єкта – це можливість пізнання їх суб'єктом (учнями) безпосереднього сприйняття за допомогою органів чуття.

Потрібно наголосити, що не всі ознаки можуть бути пізнані під час звичайного спостереження. Вони для свого виявлення вимагають певних дій з об'єктами. Тому одні такі ознаки виявляються під час практичних робіт, а інші, особливо властивості, під час проведення дослідів.

Безпосереднє чуттєве сприймання об'єктів навколишнього світу обмежене різними причинами. У зв'язку з цим виникає необхідність в опосередкованому чуттєвому пізнанні. Воно може здійснюватися за допомогою:

1. відповідних приладів, які розширюють можливості відчуття людини (у географії – це компас, термометр, барометр, гігрометр і т.д.);
2. кінофільмів, відеофільмів, звукозаписів, телепередач, фотографій, картин, які дозволяють сприймати об'єкти, що віддалені у часі і просторі;
3. моделей, що відображають зв'язки й відносини у природі, які органами чуття не сприймаються (наприклад, телурій).

Реалізувати принцип наочності у процесі навчання географії – означає створювати нові, доповнювати, збагачувати й розшифровувати існуючі у свідомості учнів чуттєві образи й уявлення об'єктів навколишнього світу шляхом цілеспрямованого безпосереднього і опосередкованого чуттєвого пізнання.

2.

Розрізняють наступні групи засобів наочності:

Натуральні об'єкти:

а) природні об'єкти і предмети господарської діяльності, які можна вивчати в умовах класу (колекції, гербарії і т.п.).

б) природні об'єкти і предмети господарської діяльності у навколишньому середовищі, які вивчаються, їх властивостей, зв'язків, відношеннях.

Зображення натуральних географічних об'єктів і явищ:

а) об'ємні моделі (моделі форм земної поверхні, господарських об'єктів і т.п.);

б) плоскі ілюстровані посібники (настінні картини, малюнки, фотографії, портрети, діапозитиви, діафільми, кінофільми, відеофільми, комп'ютерні зображення). Засоби навчання цієї групи також сприяють утворенню конкретних уявлень і понять про природні й господарські об'єкти і явища.

Опис і відображення предметів і явищ умовними знаками (слова, знаки, цифри):

а) вербальні (підручники, довідники, зошити з друкованою основою, текстові таблиці);

б) картографічні посібники (настінні карти, настільні і контурні карти, карти-схеми);

в) графічні схематичні посібники (структурні схеми, класифікаційні схеми, схеми зв'язків і взаємозв'язків природних і економічних об'єктів і явищ);

г) графічні статистичні посібники (графіки, діаграми, таблиці).

Засоби навчання цієї групи використовують для формування уявлень, з'ясування змісту і структури об'єктів і явищ, особливостей їх просторово-територіального розміщення, допомагають засвоєнню теоретичних знань.

Предмети для відтворення і аналізу явищ природи:

а) прилади для проведення вимірювальних робіт;

б) прилади для визначення кількісних і якісних показників явищ природи;

в) прилади для картографічних робіт;

г) прилад для відтворення річного і добового руху Землі.

Призначення цієї групи посібників – формування вмінь і навичок користування приладами, фіксації і обробки матеріалів, аналізу явищ.

3.

Натуральні засоби наочності. Ця група об'єднує об'єкти неживої і живої природи. До натуральних об'єктів неживої природи, які вивчаються за програмою географії належать: групи (різні види), корисні копалини, форми рельєфу та ін.

Вони оформляються в тематичні колекції: «Види ґрунтів», «Горючі корисні копалини», «Рудні корисні копалини», «Будівельні корисні копалини», «Магматичні корисні копалини», «Уламкові осадові породи». Цих колекцій потрібно стільки, щоб вистачило для роботи учнів парами під час засвоєння змісту відповідних тем. Також потрібно мати кілька таких колекцій без надписів. Їх використовують для розпізнавання окремих видів корисних копалин і ґрунтів.

У кабінеті географії повинна бути необхідна кількість окремих зразків названих об'єктів для проведення індивідуальних практичних робіт і дослідів.

Натуральні об'єкти живої природи використовуються у процесі навчання як у живому так і у фіксованому вигляді.

При вивченні різних природних зон окремих областей і районів, розповідаючи про рослинність слід широко використовувати гербарії, живі рослини, що є в географічному кабінеті. Під час роботи із гербарним матеріалом необхідно враховувати те, що він дає далеко не повне уявлення про натуральний об'єкт. Тому доцільно використовувати гербарій у комплексі з іншими засобами наочності (аудіовізуальними, образними).

Образотворчі засоби наочності: об'ємні і плоскі.

До об'ємних належать муляжі – точна копія натурального об'єкта, в якій відображаються не тільки основні, але й другорядні, незначні, зовнішні ознаки (плоди, овочі, технічні рослини). Муляжі використовують як джерело знань, засіб ілюстрації, основа для задування і запам'ятовування, матеріал для виконання практичних завдань на різних етапах уроку.

До плоских образотворчих засобів наочності належать: навчальні картини, таблиці, фото. Навчальні картини спеціально створені для окремих тем, та репродукції художніх полотен. Особливість картин:

- на передньому плані чітко, концентровано зображуються основні ознаки предметів і явищ;
- їхня величина інформативність;
- мають емоційний вплив, що сприяє підсиленню гостроти сприймання, яскравості і чіткості образів та уявлень, які створюються у свідомості учнів.

За навчальними картинами учні описують географічні об'єкти, відповідно до поставлених цілей; порівнюють їх між собою та з власними спостереженнями; встановлюють зв'язки, складають тематично розповідь за картиною.

Навчальні таблиці – це засоби наочності на яких інформація про цілісні об'єкти природи або їх частини подається у певній логічній послідовності з допомогою фрагментарних малюнків, текстів, цифрової інформації.

Навчальні таблиці класифікуються за різними ознаками. За формою передачі інформації вони бувають: художньо оформлені, цифрові, графічні, текстові, комбіновані. За змістом і дидактичною метою вони поділяються на: порівняльні, інструктивні, запитальні, контрольні, довідкові.

Зміст таблиць показує їхнє головне призначення у процесі навчання. Одні з них використовуються для здобування нових знань, інші – як джерело додаткової інформації для уточнення, розширення засвоєних знань, окремі як основа встановлення зв'язків і

залежностей, як матеріал для організації практичних робіт, виконання пізнавальних завдань.

Вимоги до використання навчальних таблиць:

- демонстраційні таблиці повинні мати відповідні розміри;
- об'єкти, які зображені на таблицях, повинні бути достатньої величини;
- таблиці повинні представляти монографічні зображення, тобто бажано, щоб на них був зображений один об'єкт або однорідні об'єкти, які пов'язані між собою певними зв'язками;
- малюнки, тексти, цифровий матеріал слід розміщувати в певній системі дидактичної послідовності, щоб учні могли легко його «прочитати»;
- навчальні таблиці не замінюють натуральних об'єктів, а доповнюють їх та використовуються як основа актуалізації уявлень, сформованих під час спостережень за природою.

Навчальні таблиці використовуються на всіх етапах уроку.

Окрім статичних є динамічні таблиці. Крім демонстраційних, виготовляються невеликі за розміром таблиці, які є роздавальним матеріалом і учні з ним працюють індивідуально.

Моделі як засоби наочності. Моделі розглядаються як матеріальний чи матеріалізований об'єкт або система об'єктів. За засобами побудови вони поділяються на матеріальні та ідеальні.

Матеріальні бувають динамічні (діючі, розбірні) і статичні (недіючі, рельєфні, нерозбірні).

Динамічні дозволяють вивчати як зовнішній, так і внутрішній зміст об'єктів природи.

Статичні використовуються демонстраційно, як джерело нових знань чи для ілюстрацій пояснень учителя. Не менш ефективні вони при узагальненні, закріпленні й перевірці засвоєних знань, умінь і навичок.

Ідеальні моделі:

- образні – це моделі, що передають загальну структуру, істотні зв'язки та інші особливості реальних об'єктів в образній формі. До них належать: схематичні малюнки, схеми, карти, плани, діаграми, графіки;
- знаково-символічні – це моделі, які відображають особливості та закономірності навколишнього світу за допомогою штучної знаково-символічної мови;
- розумові – це моделі предметів, процесів, що створюються в уяві людини

Навчальні моделі у процесі формування географічних знань, умінь і навичок є зовнішньою опорою для використання розумових операцій з метою осмислення внутрішньої суті явищ, предметів природи, тобто теоретичної інтерпретації результатів дослідів, практичних робіт, спостережень та фактів, отриманих з підручника або повідомлених вчителем. Застосування моделей і моделювання сприяє переходу учнів від конкретно – образного до абстрактного мислення, дозволяє підвищити науково – теоретичний рівень знань.

4.

Застосування засобів наочності не слід перетворювати у самоціль.

Важливими є й інші загальні вимоги до використання засобів наочності на уроках географії. Серед них:

- зміст засобу наочності повинен відповідати освітній, розвиваючій та виховній цілям. В засобах наочності не повинно бути нічого зайвого, що відволікало б увагу учнів від необхідного;
- усі засоби наочності демонструються під час уроку тільки в момент необхідності, а не раніше. Після цього вони можуть залишатися на видних місцях, але у тій послідовності, у якій вивчалися. Надалі вони використовуються для розв'язання інших дидактичних задач і підзадач: усвідомлення, осмислення, запам'ятовування, закріплення і т.д.
- якщо засіб наочності не відповідає поставленим цілям і задачам, то на уроці краще ним не користуватися.

Тема 2.4. МЕТОДИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ НАВЧАННЯ НА УРОКАХ ГЕОГРАФІЇ

Зміст.

1. Психолого-педагогічні передумови застосування технічних засобів навчання (ТЗН).
2. Класифікація технічних засобів навчання.
3. Обґрунтування необхідності впровадження в учбовий процес ТЗН.
4. Мультимедіа в системі технічних засобів навчання на уроках географії.

1.

Потужний потік нової інформації впливає на сприйняття навколишнього світу учнем. Раніше інформацію з будь-якої теми учень міг отримати за різними каналами: підручник, довідкова література, розповідь вчителя, конспект уроку. Сьогодні, з огляду на сучасні реалії, вчитель повинен вносити в навчальний процес нові методи подачі інформації. Дослідження психологів показали, що засвоєння матеріалу відбувається ефективніше при врахуванні комбінованого навантаження на органи чуття.

Враховуючи психологічні особливості уваги та сприйняття матеріалу учнем, при чергуванні дії подразника на органи чуття, можна так змоделювати урок, щоб одноманітність засобів навчання навпаки не уповільнила процес засвоєння матеріалу, але в той же момент поєднувати технічні засоби навчання (ТЗН) із словесними методами (розповідь, бесіда) для створення проблемних ситуацій чи просто обговорення матеріалу.

Із використанням технічних засобів навчання, школи отримали можливість подавати нову інформацію таким чином, щоб задовольнити індивідуальний запит кожного учня. Дуже важливо організувати процес навчання так, щоб учень активно, з цікавістю і захопленням працював на уроці, бачив плоди своєї праці, зміг їх оцінити та бачив практичне їх застосування.

Впровадження ТЗН вимагає перебудови психолого-педагогічної структури педагогічної діяльності вчителя, який їх застосовує, та навчальної діяльності учня, що виступає суб'єктом і навчальному процесі. Нетривіальність цього процесу провокує неоднозначне ставлення освітян до нових технічних засобів навчання, як і до будь-яких педагогічних інновацій. Цей консерватизм має певну захисну функцію, оберігаючи систему освіти від необґрунтованих втручань і збуджуючих впливів.

Інновація ж, у свою чергу, має бути науково обґрунтованою, методологічно і методично забезпеченою і зрозумілою для вчителів, без активного сприяння, яких жодне нововведення в освітньому просторі не є можливим.

Використовувати інформаційно-технології на уроках географії треба з урахуванням психологічних особливостей учнів. Адже у кожному віці превалюють певні психологічні особливості сприйняття і мотивації. Саме тому, під час впровадження ТЗН на уроках географії, ми повинні звернути увагу на психологічні особливості учнів даного вікового порогу:

- з'являються елементи абстрагування, на перший план виходить розумова мотивація;
- серед самих дітей існують величезні індивідуальні розходження – те, що є значущим для одного, не представляє інтересу для іншого;
- розвиваються й зростає обсяг, концентрація, увагу, що дає можливість інтегруються властивості уваги: тривалість, здатність розподіляти одночасно виконувати різні дії;
- удосконалюються способи запам'ятовування за рахунок свідомого використання раціональних прийомів та встановлення логічних зв'язків між частинами матеріалу;
- разом із розвитком абстрактного і узагальненого мислення відбувається перехід до вищих рівнів мовлення.

Метою застосування ТЗН на даному віковому етапі повинно виступати: зацікавлення предметом, пробудження інтересу, створення сприятливого емоційного фону, закладання розуміння основ географічних процесів та явищ.

Естетичне оформлення уроку дуже важливе для створення відповідного емоційного фону, який в свою чергу допомагає учневі швидше засвоїти необхідну інформацію.

Намагаючись ретельно підходити до створення мультимедійних презентацій, які містять ілюстрований матеріал, використовуючи такі кольорові гамми, шрифти, композиції і анімаційні ефекти, які навантажують образне сприйняття, запам'ятовуються, а згодом зможуть легко відтворитися учнем. Коли образ поєднаний з мінімумом тексту, що логічно доповнює ілюстративний матеріал, поряд із образним запам'ятовуванням у учня формується і логічне мислення.

Іноді текст просто необхідно поєднати на екрані із тематичною ілюстрацією, інакше сам по собі він може стати «непідйомним» для засвоєння, особливо для того учня, що має певні проблеми із запам'ятовуванням. Прикладом є анімовані карти, на яких учень може побачити процес розгортання природного явища, прослідкувати причинно-наслідкові зв'язки.

Інший приклад – інтерактивні карти, що містять певну кількість заздалегідь запрограмованих активних елементів. Показуючи той чи інший об'єкт на карті за завданням вчителя, учень отримує при вірному виборі додаткову інформацію про об'єкт, що перетворює процес навчання чи перевірки знань на своєрідну гру. Безперечно, застосування відео в якості ілюстративного матеріалу на уроках географії викликає найбільшу зацікавленість в учнів.

Важливим моментом є оволодіння вчителем певними уміннями та навичками, які свідчать про його досконале володіння комп'ютером на рівні середнього рівня досвідченого користувача. На сьогоднішній день, ще більшість вчителів не готова до застосування ТЗН.

У шкільній практиці ми зустрічаємося і небажанням деяких вчителів освоювати технічні засоби навчання та інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ), яке викликане необхідністю організації самоосвітньої діяльності. Проте, небажання не є першопричиною, а є наслідком декількох причин, які вже давно відомі, але, незважаючи на час, не втрачають своєї актуальності, а саме:

- відсутність коштів у школи на придбання або удосконалення ТЗН;
- страх учителя проявити перед учнями свою некомпетентність;
- страх учителя від усвідомлення того, що є велика різниця між швидкістю розвитку ТЗН та можливостями самого вчителя;
- складність в опануванні азами комп'ютерної грамотності самостійно;
- відсутність вільного доступу кожного вчителя до комп'ютерної техніки та Інтернету;
- відсутність методики використання ТЗН у процесі викладання конкретного предмету;
- складність у застосуванні навчального педагогічного програмного забезпечення (ППЗ) безпосередньо на уроці.

Ще кілька років тому найгострішою проблемою була відсутність техніки в школі, більшість вчителів взагалі не замислювались про застосування ТЗН у своїй практиці і перед ними не поставала проблема їх освоєння. Зараз пріоритети змінились. Комп'ютер повинен стати інструментом учителя, джерелом дидактично-методичної діяльності, яке з легкістю відкривала б шлях до знань його учням. Адже сьогодні учень в більшості випадків володіє комп'ютером краще за вчителя.

Сучасний темп життя вимагає поєднання традиційних методів навчання географії з новими, заснованими на більшій інформативності, наочності, з використанням ТЗН. Разом з тим, необхідно знайти оптимальні підходи до здійснення розвитку учня, залучити його до творчості, оволодіння традиційними і сучасними методами дослідження. В цілому, мультимедійні технології стали незамінним фактором оптимізації навчального процесу.

2.

Технічні засоби навчання (ТЗН) – обладнання та апаратура, що використовуються в навчально-виховному процесі для підвищення його ефективності.

До ТЗН належать: технічні пристрої (апаратура) та дидактичні засоби навчання (носії інформації), які за допомогою цих пристроїв відтворюються. Класифікувати технічні засоби навчання складно через різноманітність будови, функціональних можливостей, способів подачі інформації.

Сама назва «ТЗН» є умовною, бо вони самостійно не діють і не навчають, навчає викладач за допомогою навчально-інформаційних матеріалів, які втілюють педагогічний задум у досягнення мети поставлених завдань.

У зв'язку із цим педагоги постійно розробляють і удосконалюють педагогічні вимоги до навчально-інформаційних матеріалів та поліпшують методику їх виготовлення. Саме навчально-інформаційні матеріали впливають на якість засвоєння запланованого матеріалу на уроках тобто їх використання у навчально-виховному процесі має два аспекти: психолого-педагогічний і технічний.

Психолого-педагогічний аспект охоплює питання створення засобів навчання (діафільмів, діапозитивів, кодопозитивів, фонограм, кіно- та відеоматеріалів, програмного забезпечення тощо), а також методику їх застосування у навчально-виховному процесі. Засоби навчання повинні відповідати певним педагогічним вимогам, зокрема, внаслідок використання створених навчально-інформаційних матеріалів повинна вдосконалюватися сенсомоторна сфера учнів, розвиватися зорова і слухова чутливість, формуватися вміння сприймати відповідну інформацію тощо.

Технічний аспект охоплює питання експлуатування потрібної для заняття апаратури. Виходячи з цього і використовуючи узагальнений підхід І.І.Дриги, Г.І.Раха, О.Г.Міхнушева і В.Оконя, технічні засоби навчання можна класифікувати за такими ознаками:

- а) за призначенням;
- б) за виконуваними функціями;
- в) за способом впливу на учнів;
- г) за роллю, яку відіграють навчально-інформаційні матеріали.

У навчально-виховній роботі застосовують різноманітні технічні засоби у залежності від їхнього призначення і дидактичної цінності, а також від мети і типу заняття.

За призначенням ТЗН поділяють на технічні засоби широкого та спеціального призначення. До ТЗН широкого призначення (інформаційно-контролюючих) відносяться такі, котрим властиві

ознаки універсальності. Їх використовують незалежно від віку учнів в усіх формах навчання, при вивченні всіх навчальних дисциплін не лише з метою подання інформації, а й для інших дидактичних цілей. Це такі ТЗН широкого призначення як кіно, телевізійна передача, відеозапис, звукозапис, візуальні статичні засоби і технічні пристрої контролю знань, а також комп'ютерні засоби навчання.

Зокрема, візуальні статичні зображення (діапозитиви, діафільми, епіпроекція) мають переваги перед кіно- та відеофільмом, коли треба, щоб спроектований на екран об'єкт учні переглядали протягом тривалого часу, необхідного для детального аналізу (засвоєння) зображення. У цьому випадку можливість використання стоп-кадру під час перегляду відеофільму не беремо до уваги, бо якісне його відтворення здійснюють лише студійні відеомагнітофони і побутові відеопрогравачі на оптичних компакт-дисках (з цифровим способом запису інформації), які практично ще не доступні більшості сучасних навчальних закладів різного типу і профілю.

До спеціальних ТЗН належать демонстраційні стенди та прилади, макети, тренажерне устаткування, пристрої моделювання. Тренажери (інформаційно-контролюючі технічні засоби) різних типів займають важливе місце серед інших ТЗН, бо вони сприяють формуванню системи певних дій і операцій у відповідній їх послідовності.

В силу своєї універсальності деякі ТЗН можуть одночасно відноситись до обох груп. Наприклад, адаптивні (на базі ЕОМ), або сучасні побутові телевізори, у конструкцію яких закладені універсальні можливості (елементи комп'ютеризації): виведення на екран «меню», наявність відповідних блоків для використання телевізора у режимі монітора, підсилювача, можливість його застосування спільно з іншими ТЗН тощо. У зв'язку із цим, іноді недоцільно класифікувати ТЗН за призначенням.

За способом впливу на учнів технічні засоби навчання традиційно поділяють на візуальні (зорові), аудитивні (слухові) та аудіовізуальні.

До візуальних засобів належать проекція-діаскопічних та епідіаскопічних зображень і демонстрація кіно- та відеофільмів без звукового супроводу. Головною функцією цих засобів є візуальне наближення до учня навколишньої дійсності, збудження і підтримка пізнавального інтересу до об'єкту чи предмету вивчення.

Статичні і рухомі зображення на екрані можуть бути засобами інформації, постановкою проблеми, закріплення навчального матеріалу тощо.

До адитивних засобів належать відтворення записаного звуку з грамплатівок, магнітної стрічки, оптичних компакт-дисків, а також радіопередачі та звуковий супровід телевізійних передач.

Функції адитивних засобів полягають у звуковому наближенні дійсності до школяра, подачі зразків правильної мови тощо. Аудіовізуальні засоби поєднують у собі візуальні і звукові засоби, духовно збагачують учня, активізують його розумову діяльність. До аудіовізуальних засобів навчання належать демонстрування звукових кіно- та відеофільмів, навчальні телевізійні передачі, проекція статичних зображень зі звуковим супроводом.

Аудіовізуальні засоби навчання сприяють розвитку мислення, закріпленню знань тощо.

За роллю, яку відіграють дидактичні засоби, що підсилюють деякі функції процесу навчання, можна виділити ТЗН, які полегшують і поглиблюють:

- а) пізнання дійсності;
- б) одержання знань про дійсність;
- в) формування принципів емоційного впливу на учнів;
- г) розвиток діяльності, яка перетворює дійсність.

Із появою нових видів ТЗН їхня класифікація може змінюватися на іншій основі у зв'язку із тим, що розробляється техніка (наприклад, сучасні навчальні комплекси з комп'ютерним управлінням) на зовсім нових засадах, яка поєднує майже всі функції нині існуючих засобів навчання і дозволяє вирішувати більший обсяг педагогічних завдань.

3.

Географія – предмет, де технічні засоби навчання можна використовувати практично на кожному уроці. На уроках можна застосовувати різні форми роботи з використанням ТЗН. Це може бути і короткий фільм про природу та ландшафти, чи загальний огляд фізичного явища.

Мережа Інтернет дає можливість провести віртуальну екскурсію в будь-яку точку нашої планети, познайомитися з природою, людьми, їх побутом, культурою. Всі знають, що наші сільські школи не відрізняються багатим книжковим фондом, а з появою Інтернету у дітей з'явилася можливість підготувати до уроку доповідь, повідомлення, реферат на будь-яку тему.

Використання ТЗН на уроці також дає змогу учителю складати тести нового покоління, логічні ланцюжки, тренувальні вправи, головоломки, діаграми, графіки, супроводжувати лекційні заняття слайдами, виконувати практичні роботи та презентації тощо. На

сучасному етапі розвитку суспільства, вивчення географії вимагає застосування комп'ютерних технологій для кращого та ефективнішого розуміння предмету. Використання комп'ютерів на уроках географії дає можливість активізувати діяльність кожного учня, створити передумови для переходу від пасивного сприйняття до активного мислення, розвивати творчі здібності.

Одним із пріоритетних сучасних напрямків такого розвитку є застосування технічних засобів навчання (ТЗН) в навчальному процесі, які поєднують технічні пристрої і дидактичні засоби навчання. Дослідження вчених свідчать, що для розпізнавання предмета, учневі необхідно: при словесному описі – 2,8 с, на рисунку – 1,5 с, на чорно-білій фотокартці 1,2 с, на кольоровій фотокартці – 0,9 с, кіно- та відеозасобами – 0,7 с, під час демонстрування предмета у натуральному вигляді – 0,4 с.

Технічні засоби навчання є невід'ємним компонентом практично будь-якої сучасної методичної системи. Їх упровадження, на думку Г.М. Коджаспирової і К.В. Петрова, сприяє:

- індивідуалізації навчального процесу;
- високій ступені наочності під час викладання географії;
- пошуку необхідних ресурсів для занять (Інтернет тощо);
- можливість моделювання природних процесів і явищ;
- організації групової роботи;
- забезпеченню зворотного зв'язку в процесі навчання;
- контролю і перевірки засвоєння навчального матеріалу.

Педагогічно доцільне, дидактично обґрунтоване застосування сучасних технічних засобів навчання можливе тільки тоді, коли учитель знає особливості засобу навчання, вміє, має навички управління цим засобом.

Для вивчення багатьох об'єктів і явищ, недоступних для безпосереднього сприймання їх у природі, вчитель використовує технічні засоби навчання. Наприклад для пояснення понять «атмосферний фронт», «циклон», «антициклон» або при порівнянні особливостей зволоження в різних частинах України, кліматичні умови своєї місцевості з іншими регіонами учитель може продемонструвати коротким відеофільмом. За допомогою інтерактивної дошки або комп'ютера підключеного до великого монітору, вчитель має можливість демонструвати учням картини, таблиці, схеми, кінофільми навчальні передачі тощо.

Потреба у демонструванні графічних наочних посібників зумовлена тим, що уявлення, які дістають діти тільки з розповіді вчителя або читання статті і які не закріплені зоровими образами, можуть бути неправильні. Отже, демонстрування навчальних таблиць

і картин, супроводжувані поясненнями та анімаціями, допомагають створити в учнів образні уявлення про предмети і явища навколишнього середовища.

Електронні картини і таблиці мають такі розміри, що зображене на них видно з останньої парти. Перед демонструванням їх у класі вчитель повинен докладно ознайомитися з «Методичними вказівками», що додаються до комплексу таблиць або картин. В них зазначено, які методи і прийоми треба використати в роботі з кожною таблицею або картиною, на які деталі звернути увагу учнів.

Роботу з електронними картинами або таблицями можна проводити на різних етапах уроку. Слід пам'ятати, що пасивне поверхнєве розглядання картини або таблиці учнями не дасть позитивних наслідків ні в навчанні, ні у вихованні. Щоб підвищити активність роботи з таблицями, викликати емоції та інтерес, недоцільно відкривати їх заздалегідь. Під час бесіди або розповіді тільки в певний момент учитель відкриває картину й аналізує її.

Відомо, що кольорові картини і таблиці аналізуються здебільшого від загального до окремого. Наприклад, у процесі вивчення теми «Форми рельєфу Землі» у 6 класі учитель використовуючи програму Google-Earth та мультимедійну дошку можна порівняти окремі форми рельєфу, загальну геоморфологічну будову території держави у різних її частинах окремо та в загальному, що дозволяє детально розглядати ландшафтні особливості території.

Щоб доповнити образне уявлення про умови формування природних зон, демонструють натуральні об'єкти, використовують результати спостережень.

Самостійно учні можуть розглядати таблиці тоді, коли вони вже мають досвід аналізу їх під керівництвом учителя, вміють виділяти головне і розповідати про нього за наперед складеним і виведеним планом.

Великий навчальний і виховний ефект дає демонстрування на уроках географії навчальних кінофільмів, колосальне методичне значення яких полягає в тому, що вони не лише дають натуральне зображення предметів і явищ, а й показують їх у русі.

За допомогою кінофільму учні дістають реальне уявлення про предмети і явища, яких вони не можуть спостерігати безпосередньо.

Застосовуючи ТЗН, можна у будь-якій послідовності перейти від одних об'єктів до інших, виділити головні фрагменти, скомпонувати кілька сюжетів, що дає змогу порівнювати, робити логічні висновки, узагальнювати та синтезувати, прогнозувати кінцевий результат.

Таким чином, впровадження та застосування технічних засобів навчання і комп'ютерних технологій в навчальний процес в середній школі-важлива дидактична умова формування особистісних якостей учнів.

Це дозволяє вчителю отримати ефективний інструмент педагогічної праці, що підсилює реалізацію її функцій, дозволяє підготувати учнів до майбутнього навчання у вищих навчальних закладах, сформувати в учнів високі морально-вольові та ділові якості. А кожному учню, шляхом активізації інтересу до навчання, одержати необхідну підготовку до моменту випуску зі школи.

Отже, виконання зазначених завдань сприятиме вдосконаленню навчально-виховного процесу в середніх навчальних закладах, якісної організації навчального процесу та формування в учнів високих морально-вольових та особистісних якостей.

Застосування ТЗН на уроках географії дозволяє розв'язати багато проблем у процесі навчання, а саме:

- використовувати передові інформаційні технології;
- змінювати форми навчання та види діяльності в межах одного уроку;
- полегшувати підготовку вчителя до уроку та залучати до цього процесу учнів;
- розширювати можливості ілюстративного супроводу уроку, подавати історичні відомості про видатних вчених, тощо;
- реалізувати ігрові методи на уроках;
- здійснювати роботу в малих групах або індивідуальну роботу;
- дають можливість роздруківки плану уроку та внесення в нього заміток та коментарів;
- проводити інтегровані уроки, забезпечуючи посилення міжпредметних зв'язків;
- організовувати інтерактивні форми контролю знань, вмій та навичок;
- організовувати самостійні, дослідницькі, творчі роботи, проекти, реферати на якісно новому рівні з можливістю виходу в глобальний інформаційний простір.

4.

Мультимедіа (у перекладі – багатоваріантне середовище) є новою інформаційною технологією, тобто сукупністю прийомів, методів, способів зберігання і передавання аудіовізуальної інформації. Це надає змоги поєднати в одному програмному продукті текст, графіку, аудіо- та відеоінформацію, анімацію, 3D-графіку.

При вивченні навчального курсу «Загальна географія» комп'ютери, оснащені мультимедіа, можуть одночасно відтворювати кілька видів інформації найрізноманітнішого характеру, що впливає на перспективи розвитку та форми сучасного процесу навчання. Важливою властивістю мультимедіа є інтерактивність, що створює можливість користувачеві отримати зворотний зв'язок.

На уроках географії на відміну від звичайних технічних засобів навчання мультимедіа дозволяють не тільки надати учням велику кількість готових, чітко відібраних, відповідним чином організованих знань, але й розвивати інтелектуальні, творчі здібності. спостерігається підвищення ефективності засвоєння навчального матеріалу, так як задіяні всі канали сприйняття учнів – зоровий, механічний, слуховий і емоційний. Використання мультимедійних презентацій цілеспрямовано на будь-якому етапі вивчення теми і засвоєння навчального матеріалу.

Наприклад, при вивченні навчального курсу «Загальна географія» дана форма дозволяє представити навчальний матеріал як систему яскравих опорних образів, що дозволяє полегшити процес запам'ятовування та засвоєння знань. подача навчального матеріалу у вигляді мультимедійної презентації скорочує час вивчення, вивільнює ресурси здоров'я учнів.

Учнів притягує новизна проведення таких моментів на уроці, викликає інтерес. Подібні технології допомагають вирішити низку дидактичних завдань:

1. Сформувати навички самоконтролю
2. Сформувати мотивацію до засвоєння знань
3. Надавати навчально-методичну допомогу учням в самостійній роботі над навчальним матеріалом
4. Систематизувати та засвоїти базові знання з географії.

Географія є одним з тих навчальних предметів, що дає багатий матеріал для відпрацювання найрізноманітніших методів і прийомів роботи з інформацією.

Викладання географії постійно пов'язане із використанням великого обсягу різноманітної інформації, що робить застосування комп'ютерної техніки особливо ефективним, оскільки дозволяє дуже швидко опрацювати цю інформацію і представити її у вигляді таблиць, схем, діаграм, визначити залежність між різними об'єктами і явищами, будовою та функціями.

Ефективність навчання пояснюється значним унаочненням програмного матеріалу шкільних навчальних курсів географії, що дозволяє краще зрозуміти та засвоїти абстрактні поняття, сформувати

практичні вміння та навички при чергування різних видів мультимедіа.

Застосування мультимедійних технологій дозволяє задіяти всі органи чуття учня для досягнення нового, формує об'ємний образ об'єкта, що вивчається, створює асоціативні зв'язки, сприяючи кращому засвоєнню матеріалу. Мультимедійні навчальні посібники активізують отримані раніше знання, розвивають логічне мислення, дозволяють підсилити творчу складову навчальної праці.

Найсучаснішим комп'ютерним засобом навчання є мультимедіа, що ґрунтується на спеціальних апаратних і програмних засобах. Однією з беззаперечних переваг засобів мультимедіа є можливість розробка на їх основі інтерактивних комп'ютерних презентацій з географії.

Мультимедійні презентації на уроках географії спрямовані не лише на формування знань і вмінь, але і на вироблення досвіду творчої роботи. Кожен урок, або етап навчання вимагає свого типу презентацій. Залежно від дидактичних цілей, виділяють наступні види мультимедійних презентацій:

1. Демонстраційні.
2. Тренажерні.
3. Довідково-інформаційні.
4. Навчальні.
5. Імітаційні.
6. Контролюючі.

1. Демонстраційні – призначені для наочної демонстрації навчального матеріалу описового характеру, різноманітної наочної допомоги (картини, фотографії, відеофрагменти). Ці презентації якісно можуть доповнювати викладення вчителем нової теми у 6 класі (наприклад, теми «Внутрішня будова Землі», «Землетруси», «Повітряні маси та циркуляція повітряних мас»).

2. Тренажерні – призначені для формування і закріплення умінь і навиків, а також для самопідготовки учнів. Використання цих презентацій припускає, що теоретичний матеріал, що вивчається, вже засвоєний. Як приклад, можна привести презентацію, призначену для засвоєння географічної номенклатури.

3. Довідково-інформаційні – призначені для виведення необхідної інформації, що є обов'язковою для засвоєння. Презентацією такого типу є розробка з використанням довідкових даних про рослинний і тваринний світ різних природних зон на планеті Земля.

4. Навчальні – орієнтовані переважно на засвоєння нових знань. Вони можуть працювати в режимі, близькому до

програмованого навчання. У цю ж групу можна включити презентації для проблемного навчання, які здійснюють управління діяльністю учнів.

5. Імітаційні – призначені для «симуляції» об'єктів і явищ. Даний тип презентацій доцільно використовувати при поясненні тем «Внутрішні сили Землі», «Кліматотвірні чинники», «Клімат і кліматичні пояси світу», для визначення впливу основних повітряних мас, що впливають на певну територію Землі та її тектонічної і геологічної будови. Ці презентації особливо важливі для географії, коли матеріал, що вивчається, важкий для показу або носить абстрактний характер.

6. Контролюючі – призначені для контролю певного рівня знань. Цей тип презентацій дуже поширений у 6 класі, представлений різноманітними перевірочними завданнями та у тому числі і в тестовій формі.

Презентація підсилює динаміку уроку, дозволяє завоювати увагу учнів, адже увага – множник інформації. Учитель має можливість, багато разів прокрутивши створений ілюстрований фрагмент уроку, подивитися на нього з боку, внести зміни, доповнити. Перевага такого уроку полягає в тому, що демонстрація зберігає стійку мотивацію в учнів, готує до образного засвоєння знань.

При цьому значно поліпшується сприйняття матеріалу, що вивчається, його запам'ятовування. Інформаційна функція презентації полягає в тому, що за допомогою її демонстрації за короткий проміжок часу передається такий обсяг відомостей, який неможливо представити при словесному викладі з використанням інших засобів навчання, що є у розпорядженні вчителя.

Мультимедійна презентація при поясненні вчителя виконує ілюстративну функцію. Використання великих барвистих зображень, географічних карт, фрагментів навчальних кіно- і відеофільмів та телепередач має позитивний вплив на формування чіткіших уявлень про географічні об'єкти і явища, що вивчаються. Тут можна використовувати такий прийом, як «Слайд-парад».

Презентація може використовуватися у різних навчальних ситуаціях: у процесі розповіді вчителя і учнів, при узагальненні і закріпленні матеріалу.

Використання проектора і екрану дає можливість суміщати на уроці роботу з програмою та інші форми діяльності: роботу по карті, глобусу, тексту підручника; виконання вправ у зошитах на друкарській основі, на контурних картах; роботу з гербарними зразками, моделями, муляжами і тому подібне.

При вивченні навчального курсу «Загальна географія» включення в презентацію завдань, тестів, запитань, дидактичних ігор різного рівня складності дозволить актуалізувати знання, що є у дітей, закріпити і узагальнити отримані в ході уроку відомості, здійснюючи індивідуальний підхід до учнів. При виникненні проблемної ситуації є можливість неодноразового повернення до потрібного слайду для уточнення, отримання підказки у вигляді роз'яснення або вибору варіанту відповіді.

При поясненні нового матеріалу вчитель може не виводити на екран текстову інформацію, а на етапі закріплення при повторному перегляді всієї презентації або її фрагментів запропонувати учням самим скласти невеликі тексти до ілюстрацій, а потім порівняти їх з оригіналом. Різноманітна робота за змістом презентації може проводитися і після її перегляду:

- опис по пам'яті кадру, що сподобався;
- складання запитань до окремих кадрів або відеофрагментів;
- відповіді на запитання, поставлені вчителем до, під час або після перегляду електронної допомоги;
- виконання замальовок тощо.

Учням на уроках географії при роботі з презентацією слід відвести активну роль, яка не зводиться тільки до прослуховування коментарю вчителя і до перегляду відеоряду. Спираючись на зорові образи конкретних географічних або природних об'єктів і явищ, діти під керівництвом педагога мають учитися порівнювати, аналізувати, виділяти головне, узагальнювати.

Таким чином, учитель географії зможе організувати єдиний процес розвитку образного сприйняття і розумової діяльності учнів. Крім цього, мультимедійні інтерактивні засоби (проектор і екран) дозволяють проводити навчання школярів з безумовним дотриманням санітарних норм використання комп'ютерної техніки, оскільки відсутня її шкідлива дія на учнів.

Мультимедійні засоби навчання звільняють учителя географії від процедури контролю за якістю знань учнів шляхом перевірки великої кількості письмових робіт. Вивільняється час для творчої діяльності.

Головна перевага застосування мультимедійних засобів навчання у тому, що вони дозволяють підняти рівень викладання предмета за рахунок вирішення комплексу питань, а саме, надають додаткових можливостей для підтримки й спрямування розвитку особистості учнів, творчого пошуку й організації їхньої самостійної роботи. Орієнтуючи шестикласника на самостійну роботу,

мульти-медійна техніка ініціює процес їхньої пізнавальної діяльності, підвищує мотивацію навчання за рахунок варіативності самостійних робіт і можливості самоконтролю.

Використання мультимедійних засобів у навчально-виховному просторі з географії є головною передумовою підготовки школярів до активного існування в інформаційному суспільстві сьогодні і в майбутньому.

Тема 2.5. МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ В УЧНІВ ГЕОГРАФІЧНИХ ЗНАТЬ

Зміст.

1. Вивчення географічних фактів.
2. Формування географічних уявлень.
3. Формування географічних понять.
4. Етапи формування географічних понять.

1.

Найважливішими завданнями шкільної географії є формування в учнів географічних знань у формі фактів, уявлень, понять, закономірностей, теорій. Відображаючи не однаково географічну дійсність, ці форми знань формуються по-різному.

Факти – це дійсні події, явища, випадки, те що служить для перевірки будь якого положення або висновку. Вживається у значенні: дійсно, правильно, безперечно.

Факти мають різне призначення і можуть :

а) служити базою для окремих висновків теоретичного змісту;
б) бути основою для засвоєння природних і соціально-економічних закономірностей;

в) наводитися для уявлення повноти відомостей про предмет чи явища.

Робота з фактичним матеріалом є складовою частиною діяльності вчителя у процесі формування географічних понять. Проте не треба переоцінювати ролі фактичного матеріалу, що приводить до того, що він становить основний зміст географічних знань, тим більше, що вони засвоюються без зв'язку між собою, без ґрунтування на теоретичні положення. В.Г.Белінський стверджував, що «факти без ідеї – сміття для голови і пам'яті». Тому на уроках географії потрібно дозовано використовувати факти довідкового характеру. Основний принцип підбору фактів – їх групування навколо визначених теоретичних положень.

Варто зауважити, що процес пізнавальної діяльності під час вивчення географії в школі розпочинається із сприймання окремих об'єктів, явищ, предметів, подій, які відбуваються через відчуття окремих ознак або властивостей, що діють на аналізатори суб'єкта. Наприклад, під час першого знайомства зі снігом як одним із видів опадів у дітей утворюються різні відчуття: це колір, температура, форма та ін. Всі ці ознаки самі по собі не існують, а належать конкретному об'єкту – сніжинці.

Тому у свідомості дітей виникає її образ. Як зазначає Т.М.Барбара, наочний образ сприймання відображає об'єкт, який характеризується цілісністю, зв'язками, взаємовідношеннями між якостями, властивостями або його частинами. Всі відчуття синтезуються в цілісний образ, який має свою структуру. При цьому кожна ознака зіставляється з цілим і ним визначається, а цілісний образ залежить від особливостей його частин.

Свідомо сприйняти предмет – означає впізнати і назвати його. На свідомість сприймання предметів і явищ докільля значний вплив, на думку вчених, має правильно організоване спостереження в природі; спостереження натуральних об'єктів; точне і образне слово вчителя; вправи, які уточнюють сприймання.

2.

Формою більш узагальненого, але разом з тим наочного, чуттєвого відображення природи, сходинкою до вищої форми пізнання (абстрактного мислення), яка виникає на основі відчуттів і сприймань є уявлення.

Уявлення – це чуттєво-наочний, узагальнений образ, в якому відображені зовнішні ознаки, властивості, зв'язки раніше сприйнятого об'єкта чи групи об'єктів.

На відміну від сприйняття, уявлення є більше узагальненим образом, оскільки запам'ятовуються не всі ознаки, а найхарактерніші. Якщо сприймання завжди однозначні, то уявлення бувають одиничними і загальними (наприклад «береза», «дерево»).

Кожне уявлення має зміст – тобто ті зовнішні ознаки, властивості і зв'язки чуттєво-наочного образу, які були сприйняті різними ознаками чуття і які створюють цей образ.

Географічні уявлення – це образи географічних об'єктів і територій, що вивчаються в шкільному курсі. Це можуть бути уявлення про будь який географічний об'єкт, який учні бачили (горб, озеро, річка, населений пункт); може скластися уявлення про об'єкти яких учні ніколи ще не бачили, скажімо природа і життя людей будь – якої країни, гори, міста та ін.

Географічні уявлення відрізняються від інших тим, що вони є здебільшого просторовими.

Важливими джерелами формування географічних уявлень є:

1. місцевість навколо школи, де вчитель організує спостереження в природі і господарській діяльності населення;
2. різні наочні посібники, стінні картини, відеофільми, кінофільми, діафільми, телебачення, гербарії, різні види карт;
3. живе слово вчителя: розповідь, опис, пояснення.

Окремі педагоги і методисти (В.Дорн, Б.П.Горощенко, Ф.С.Кисельов, М.М.Скаткін та ін.) звертають особливу увагу на те, що утворення чітких уявлень потребує спеціально організованого навчання.

Відтак ними розроблено таку послідовність етапів формування уявлень:

1. постановка перед учнями зрозумілої мети спостережень послідовність ряду запитань, які спрямовують увагу учнів на істотні ознаки і властивості того об'єкта чи явища, по який формується уявлення;
2. порівняння ознаки властивості декількох предметів чи явищ, виявлення в них найсуттєвіших особливостей;
3. розпізнавання за зовнішніми суттєвими ознаками об'єктів чи явищ природи;
4. оперування уявними образами без наявності предметів.

Уявлення утворюють основу для формування понять. Чим яскравіші, чим багатші будуть здобуті дитиною уявлення тим чіткішими будуть поняття.

3.

Поняття – це узагальнена форма відображення дійсності, зміст якої в цілому визначається суттєвими ознаками предметів і явищ та відношеннями між ними. Система географічних понять утворює фундамент географічної освіти в школі.

Поняття, як логічна категорія, характеризується двома взаємопов'язаними і взаємопротилежними сторонами, змістом і обсягом. Зміст – це сукупність істотних ознак, взаємозв'язки між якими утворюють структуру поняття, а обсяг – це кількість предметів і явищ які охоплюються даним змістом.

Географічні поняття за змістом поділяються на фізико-географічні; економіко-географічні; за обсягом – на одиничні та загальні.

Процес засвоєння понять має ряд особливостей. Одна з найважливіших полягає в тому, що поняття не можуть бути засвоєнні тільки шляхом заучування визначень.

Результативність засвоєння учнями понять знаходить своє відображення в двох формах: знанням понять і правильне оперування ними. Проте ці форми засвоєння можуть бути в різних відношеннях одна до одної, а саме:

- поняття може бути засвоєне, але учневі оперувати ним важко або не можливо і вживає він його неправильно. Це проявляється насамперед тоді коли учень опиняється в нових умовах (має справу з незнайомими конкретними випадками або повинен виконати завдання іншого типу);
- поняттям оперувати учень вміє, але достатньо не розуміє його суті, тобто учень не знає його значення. Тому вчителю необхідно розширювати коло оперування цим поняттям: одних випадках учитель пропонує завдання, в інших випадках учні самостійно придумують приклади.

В основі будь-якої думки лежить процес оперування поняттями. Тому всі вони повинні бути не формально засвоєними, а осмисленими у процесі активної пізнавальної діяльності.

У психолого-педагогічних дослідженнях терміни «формування поняття», «утворення поняття», «розвиток поняття» часто ототожнюються. Однак А.В. Усова під формуванням поняття розуміє заключний етап його утворення, який починається з прийняття предмета, а завершується утворенням абстрактного поняття.

Процес утворення поняття характеризується виявленням основних суттєвих ознак предмета, які утворюють ядро поняття. Розвиток поняття включає в себе виявлення нових властивостей, ознак, зв'язків і відношень даного поняття з іншими, введення його в теоретичну систему понять.

Таким чином формування географічних понять – це окремий спеціально організований процес, який здійснюється як індуктивним так і дедуктивним шляхом.

4.

Інтегруючи результати психолого-педагогічних та методичних досліджень методисти виділяють наступні етапи формування географічних понять:

1. мотиваційна і змістова підготовка до засвоєння географічних понять;
2. організація чуттєвого сприймання предметів та явищ природи;

3. організація розумової діяльності спрямованої на виділення істотних ознак поняття;
4. узагальнення і словесне визначення суті поняття, позначення його відповідним терміном;
5. введення сформованого поняття в систему географічних знань.

Така послідовність етапів характерна індуктивному шляху формування понять, який переважає у навчанні географії в школі.

Завдання першого етапу – забезпечити сталу мотивацію учнів до процесу формування географічних понять. Щоб учні активно включилися у процес формування понять їм варто усвідомити, для чого необхідно засвоїти це поняття, тобто мотив своєї діяльності в процесі його формування. Аналіз педагогічного досвіду засвідчує, що навчально-пізнавальні (внутрішні) мотиви поступаються суспільно особистісним (зовнішнім). У процесі формування географічних понять навчально-пізнавальні мотиви пов'язані з короткочасною зацікавленістю змістом поняття. Засвоєння змісту здійснюється здебільшого шляхом інформаційного повідомлення, що не створює у дітей нових вражень, не призводить до достатніх емоційних переживань, не задовольняє їх природні потреби в розумовій активності.

Формування навчально-пізнавальних мотивів відбувається:

а) «Зверху вниз», коли зміст цілей, інтересів та поглядів передається через пояснення, переконання, показ зразків. Після усвідомлення вони поступово перетворюються у внутрішньо сприйняті, власні реально діючі мотиви;

б) «Знизу вгору», цей шлях полягає у створенні умов та організації діяльності, яка сприяла б формуванню сталих внутрішніх мотивів. Спираючись на вже діючі мотиви необхідно залучити учня до діяльності, яка викликає позитивні емоції.

Другий етап – організація чуттєвого сприйняття предметів та явищ природи, полягає в тому, щоб забезпечити свідоме сприйняття учнями об'єктів природи, впізнати і назвати їх.

Свідоме сприйняття забезпечується попереднім добором і демонструванням об'єктів природи, які за змістом повинні відповідати змістові того поняття, яке формується.

Об'єкти, що сприймаються учнем, складають чуттєвий досвід школяра, без якого неможливе теоретичне засвоєння знань – наукових понять. Сприймання відбувається через відчуття їх окремих ознак (колір, запах, смак, форма, твердість тощо), які діють на аналізатори суб'єкта. Кожна ознака зіставляється з цілим образом і ним визначається, а цілісний образ залежить від особливостей його ознак.

Щоб сприйняття було цілісним, використовують прийоми, які одночасно активізують чуттєвий досвід школяра, унаочнення, спонукання до згадування через посилання на місце, час безпосереднього сприймання об'єктів, про які йдеться, стислого пояснення вчителя.

Третій етап – організація розумової діяльності по виділенню істотних ознак поняття, має завдання, встановити взаємозв'язки і залежності між ними.

Для реалізації цих завдань учням необхідно оволодіти прийомами розумової діяльності (порівняння, узагальнення, систематизація, аналіз, синтез, абстрагування);

Розумова діяльність починається тоді, коли у свідомості учнів є достатня кількість конкретних фактів, уявлень, тобто матеріалу для мислення. Осмислення цього матеріалу його внутрішній суті відіграє важливу роль у процесі формування поняття.

Осмислення здійснюється через:

1. порівняння;
2. аналіз сприйнятих ознак і властивостей об'єктів природи;
3. абстрагування і логічне сортування істотних та неістотних ознак і властивостей;
4. розумовий перехід від загальних ознак об'єктів до істотних;
5. встановлення взаємозв'язків, взаємозалежностей та взаємодії;
6. узагальнення змісту поняття.

Учні не зрозуміють суті поняття, що формується, якщо не включаться в самостійну розумову діяльність. Вони можуть запам'ятати запропоновану вчителем інформацію, але вона буде не осмисленою.

Четвертий етап. Узагальнення і словесне визначення суті поняття, позначення його відповідним терміном.

У процесі осмислення істотних ознак поняття відбувається поняттєве (локальне) узагальнення, яке приводить до утворенню окремих понять. Зміст поняття узагальнюється у його визначенні.

Завдання цього етапу полягає в тому, щоб узагальнити виділені на попередньому етапі істотні ознаки поняття у вигляді доступного словесного визначення і позначити його відповідним терміном.

Завдання п'ятого етапу – введення сформованого поняття у систему географічних знань.

Оскільки первинне узагальнення (істотних ознак поняття) вже відбулося на попередньому етапі, необхідно здійснити міжпоняттєве узагальнення. Воно полягає в об'єднанні засвоєних географічних понять у систему, у розкритті зв'язків і відносин між елементами цієї

системи, в розташуванні їх у певному порядку та раціональній послідовності. Поняття вважається сформованим, якщо учень може вільно оперувати ним.

Таким чином, дотримання поетапності у процесі формування географічних понять в учнів, забезпечує послідовність розумової діяльності і є важливою дидактичною умовою їх формування і засвоєння.

Крім цього процес формування географічних понять забезпечують такі дидактичні умови, як: здійснення системно-структурного аналізу змісту географічного поняття, встановлення міжпредметних зв'язків у формуванні географічних понять, конструювання системи пізнавальних завдань для формування географічних понять.

Тема 2.6. МІЖПРЕДМЕТНІ ЗВ'ЯЗКИ У ФОРМУВАННІ ГЕОГРАФІЧНИХ ЗНАНЬ

Зміст.

1. Сутність поняття «міжпредметні зв'язки» та їх роль у формуванні географічних понять.
2. Класифікація міжпредметних зв'язків у географії.
3. Зв'язок географії з іншими науками.
4. Методичні особливості використання міжпредметних зв'язків на уроках географії.

1.

Географія за своїм змістом і сутністю є наукою інтеграційною. Інтеграційність шкільних курсів географії полягає в тому, що в них сфокусовано знання з інших шкільних предметів про конкретну теорію Землі як планети, сукупність ознак і властивостей географічних об'єктів і явищ, способів діяльності в процесі їх пізнання, сукупності методичних аспектів у формуванні змісту географічної освіти.

Без історичних, біологічних, математичних, фізичних, хімічних знань, знань з мов і літератури учень не зможе пояснити причинно-наслідкових, функціональних, родово-видових, логічно-змістових, просторових зв'язків і закономірностей між географічними об'єктами і явищами, не зможе проаналізувати їх сутності, порівняти ознак, зробити узагальнення та висновки.

В сучасних умовах наукової інтеграції особливо важливим фактором системного формування змісту навчального предмета, який засвоюється у формі фактів, уявлень, понять, закономірностей і

теорій, а також структури предмета є міжпредметні зв'язки. Проблема їх встановлення не втратила актуальності і на сьогоднішній час.

Проблемі міжпредметних зв'язків приділялась увага багатьох вітчизняних і зарубіжних учених (М.С. Антонов, М.О. Данилов, Є.І. Моносзон, І.Г. Огородніков, О.Ю. Шмідт, Г.К. Юрков та інші).

Сучасний стан дослідження цієї проблеми висвітлений у працях І.Д.Зверєва, Л.Г.Кулагіна, В.М.Максимової, О.Я.Савченко, М.О.Сорокіна, С.В.Тадіяна, В.М. Федорової та ін. вчених.

Однак у методичній літературі з географії міжпредметним зв'язкам приділяється ще не достатньо уваги.

З точки зору філософського аналізу міжпредметні зв'язки вступають як дидактична форма загального принципу системності. Слід зауважити, що філософський аналіз включає в себе загальнопедагогічний, психологічний і методичний аспекти:

- загальнопедагогічні аспекти вбачають в міжпредметних зв'язках умову і засіб комплексного підходу до навчання і виховання;
- психологічний – вбачає в них узагальнення (розумової операції) знань і способів навчально-пізнавальної діяльності;
- методичний аспект – міжпредметні зв'язки розглядає як умову і засіб удосконалення форм, методів, прийомів і способів діяльності при формування змісту окремих навчальних предметів.

Виходячи з позицій філософського аналізу, вітчизняні та зарубіжні психологи та дидакти трактують поняття «міжпредметні зв'язки» по різному.

Одні з них (І.Д. Зверєв, В.М. Максимова) вважають, що міжпредметні зв'язки – це дидактична форма гносеологічного принципу системності, яка є необхідною і суттєвою ланкою сучасних методологічних основ процесу навчання, оскільки започатковує утворення системи.

Інші (Ю.І. Дик, Л.Я. Зоріна, С.В. Тадіян, М.О. Сорокін, Г.І. Щукіна, Л.Паламарчук) трактують міжпредметні зв'язки як дидактичну умову, яка забезпечує не тільки систему знань учнів, а й розвиток їх пізнавальних здібностей, активності, інтересу, розумових операцій.

З нашої точки зору міжпредметні зв'язки – це дидактична умова, яка орієнтує вчителя географії на актуалізацію і засвоєння учнями знань, умінь і навичок з різних предметів для формування географічних елементів знань і локальних вмінь та переносу їх у нові ситуації.

Таким чином, міжпредметні зв'язки як дидактична умова координують навчальну інформацію з різних предметів і надають їй узагальнену спрямованість у процесі формування змісту географічної освіти. Оскільки міжпредметні зв'язки різноманітні за своїми функціями, то в педагогічній науці існує певна їх класифікація. В основу класифікації вченими покладені різні фактори.

2.

Заслуговує на увагу класифікація міжпредметних зв'язків, яка зроблена І.Д.Зверевим і В.М. Максимовою. Поклавши в основу класифікації загальні ознаки структури навчальних предметів і структури процесу навчання, вони виділяють наступні між предметні зв'язки:

1. змістово-інформаційні,
2. операційно-діяльнісні,
3. організаційно-методичні.

Змістово-інформаційні міжпредметні зв'язки встановлюються під час формування змісту елементів знань (фактів, уявлень, понять, теорій); в процесі осмислення їх ознак і властивостей.

Операційно-діяльнісні міжпредметні зв'язки пов'язані зі способами пізнавальної діяльності (використання загально-навчальних вмінь, мислительних, творчих, мовних, оціночних).

Організаційно-методичні міжпредметні зв'язки узагальнюють методи, прийоми та форми організації навчання. Вони забезпечують ефективні шляхи засвоєння учнями загальнопредметних знань і вмінь.

У різних формах навчальної урочної і позаурочної роботи з географії реалізуються всі види міжпредметних зв'язків. Як було вище зазначено географія перебуває у тісних зв'язках із різними предметами навчання.

3.

Зв'язок географії з мовою. Перш за все, мова вчителя має бути взірцем для учня.

Під час вивчення географії учні знайомляться з багатьма новими термінами, географічною номенклатурою. Вчитель географії повинен стежити за правильністю написання географічних назв, логікою обґрунтування відповіді на запитання, за зв'язним мовленням під час опису географічного об'єкта за типовим планом; розвивати вміння складати план за прочитаним географічним текстом підручника, формулювати запитання до прочитаного, формулювати визначення понять і т.д.

Зв'язок географії із іноземними мовами. У практиці роботи вчителя часто виникає потреба посилатися на граматичні правила іноземних мов. Особливо це стосується географічних назв, оскільки багато з них мають іноземне походження. Історія походження географічних назв вивчає наука топоніміка.

Користуючись знаннями з англійської мови учні самі можуть проводити топонімічні дослідження. Так, у 7 класі, під час вивчення Північної Америки учням пропонується провести дослідження щодо походження географічних назв материка. Учні зазначають, що острів Гренландія в перекладі з англійської означає «зелена країна, земля»; півострів Флорида «квітучий»; острів Ньюфаундленд – «знов засвоєна земля»; течія Гольфстрім – «течія із затоки»; півострів Каліфорнія – в перекладі з іспанської «розжарена піч»; найвища центральна частина гірського пасма Піренеїв – Маладетта з іспанської означає «прокляття»; Пуерто-Ріко – з іспанської «багатий порт» і т.д.

Дослідження історії походження географічних назв учні можуть проводити самостійно.

Зв'язок географії з математикою. Прикладів взаємозв'язків географії із математикою можна навести багато. Застосовуючи математичні знання учнів на уроках географії учитель тим самим поглиблює ці знання і використовує їх для ґрунтового засвоєння географічного матеріалу.

Учні застосовують знання з математики під час:

- визначення відстаней між об'єктами на карті за допомогою масштабу;
- побудова стовпчикових і кругових діаграм;
- побудова графіка температур чи ін.;
- порівняння довжин річок, кількості населення, площі та ін.

Зв'язок географії з літературою. Використання поезії та прози на уроках географії не є новим у методиці. Застосування поетичного слова на уроках географії може служити засобом для з'ясування окремих ознак уявлення, поняття чи встановлення різних видів зв'язків (причинно-наслідкових, просторових, логіко-змістових та ін.).

Наприклад, під час вивчення теми «Опади» (6 кл.) можна використати вірш Д.Павличко «Впали осі на покоси»:

*Впали роси на покоси,
Засвітилися навколо
Там дівча бродило босе,
Білу ніжку проколело
Згинуть роси, як над світом
Сонечко зійде багряне*

*Крапля крові самоцвітом
У його промінні стане.*

Через слова вірша «згинуть роси як над світом сонечко зійде багряне» учні з'ясовують властивість роси випаровуватися.

Найпрозоріше істотні ознаки об'єктів чи процесів природи відображають загадки. Наприклад,

*Намистин очки нові,
Ніч згубила у траві.
Вранці сонечко устало –
Намистинки підібрало. (Роса)*

*Ледь тремтить на вітерку
Стрічка на просторі,
Вузкий кінчик у струмку,
А широкий в морі. (Річка)*

*Шириною широко,
Глибиною глибоко,
День і ніч об берег б'ється
І з нього вода не п'ється,
Тому, що не смачна -
І солоні і гірка. (Море)*

Під час вивчення теми «Клімат» (6 клас), а саме з'ясування істотних ознак зими – пори року, доцільно використати вірш Я.Коласа «Зима»:

*Надійшли морози ріки закували
І береза коси інєс прибрани.
Пухова перина очі убирас
біла скатертину – ні кінця ні краю.
Під серпанком білим трави і листочки,
Річка опішила, не дзюрчать струмочки.
Омертвіли лози, ледь гіллям хитають,
А в полях морози та вітри гуляють...*

Зв'язок географії з історією. Цей зв'язок простежується під час вивчення майже всіх навчальних тем і розділів. Історичні умови необхідні для пояснення багатьох фізико-, економіко- та соціально-географічних процесів.

Тема «Земля в космічному просторі» починається з вивчення історії космічних досліджень. Учні можуть самостійно підготувати матеріал про К.Ціолковського, Ю.Кондратюка, С.Корольова, Ю.Гагаріна, Л. Каденюка; підібрати легенди та міфи про утворення назв зірок та сузір'їв зоряного неба – Чумацький шлях, великий і малий ведмідь, Оріон та ін.

У курсі 7 класу «Географія материків і океанів» під час вивчення окремого материка у навчальній програмі є конкретна рекомендація про вивчення історії його дослідження та освоєння. Особлива увага приділяється вивченню історичних даних про життя і діяльність мандрівників і дослідників – Афанасія Никітіна, Олександра Маккензі, Давіда Лінгвінстона, Миколи Пржевальського, Миколи Миклухо-Маклая, Руала Амундсена, Христофора Колумба та ін.

У 8 класі під час вивчення курсу «Україна у світі: природа, населення» обов'язково звертається увага на історію формування території нашої держави, на історико-географічні області України, на історію заснування промислових центрів України, промислових підприємств, великих міст. У 9 класі між предметні зв'язки із історією простежуються під час розгляду заснування і розвитку держави, її устрою тощо.

Зв'язок географії із біологією. В цією наукою географія має найтісніші зв'язки. У 6 класі під час вивчення тем «Гідросфера» ми розглядаємо живі організми, що її населяють, з'ясовуємо їх вплив на гідросферу, вивчаємо світовий кругообіг води та участь у ньому рослин. Ознайомлюючись із темою «Атмосфера», учні знайомляться із кругообігом кисню та вуглекислого газу, який видобувається за безпосередньою участі людини, тварин і рослини. Тема «Біосфера» повністю присвячена тваринам і рослинам, що населяють природні зони Землі, особливостями їх розміщення на земній кулі.

У 7 класі під час вивчення природних зон світу та окремих материків, а також Світового океану, учні з великим інтересом готують цікаві доповіді про тварин і рослин різних куточків нашої планети. Ці знання учні застосовують і на уроках біології. У 8 класі велика увага приділяється вивченню флори і фауни України.

Зв'язок географії з фізикою. Фізична географія 6-7 класів передбачає вивчення таких навчальних тем, в яких розкриваються фізичні явища та закони, про які дітям ще не відомо. Так про фізичний стан води, його зміни під впливом конкретних чинників і атмосферний тиск і його залежність від висоти над рівнем моря, про фізичний стан гірських порід та матеріалів, їх зміни під впливом температури і тиску, про сонячну радіацію, її вплив на рухи атмосфери Землі, вплив Місяця та Сонця на припливні явища та багато інших явищ учитель географії пояснює першим.

У старших 8-9 класах під час вивчення електроенергетики доцільно спиратися на знання учнів, здобуті на уроках фізики. Особливо під час вивчення нетрадиційної, альтернативної електроенергетики.

Зв'язок географії із хімією. Міжпредметні зв'язки географії із хімією простежується протягом всього шкільного курсу географії, особливо у навчальних курсах 8-9 класів. Саме під час вивчення металургійної, коксохімічної, хімічної, нафтопереробної, целюлозно-паперової, харчової, фармацевтичної промисловості вчитель пояснює технологічні процеси того чи іншого виробництва і звертає увагу учнів на їхні знання з хімії. Вивчаючи, у 6 класі, корисні копалини учитель розкриває їх хімічний склад, перераховує конкретні речовини, які можна з них отримати.

Зв'язок географії із основами економіки. Основи економіки – один з нових шкільних предметів. Сучасний перехід до ринкових відносин суб'єктивно породжує гостру потребу в практичній економічній освіті учнів, особливо старших класів.

Школа повинна формувати в учнів світогляд та розвивати в них розумові здібності на основі економічного способу мислення, а також виробляти навички правильної економічної поведінки, вміння робити раціональний вибір, виховувати економічну культуру.

На уроках географії розглядаються такі економічні питання як:

- проблема раціонального розміщення господарства в межах країни;
- матеріальні і людські ресурси, їх обмеженість і варіанти раціонального використання;
- національне виробництво і його оцінка: ВВП і ВВП;
- міжнародний поділ праці та його переваги та ін.

4.

Важливим етапом встановлення міжпредметних зв'язків є попередній аналіз програм з різних предметів і змісту підручників, а також методів навчання.

Встановлюючи міжпредметні зв'язки вчитель географії повинен добре знати переваги кожного методу навчання і в залежності від навчальної теми застосовувати найефективніші з них.

Під час встановлення попередніх міжпредметних зв'язків і також супутніх доцільно застосовувати словесні методи навчання. Вони активізують розумову діяльність учнів, сприяють швидкому встановленню внутрішнього зв'язку нових знань з цими знаннями, які учень вже має, переходу від відомого до невідомого.

Під час встановлення супутніх і перспективних міжпредметних зв'язків, доцільно використовувати проблемні методи навчання та такі способи діяльності, як: робота з планами місцевості,

картами, таблицями, графіками, схемами, різними іншими засобами наочності, приладами та інструментами.

Учні, використовуючи сформовані знання, здійснюють аналіз об'єктів і явищ, що вивчаються, а також порівняння і абстрагування. Розвивається здорова і слухова пам'ять учнів.

Правильний вибір методів навчання під час реалізації міжпредметних зв'язків дозволяє: з одного боку активізувати пізнавальну діяльність учнів, з другого – розширити попередньо отримані знання з іншого предмета.

Своєчасне встановлення міжпредметних зв'язків спонукає учнів до обміркування нового матеріалу. Воно повинно вдало вписуватися в тему уроку і виконувати важливу мобілізуючу функцію.

Активному відтворенню знань на основі міжпредметних зв'язків сприяє такий методичний прийом, як пригадування. Під час пригадування важливо врахувати час вивчення матеріалу, що пригадується, його актуальність, зміст нової теми, загальний розвиток учнів даного класу, схильність і захоплення самого вчителя, вміння раціонально організувати самостійну роботу в класі і вдома, а також забезпечувати емоційність відтворення раніше вивченого.

Залежно від цих умов, пригадування може набувати різного змісту і форми, а саме:

- повторення опорного матеріалу самим учителем (відбувається у тому випадку, коли в розпорядженні вчителя дуже мало часу або він знає, що учні не підготовлені до опитування. Проте цим прийомом не варто зловживати, оскільки в такому випадку школярі залишаються пасивними слухачами);
- повторення опорного матеріалу учнями вдома (при цьому їм необхідно чітко визначити сторінки чи абзаци з вказівкою про те, як працювати над даним матеріалом: прочитати і запам'ятати, виписати в зошит, дати відповіді на певні запитання, проаналізувати зміст прочитаного тощо);
- повторення опорного матеріалу за допомогою таблиць, схематичних малюнків, опорно-логічних схем (спочатку вони використовуються для повторення, а потім і в процесі пояснення);
- повторення матеріалу за допомогою опорних схем (зміст цих схем включає план опису природних предметів і явищ, їх схематичне зображення, план практичного застосування сформованого поняття, схеми введення поняття в систему понять). Опорні схеми вивішуються у класі заздалегідь до

вивчення нової теми, щоб учні могли ознайомитися з їх змістом.

Правильний вибір прийому повторення опорного матеріалу з різних предметів безпосередньо впливає на ефективність самого процесу пригадування.

Тема 2.7. ІНТЕРАКТИВНЕ НАВЧАННЯ В СИСТЕМІ НОВИХ ОСВІТНІХ ТЕХНОЛОГІЙ

Зміст.

1. Інтерактивні технології на уроках географії та їх роль у розвитку творчих і пізнавальних здібностей
2. Особливості та специфіка використання інтерактивних технологій на уроках географії.
3. Інформаційні освітні технології як різновид інтерактивних методів навчання географії.
4. Психологічні аспекти навчально-пізнавальної діяльності учнів при використанні інтерактивних методів.

1.

Сучасний учень, і тим більше обдарований, потребує індивідуального підходу до розвитку його нахилів, інтересів, здібностей. Як показує практика, для нього характерна схильність до самовираження, саморозвитку, самореалізації. Більшість готує себе до навчання у вищих навчальних закладах. Це потребує від учителя знань і вміння роботи зі здібними дітьми. При цьому важливий не тільки рівень освітньої кваліфікації, а й володіння методами, прийомами й засобами індивідуального впливу, уміння керувати індивідуальним розвитком учня в цілому.

Експериментально доведено залежність якості навчання й розвитку учнів від форм і методів роботи. Історико-педагогічний аналіз цих дидактичних категорій засвідчує, що на різних етапах розвитку педагогіки і школи їх сутність, зміст та функції були різними й помітно корелювали з метою та завданнями школи. Переломні періоди в житті суспільства сприяють активному пошуку інновацій.

Наприклад, у 20-ті роки минулого століття в період революційного перетворення школи, коли її метою проголошувалося виховання нової людини, форми й методи навчання також набували активного характеру. Цей період відомий становленням дослідницьких та евристичних методів, застосуванням методу проектів, систем Дьюї, Монтессорі, Френе, Шгайнера тощо,

самостійної роботи учнів за так званими розсипними підручниками, навчанням у полі.

Сучасний стан освіти й педагогіки, їх стратегічні цілі знову висунули на порядок денний проблему активізації пізнавальної діяльності учнів. Тому в дидактиці й практиці навчання пошукуються пошуки інтерактивних форм і методів навчально-виховної роботи. До таких методів належать проблемно-пошукові, дослідницькі методи, пізнавальні ігри, самостійна робота учнів, алгоритмізація, метод зіткнення поглядів (дискусії), метод проектів тощо.

Інтерактивні методи недостатньо описані в сучасній педагогічній і методичній літературі й поки що недостатньо застосовуються на практиці.

Тривалий час під поняттям «метод навчання» розуміли шляхи, способи й засоби передачі знань. Такий підхід було покладено в основу традиційної класифікації методів навчання географії за джерелами знань.

Сучасні вимоги науки й практики внесли відповідні корективи в розуміння методів навчання як способів взаємозв'язаної діяльності вчителя й учнів, спрямованих на досягнення мети й завдань навчання та виховання.

Сутність інтерактивних методів полягає в тому, що навчальний процес відбувається за умови постійної активної взаємодії всіх учнів. Це – співнавчання, взаємонавчання (колективне, групове, навчання у співпраці), де учень і вчитель є рівноправними, рівнозначними суб'єктами навчання. Учитель виступає в ролі організатора процесу навчання, лідера групи. Організація інтерактивного навчання передбачає моделювання життєвих ситуацій, спільне розв'язання проблем.

До таких методів передусім належить метод зіткнення поглядів (дискусія), що передбачає організацію спільної мовної діяльності з метою пошуку ефективного розв'язання певної проблеми та розв'язання спірних питань.

Дискусія значною мірою сприяє розвитку критичного мислення, дає змогу визначити власну позицію, формує навички обстоювання своєї думки, активізує пізнання, підвищує мотивацію навчання, поглиблює знання з обговорюваної проблеми, формує характер, викликаючи особливий інтерес в учнів середніх і старших класів. Усе це цілком відповідає завданням сучасної школи.

Проведення дискусій необхідно починати з висунування конкретного дискусійного питання (тобто такого, що не має

однозначної відповіді й передбачає різні варіанти розв'язання, зокрема протилежні).

Так, на уроках географії у 8 класі учитель, сформулювавши навчальну проблему (наприклад, «Київ у найближчі роки стане зразковим європейським містом, центром високої культури виробництва. Як досягти цієї мети?»), пропонує учням подискутувати. На перший погляд здається, що тут ні про що сперечатися. Проте, одні скажуть, що це завдання буде успішно виконане. І треба віддати їм належне у зв'язку з такою вірою. Але в учнів, які активно думають, можуть виникнути сумніви. При цьому вчителю треба відповідно підтримувати тих, що висловлюють і аргументують ці сумніви. Адже сумнів – ознака самостійної роботи думки, неминучий етап формування переконань.

Погляди, вироблені в результаті певних затрат розумової енергії, є найбільш стійкими. Такі погляди стають власними, а учні відстоюють їх з усією наполегливістю. Віра, якою б сильною вона не була, неминуче таїть у собі й сумніви. Долаючи сумніви, віра стає міцнішою й непохитнішою незалежно від бажання людини, а в залежності від того, як вона бореться і як дістає підтвердження своїй вірі в розвиток природи й людського життя.

Метод, що вчить висловлювати критичні сумніви, допомагає долати лінощі думки, виробляє здатність самостійно мислити, а не користуватися готовими фразами, чужими результатами. Не чекаючи, поки хтось підкаже або візьме на себе відповідальність, учень береться за розв'язання поставленого завдання.

Прогресивні педагоги минулих часів завжди наголошували на необхідності розвивати в учнів розумові здібності, активність думки, хоча про проблемний підхід у навчанні тоді ще не йшлося, але, наприклад, Дістервег писав, що поганий той учитель, який повідомляє істину, – хороший вчить її знаходити. Тепер це означає навчити учнів розв'язувати навчальні проблеми в процесі дискусій.

Сьогодні найбільш поширеною формою продуктивної діяльності в різних сферах є проекти. Стало звичним брати участь у різноманітних проектах: гуманітарних, екологічних, економічних, політичних, спортивних і розважальних.

Тому оволодіння в школі дослідницькими і проектними методами є дуже актуальним.

Дедалі більше вчителів в Україні цікавляться методом проектної діяльності учнів і застосовують його.

Ідею включення цього методу в освітній процес запропоновано американським педагогом і філософом Дж. Дьюї понад століття тому. Вперше у вітчизняній педагогіці до вивчення цієї

проблеми звернувся А. Макаренко, який дійшов висновку про необхідність проектування особистості як суб'єкта педагогічної праці. Цю думку підтримував В. Сухомлинський, багатогранну педагогічну спадщину якого проймає ідея «проектування» людини. Саме слово «проект» у перекладі з латини означає «кинутий уперед – задум, план тощо».

За методом проектів учні здобувають знання, уміння й навички в процесі планування та виконання практичних завдань – створення проектів, що постійно ускладнюються. Метод проектів зорієнтований не на інтеграцію фактичних знань, а на їх застосування й здобуття нових (часто шляхом самоосвіти).

2.

Головним завданням сучасної школи є – формування гармонійно розвиненої, активної, творчої особистості, яка буде здатна навчатися протягом усього життя, уміти застосовувати знання в певних життєвих ситуаціях. Треба, щоб учитель не допускав розумового ледарства на уроці, яке В. Сухомлинський вважав «небезпекою, що морально калічить людину», щоб навчання було цікавим та ефективним для всіх дітей, а спілкування – приємним і корисним.

Географія за попередні роки встановила головні закономірності розвитку природи та особливості взаємодії суспільства й природи. Усі сфери діяльності суспільства (територіальна організація виробництва, оптимізація розселення, природокористування, пошук корисних копалин, містобудівництво, районне планування, рекреація, заповідна справа) формувались і розвивались значною мірою завдяки активному впливу географії.

Зміни суспільно-економічної ситуації в державі впливають на зміст географічної науки, особливо економічної й соціальної. Посилюється економізація та екологізація географічної освіти. Усі ці процеси стосуються й шкіл та навчальних закладів нового типу. Удосконалення навчально-виховного процесу як передумова зростання інтересу учнів до навчання й підвищення якості їх знань передбачає застосування найрізноманітніших методичних прийомів. Правильний вибір форм і методів навчання – одна з найголовніших умов підвищення ефективності уроку.

Учитель має постійно стимулювати в учнів прагнення піднятися вище того, що вже ними досягнуто, почуття власної гідності, добрий настрій, при якому працюватиметься швидше й результативніше.

Навчально-пізнавальна діяльність учнів середньої школи вирізняється більш високим рівнем самостійності. Сфера інтересів підлітків значно ширша та різноманітніша, ніж у молодших школярів. Позитивні мотиви до навчання в них виникають тоді, коли зміст навчання задовольняє їхні пізнавальні інтереси.

У старших школярів уже чітко виявляються інтереси до вивчення конкретних наук та галузей діяльності. На цьому віковому етапі в них формується світогляд, самостійність, ініціативність, почуття обов'язку та відповідальності. Саме на ці особливості слід спиратися вчителю, мотивуючи навчання.

Однією з головних проблем сучасного навчання є формування самостійної пізнавальної діяльності учнів. Саме розв'язання цієї проблеми обіцяють нам існуючі активні та інтерактивні технології. Мета самостійної пізнавальної діяльності учнів – отримувати знання самостійно на творчому рівні, тобто аналізувати їх, осмислювати, знаходити для них практичне застосування. Сучасні вимоги високої результативності навчання сприяли розробці багатьох різноманітних за формою та змістом шляхів оптимальної організації навчальної діяльності школярів.

Для цього треба поєднувати комплекс методів і прийомів, які активізують творчу пізнавальну діяльність усіх, без винятку, учнів шляхом взаємовпливу: учитель ↔ учень ↔ учні ↔ учитель.

Творчі здібності школярів характеризуються як властивості особистості, що забезпечують успіх у навчальній діяльності та включають основні чотири компоненти:

- Мотиваційний (допитливість, творчий інтерес, захопленість, емоційність, прагнення творчих досягнень, особиста значимість творчої діяльності).
- Інтелектуально-логічний (уміння аналізувати, порівнювати, виділяти головне, пояснювати, доводити, обґрунтовувати, систематизувати й узагальнювати, класифікувати).
- Інтелектуально-евристичний (уміння висувати гіпотези, фантазувати, асоціативно мислити, переводити знання та вміння в нові нестандартні ситуації, критично мислити, оцінювати).
- Комунікативний (уміння сприймати усне й писемне мовлення, відтворювати, самостійно будувати усні й писемні висловлювання).

Для досягнення цієї мети необхідним є:

1. використання різних форм, методів організації навчальної діяльності, орієнтованої на конкретного учня;

2. створення атмосфери зацікавленості кожного учня в роботі класу;
3. стимулювання учня до висловлювань, використання різних способів виконання завдань без страху помилитися, дати неправильну відповідь;
4. підтримка учня в його бажанні знаходити власний спосіб роботи, аналізувати свою роботу та роботу інших учнів на уроці;
5. створення на уроці педагогічних ситуацій, що дають змогу кожному учневі виявити ініціативу, самостійність у роботі, та умов для природного самовираження учня.

Отже, щоб розв'язати проблему перетворення учня з об'єкта педагогічного впливу в суб'єкт навчання, учителям варто використовувати творчі завдання, дискусії впроваджувати різноманітні методи і форми навчання, ігри тощо.

У невеликих групах вони вчать думати й говорити про те, що вивчають. Колективне навчання покращує творче й критичне мислення, учить самооцінці та повазі до своїх товаришів. Ще одна перевага колективного навчання полягає у взаємодії учнів один з одним. Прикладом колективної роботи при вивченні курсу «Загальна географія» у 6-му класі можуть бути робота зі схемами атласу і відповідним текстом підручника, які характеризують види руху літосферних плит, при якій діти фактично створюють лист опорних сигналів (ЛОС).

Для учнів 7-го класу можна запропонувати гру «Подорож». Учні об'єднуються у групи, кожна з яких отримує картку із завданням. Наприклад: «Прокладіть маршрут подорожі із Одеси до Сіднея. Вкажіть назви океанів, морів, заток, островів, жолобів, підводних хребтів, течій, що зустрінуться на шляху руху», або «Здійсніть уявну подорож із Києва до Пекіна. Опишіть зміни кліматичних показників під час руху».

Учням 8-го класу можна запропонувати інтерактивну гру «Дослідник». Під час цієї гри учитель географії об'єднує учнів у групи і пропонує їм за допомогою тексту підручника і карт атласу виконати завдання на картках. По завершенні роботи представники кожної групи доповідають про результати виконаних завдань. Учитель при цьому коригує і у разі необхідності аналізує та доповнює їхні відповіді.

Проведені останнім часом дослідження свідчать, що у змішаних групах учні із середніми та слабкими здібностями при колективному навчанні можуть досягти позитивних результатів. Під час традиційного навчального змагання цього досягти не можна.

Водночас встигаючі учні в разі використання колективного методу навчання вчать також добре, як і при традиційному, заснованому на змаганні.

Колективне навчання буде найефективнішим, якщо кожен учень класу буде поділяти почуття відповідальності лідера за клас, практикуватися в колективній роботі й одержувати індивідуальну оцінку. Ефективній колективній роботі також сприяють добре продумані ролі для кожного учня, щоб він знав, чого саме від нього чекають товариші та вчитель, відчував відповідальність не тільки за себе, а й за інших.

Саме такої відповідальності учні набувають під час проведення дискусій. Наприклад, дискусію на тему «Економічні, соціальні та екологічні проблеми Азовського регіону», яку можна провести при вивченні курсу «Україна у світі: природа, населення» у 8-му класі.

Учням можна запропонувати наступні питання дискусії:

1. Унікальність природних ресурсів Азовського моря та узбережжя.
2. Азовський регіон – зона екологічної катастрофи, її причини.
3. Шляхи оздоровлення екологічної ситуації.

Учні класу розподіляються на 5-6 груп:

- група експертів (3-4 учні) оцінює роботу;
- група статистів (3-4 учні) опрацьовує анкету, яку заповнюють усі присутні;
- три групи учнів (за кількістю питань дискусії) повинні в процесі переддискусій (15 хв.) з'ясувати загальну точку зору в своєму питанні, визначити, хто саме буде виступати від групи в загальній дискусії.

Анкета для учнів (вона заповнюється з самого початку):

1. Чи допомагає Вам обмін думками з однокласниками при оволодінні певними знаннями? Чому?
2. У чому Ви бачаєте зв'язок економічних, соціальних та екологічних проблем?
3. Обґрунтуйте Ваше ставлення до проекту зведення греблі на Керченській протоці.
4. Який, на Вашу думку, існує шлях виходу регіону із кризової ситуації?

Після заповнення анкети статисти визначають кількість різних відповідей, їх оригінальність, об'єктивність, повноту. Деякі свої висновки, положення вони можуть проілюструвати малюнками, графіками, діаграмами. Результати аналізу доповідаються класу.

Дискусія у групі. Дискусія – загальновідомий метод, що використовується як правило в комбінації з іншими відомими методами. Дискусія у великій групі корисна для вивчення досвіду всіх учнів і дає змогу всім присутнім зробити висновки. Учитель має заохочувати всіх до рівної участі в дискусії.

Проте відомо, що під час дискусії учні хочуть висловити свою думку, і при цьому всі одночасно. Створюється гамір. Тому на самому початку уроку або перед початком дискусії пропонується розглянути й обговорити деякі правила роботи в класі. Правила записують на дошці або аркуші паперу й повторюють на початку кожного уроку різноманітними засобами. Наприклад, можна показати правило пантомімою, рядком з пісеньки тощо.

У старшокласників правила для дискусії можуть бути такими:

- я буду намагатися не просто перемогти в суперечці, а прийти до найбільш правильного рішення;
- я постараюся залучити до участі в обговоренні всіх своїх однокласників;
- я буду терпляче вислуховувати думки інших, навіть якщо не буду з ними згоден;
- я зміню свою точку зору, коли побачу, що змушений зробити це.

Під час обговорення проблемних завдань учні розвивають такі здібності:

- спілкуватися;
- засвоювати й інтерпретувати інформацію;
- бачити різницю між думкою і фактом;
- поважати думки й погляди інших людей;
- злагоджено працювати зі своїми однолітками;
- робити логічні висновки;
- глибше розуміти предмет обговорення;
- приймати найефективніші рішення;
- розглядати предмет з різних точок зору;
- продуктивно брати участь у процесі розв'язання проблеми.

Важливу роль у навчально-пізнавальній діяльності, інтересу до наук, потреби в самоосвіті, запобіганні надмірного навчального і психологічного навантаження відіграють емоції. Особливе навантаження вони несуть в середній школі, де діти 12-13 річного віку здатні до переживань, одночасно збагачуючи внутрішній світ дитини досвідом почуттів інших людей. Тому виникає об'єктивна необхідність звертатися до особистого чуттєвого досвіду дитини в процесі навчання.

«Мозковий штурм». Мета цього прийому полягає в тому, щоб зібрати якнайбільше ідей, що стосуються якоїсь проблеми, від усіх учасників уроку за обмежений час. Після презентації проблеми учасники називають ідеї, фрази або слова, пов'язані із цією проблемою.

Усі вони записуються на дошці або великому аркуші паперу в порядку надходження без обговорення, запитань чи коментарів. Перелік ідей використовується потім у подальшій роботі, що може проходити у формі дискусії з розподілом висловлених ідей у групи, з виділенням одних і відкиданням інших ідей та думок.

На уроках географії таку форму можна використовувати під час вивчення нового матеріалу, коли необхідно виявити знання учнів з певного питання. Цей метод дає змогу вчителю не переказувати відомі істини, а приділити увагу новому матеріалу, а учням – вільно висловлювати ідеї й створити почуття відсутності цензурних обмежень. Також «мозковий штурм» можна використовувати й на уроках узагальнюючого повторення.

Обговорення великою групою. Це метод, коли вся група обговорює ідеї або події, що стосуються певної теми.

Ключем ефективності обговорення великою групою є те, як учитель ставить запитання. Потрібно уникати запитань, на які можна відповісти «так» або «ні». Запитання повинні починатися словами «як», «чому», «який».

Те, як учитель реагує на запитання і коментар, є вирішальним у створенні атмосфери уроку. Увага, подяка за запитання і висловлення, делікатність стимулюють учнів продовжувати ділитися цінною інформацією.

Не можна дозволяти будь-кому домінувати над великою групою під час дискусії.

Більшість завдань і вправ виконується в малих групах або парах. Пояснюється це тим, що підліткам легше висловитися в невеличкій групі, бо почувають себе комфортніше. Робота в малих групах дає змогу заощадити час, оскільки немає необхідності вислуховувати кожну людину у великій групі.

Розподіл по групах здійснюється різноманітними способами – це може бути постійна група протягом усього уроку або різні групи для кожної вправи.

Обговорення в малих групах. У цьому навчальному процесі беруть участь 3-6 учнів, щоб вирішити ті або інші питання, або обговорити проблеми й знайти її розв'язання або оцінити ідеї. Ідеї можуть бути висловлені під час рольової гри або «мозкового штурму».

Невелика група дає широкі можливості для роботи. Використовуючи цю методику, можна кожному учню дати можливість вільно вибрати свій ритм.

Дискусія в малій групі стимулює роботу командою. Висловлення власних думок додає впевненості учням, учить аналізувати реальні ситуації, прищеплює вміння слухати і взаємодіяти з іншими, показує різноманіття можливих розв'язань проблеми.

Проективне малювання (творча робота). Допоміжний метод групової роботи, що дає змогу проявити свою творчість і фантазію під час обговорення різноманітних питань, зокрема й екологічних. Учням пропонують завдання: використовуючи вирізки з газет, часописів, свої малюнки, створити «колаж» на тему «Джерела забруднення повітря (води)», а також інші завдання.

«Дебати». Можуть допомогти з'ясувати ставлення до конкретних проблем і дати змогу передбачати реальну перспективу. Як форму можна використовувати дебати «акваріум» і «теледебати».

«Коло». Вправа, під час проведення якої кожний має змогу сказати щось дуже швидко по черзі, відповідаючи на запитання або висловлюючи свої думки чи позицію. Інтерактивний прийом «Коло» корисний для швидкого дослідження того, як клас або кожен учень окремо засвоїли матеріал, що вивчається.

«Круглий стіл». Метод роботи як у великій, так і малій групах, коли один аркуш паперу й олівець передаються по колу. Наприклад, один учень записує ідею, потім передає аркуш іншому. Учні можуть користуватися кольоровими олівцями або фломастерами.

Ігри й розминки. Корисні для ослаблення монотонності, збудження активності учнів і спонукання їх до подальшої роботи. Ігри й розминки сприяють швидшому переходу до сприйняття нового матеріалу. Формами такого методу можуть бути: «Інтелектуальна розминка», «Географічна розминка», «Географічний крос», «Так – ні», «Помилка на карті», «Помилка у тексті» «Географічний кросворд» та інші.

Сьогодні розвиток творчих здібностей є соціальним замовленням суспільства. Сучасність вимагає спеціальних педагогічних засобів для цілеспрямованого й систематичного розвитку інтелекту учнів, їх творчого мислення. А вдосконалення процесу навчання географії в школі неможливе без перегляду насамперед системи роботи вчителя з дітьми.

При цьому акцент робиться на максимальне підвищення соціальної активності, розвиток творчого потенціалу, поглиблення та розгортання всіх здібностей учнів. Тому для практичної роботи необхідно узагальнити методичні прийоми з розвитку пізнавальної

активності учнів на уроках географії, формування наукового світогляду, що зумовлено соціально-економічними й політичними умовами становлення незалежної держави Україна.

Під час розробки уроків з географії можна використовувати запропоновані стратегії (методи), що, як показують дослідження, зроблять процес різноманітним і якісним. Застосовуючи на практиці стратегії, можна навчити учнів колективній роботі, критичному мисленню, що обов'язково стане в нагоді їм у подальшому житті, а також умінню правильно оцінювати себе й вірити у свої сили.

Використовуючи інноваційні технології можна виховати свідомих громадян які будуть готовими до нелегких випробувань життя та нових суспільно-економічних відносин в Україні і світі.

3.

XXI століття – це час переходу до високотехнологічного інформаційного суспільства, в якому якість людського потенціалу, рівень освіченості й культури всього населення набувають вирішального значення для економічного та соціального поступу країни.

Інтеграція та глобалізація соціальних, економічних і культурних процесів, що відбуваються у світі, перспективи розвитку української держави на найближчі два десятиліття вимагають глибокого оновлення системи освіти та зумовлюють її випереджальний характер.

Результати прогнозних досліджень підтверджують той факт, що в нашому столітті освіті доведеться перетворитися на безперервний процес, який триватиме впродовж усього життя людини, адже лише в такий спосіб вона зможе адаптуватися до технологічних інновацій як результату постійного вдосконалення у професійній діяльності.

Сьогодні вже немає жодних сумнівів, що XXI століття буде століттям інформації та наукових знань, а отже, і система освіти повинна буде розв'язувати нову проблему, пов'язану із підготовкою мільйонів людей до життя й діяльності у зовсім нових для них умовах інформаційного світу. Принципово нових підходів вимагає і проблема інформатизації самої освіти.

Інформатизація суспільства – це процес активного повсякденного використання інформаційної техніки для виробництва, переробки, збереження та поширення інформації, особливо знань. Обсяги інформації в сучасному суспільстві є настільки значними, що звичайні шляхи пошуку та роботи з інформацією стають неефективними. Для успішної роботи з інформацією слід уміти користуватися сучасними

методами, тобто володіти відповідними новими інформаційними технологіями (НІТ).

При цьому слід пам'ятати, що сучасний розвиток інформаційних технологій пов'язаний із використанням комп'ютерів, і можна говорити про комп'ютерні технології, що є наступним кроком розвитку інформаційних технологій після радіо й телебачення.

Отже, інформатизація освіти – це процес заміни традиційних інформаційних технологій на більш ефективні для підвищення якості змісту освіти, орієнтованої на реалізацію психолого-педагогічної мети навчання й виховання. Мета інформатизації освіти полягає у глобальній раціоналізації інтелектуальної діяльності за рахунок використання НІТ, радикального підвищення ефективності підготовки спеціалістів з новим типом мислення, який відповідає вимогам постіндустріального суспільства.

Сучасні інформаційні технології знаходять широке застосування в галузі освіти. Комп'ютер застосовується повсюдно, має широкі можливості для навчального впливу та багатий вибір інструментів для створення навчальних програм. Використання телекомунікаційних технологій цілком змінює взаємовідносини педагога та учня. Вони стають партнерськими, спрямовуються на досягнення спільної мети – організацію такого навчального процесу, в якому роль педагога зводиться до коригувальної та керуючої.

Постійно апробуючи матеріал, викладач отримує можливість коригувати свій навчальний курс, включаючи в нього новітні інформаційні та педагогічні розробки, не припускаючи застою або морального старіння.

Поява в галузі освіти останніх поколінь персональних ЕОМ відкриває нові можливості для застосування в навчальному процесі об'ємних зображень та мультимедійних засобів, а також інформаційного моделювання багатьох, досить складних, процесів, що вивчаються в середній школі. Інакше кажучи, з'явилася принципова можливість надання знань у різних формах: текстовій, графічній, звуковій, динамічній, що, у свою чергу, відкриває нові можливості не лише для сприйняття цих знань людиною, але й для розвитку в неї здібностей оперувати ними.

Впровадження у навчальний процес гіпертекстових технологій забезпечує учнів і викладачів принципово новими можливостями роботи з довідковою літературою.

Метод базується на розвитку пізнавальних і творчих навичок учнів, уміннях самостійно конструювати власні знання, умінні орієнтуватися в інформаційному просторі, розвитку критичного мислення.

Метод проектів:

1. завжди орієнтований на самостійну діяльність учнів – індивідуальну, парну, групову, яку учні виконують протягом певного відрізка часу;
2. завжди передбачає навчання у співпраці (учень – учень, учень – учитель);
3. передбачає розв’язання певної проблеми, що передбачає використання знань і вмінь з різних галузей науки, техніки, технології, творчості;
4. результати виконаних проектів повинні бути наочними, відчутними;
5. особливо є актуальним, коли виникає необхідність застосування дослідницьких методик.

Уся діяльність учнів зосереджується на таких етапах:

- визначення проблеми та завдань дослідження, що впливають з неї;
- висунення ідей їх розв’язання;
- обговорення методів дослідження;
- проведення збору даних;
- аналіз отриманих даних;
- оформлення остаточних результатів;
- підбиття підсумків, коригування, висновки (використання під час спільного дослідження методу «мозкового штурму», «круглого столу», статистичних методів, творчих звітів, переглядів тощо).

Різновидом методу проектів є методи телекомунікаційних проектів.

Під навчальним телекомунікаційним проектом ми розуміємо спільну навчально-пізнавальну, творчу або ігрову діяльність учнів-партнерів, що організована на основі комп’ютерної телекомунікації, має загальну мету, узгоджені методи, способи діяльності та спрямована на досягнення загального результату діяльності.

Специфіка телекомунікаційних проектів полягає насамперед у тому, що вони за своїм змістом завжди міжпредметні. У телекомунікаційному проекті зазвичай потрібна більш глибока інтеграція знань, що передбачає не лише знання предмета проблеми, що досліджується.

Телекомунікаційні проекти виправдані педагогічно в тих випадках, коли під час їх виконання:

- передбачаються численні, систематичні, разові або тривалі спостереження за тим чи іншим природним, фізичним,

соціальним та іншими явищами, що вимагає збору даних у різних регіонах для розв'язання визначеної проблеми;

- передбачається порівняльне вивчення, дослідження того чи іншого явища, факту, події, що сталися або мали місце в різних місцевостях, для з'ясування певної тенденції або прийняття рішення, розробки пропозицій;
- передбачається порівняльне вивчення ефективності використання одного й того ж або різних (альтернативних) способів розв'язання однієї проблеми, одного завдання для виявлення найбільш ефективного, прийнятного для будь-яких ситуацій рішення, тобто для отримання даних про об'єктивну ефективність запропонованого способу розв'язання проблеми;
- пропонується спільне творче створення, певна розробка (виведення нового сорту рослин у різних кліматичних зонах) або творча робота (створення журналу, газети, п'єси, книги, музичного твору, пропозицій щодо вдосконалення навчального курсу, спільних спортивних, культурних заходів, народних свят тощо);
- передбачається провести спільні захоплюючі пригодницькі ігри, змагання.

Результатом будь-якого проекту, як правило, є усне, письмове або комбіноване представлення робіт (семінар, реферат, обговорення, випуск газети тощо). Ні для кого не є секретом, що на підготовку цих результатів витрачається багато часу й сил.

Окрім того, під час демонстрації готових проектних робіт виникає багато різних незручностей. У разі використання методу телекомунікаційних проектів ця задача значно спрощується.

Телекомунікаційні проекти передбачають, з одного боку, відмову від авторитарних методів навчання, а з іншого – це лише компонент системи навчання, а не сама система. За допомогою комп'ютерних телекомунікацій ви можете провести ваш проект не лише з учнями одного класу, але й інших шкіл регіону і навіть з партнерами з інших країн світу. Потрібно лише зацікавити їх своєю проблемою.

Такі спільні телекомунікаційні проекти мають унікальну цінність, окрім іншого, пов'язані із предметом дослідження, програмним матеріалом тощо. Вони розсувають стіни класу та роблять лабораторією всю земну кулю, де всі ми – громадяни і нам цікаво й корисно дізнатися одне про одного якомога більше, цікаво працювати, думати й розмірковувати разом.

4.

Добре продуманий та правильно побудований урок, як правило, дає добрі результати. А що ми розуміємо під добрим результатом? Формування конкретних знань, умінь, навичок? Причому формуванню знань у нашій школі завжди надавалося вирішальне значення. Якими знаннями слід «нафарширувати» учня, щоб він правильно відповів на десятки, сотні тестів, що скрупульозно відбивають детальні поняття певної теми?

Припустімо, для відповіді на завдання тестів з курсу «Україна у світі: природа, населення» потрібно вивчити напам'ять кількість і густоту населення всіх областей України. Припустімо, що учні за допомогою вчителя витратили час, напружились і вивчили. А далі що? Якою є практична значущість та можливість застосування цих знань?

Сьогодні потрібне уточнення значущості знань поряд з уміннями, навичками та рисами особистості.

Старшокласники вивчають у середній школі близько двадцяти навчальних предметів. Передбачається, що після закінчення школи вони повинні мати цілісну систему знань і бути здатними застосовувати їх на практиці. Це в ідеалі. А насправді, хто з учителів географії не стикався з проблемою, коли, вивчаючи в курсі «Загальна географія» теми «Вологість повітря», «Атмосферний тиск», учням важко засвоїти матеріал, адже для цього потрібні базові знання з фізики.

А як розібратися в складних економічних поняттях у навчальному курсі 8 класу, якщо в більшості загальноосвітніх шкіл економіку вивчають на рік пізніше? Учні досить часто не можуть зв'язати поняття навіть одного й того ж предмету. Знання їх часто відірвані від дійсності, мають формальний характер, швидко застарівають. Враховуючи цей стан справ, бажано змістити акценти на вміння навчатися, набуття практичних навичок, формування особистої позиції учня.

Безумовно, формування предметних знань необхідне. Якщо за цими знаннями ми бачимо далекі цілі і знання допомагають нам досягнути їх, то таке навчання сприятиме формуванню особистості, яка розвивається.

Яким же має бути сучасний урок, щоб результатом його стало оптимальне співвідношення знань, умінь і практичних навичок? Ринок технологій сучасного уроку насичений. Комерційні групи, що конкурують між собою, лабораторії, видавництва пропонують усе нові й нові розробки.

Щоб звести до мінімуму ризик помилок і вибрати ту технологію, яка підходить саме вам і вашим учням, слід:

- чітко визначити соціальну групу, на яку орієнтована технологія. Для приватних шкіл та загальноосвітніх однакові технології навряд чи підійдуть;
- визначити освітній рівень учнів, на які орієнтована технологія. У класах з високим освітнім потенціалом та з низьким необхідні різні технології;
- з'ясувати, що саме ви будете запозичувати – технологію цілком чи окремі елементи, що сподобалися;
- зважити свої можливості. Чи є сенс, наприклад, реалізовувати комп'ютерні технології, якщо у вашій школі немає комп'ютерного класу?
- критично оцінити власний рівень підготовленості. Якщо для реалізації технології вам достатньо вивчити літературу, що в поєднанні з вашим досвідом досить легко дозволяє подолати всі організаційні труднощі, – це шлях до успіху! Якщо ви відчуваєте «прогалини», то існує багато способів «заповнити» їх.

Мотивація – винятково важливий компонент не лише навчання, але й будь-якої людської діяльності. Є мотив – є і бажання виконувати й доводити до завершення цю діяльність. Скільки разів дитина за час свого навчання в школі чує від учителів і батьків фразу: «Потрібно добре вчитися, тому що...» А далі – дуже переконливі, на думку дорослих, доводи. Переконливі для дорослих, але, часто, зовсім не для дітей.

А без належної мотивації не працюватиме жодна технологія. Адже всі, без винятку, технології пропонують високу обопільну (і учнів, і вчителів) зацікавленість.

Тож не лише вчитель, але й учні повинні розуміти, навіщо? та для чого? вони займаються певними видами діяльності та яку користь від цієї діяльності вони зможуть отримати.

Саме віковими психофізичними особливостями дітей зумовлюється відмінність мотивів навчання. Так, головним мотивом навчання учнів початкової школи є інтерес, простіше кажучи, цікавість, власне до процесу навчання. Згодом формується інтерес до отриманих результатів. Чи трансформуються ці інтереси в зацікавленість подальшим змістом навчальної діяльності, багато в чому залежить від майстерності й авторитету вчителя.

У старших школярів уже чітко виявляються інтереси до вивчення конкретних наук та галузей діяльності. На цьому віковому етапі в них формується світогляд, самостійність, ініціативність, почуття обов'язку та відповідальності. Однією з головних проблем

сучасного навчання є формування самостійної пізнавальної діяльності учнів. Саме розв'язання цієї проблеми обіцяють нам існуючі активні та інтерактивні технології.

Мета самостійної пізнавальної діяльності учнів – отримувати знання самостійно на творчому рівні, тобто аналізувати їх, осмислювати, знаходити для них практичне застосування. А для цього необхідно озброїти учнів цілим комплексом знань і вмінь, які приведуть до розв'язання навчальної задачі. Часто вчителі віддають перевагу традиційній схемі проведення уроків, адже один-два рази проведені в нестандартному режимі заняття не приводять до очікуваних результатів. І не повинні приводити з таких причин:

- значні витрати навчального часу на розв'язання організаційних питань (хто та який матеріал готує? хто із ким сидить? тощо);
- значна нестача урочного часу на розв'язання навчальних завдань (цей час витрачено на організацію);
- відсутність системи (алгоритму) використання інноваційних прийомів та довгострокового планування очікуваних результатів.

Висновок: використовувати технологію проведення не окремо взятого уроку (дійсно, результати будуть незначні), а впроваджувати інноваційні технології поступово, створюючи організаційну базу, відпрацьовуючи механізми, відстежуючи настрої і ступінь зацікавленості учнів. І от тоді з'являться результати: партнерські взаємовідносини вчителя й учнів, розширення діапазону вмінь і навичок; «підтягування» слабких і, головне, поява дійсно зацікавлених в отриманні знань.

Будь-який технологічний прийом, що використовується на уроці, має бути доцільним. Отже, під час вивчення різних тем слід застосовувати різні прийоми. У той же час ефективність кожного прийому залежить від його умілої організації, яку можна виробити лише за умови неодноразового використання певної технології.

Виникає суперечність: багаторазове повторення однієї і тієї ж технології призводить до одноманітності, а різноманітні технології можуть призвести до низького рівня організації, отже, будуть малоефективними. «Золота середина», вихід з протиріччя – це завчасне обмірковування вчителем основних прийомів і способів дії на уроках всієї майбутньої теми.

Тема 2.8. МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ПРАКТИЧНИХ УМІНЬ І НАВИЧОК НА УРОКАХ ГЕОГРАФІЇ

Зміст.

1. Практична робота як одна із основних форм навчально-виховного процесу.
2. Практичні уміння і навички як невід'ємний елемент навчання.
3. Види практичних робіт та методичні рекомендації їх проведення.

1.

Вивчення географії на сучасному етапі неможливе без набуття практичних умінь і навичок, які формуються під час виконання практичних робіт. Саме практичні роботи дають учням можливість активно навчатися, проводити пошуково-дослідницьку діяльність, творчо осмислювати процеси і явища, що відбуваються в оболонках Землі, доводити існування в природі закономірних взаємозв'язків.

Практичні роботи, як правило, передбачені навчальними програмами, виконуються після вивчення теми чи розділу курсу, слугуючи закріпленню здобутих знань.

Практична робота – це вид навчальної діяльності, в якому учні оперуючи засвоєним теоретичним матеріалом, виконують певне завдання за зразком показаним учителем або за інструкцією чи алгоритмом, який завершується чітко визначеним результатом.

Конкретна методика практичної роботи та її зміст залежать від специфіки навчального предмета. Вони мають важливе навчально-пізнавальне значення, сприяють формуванню, вмінь і навичок, необхідних для майбутнього життя та самоосвіти. Виконання таких робіт допомагає конкретизації знань, розвиває вміння спостерігати й пояснювати явища, що вивчаються. Зміст і методика виконання практичних робіт залежать від специфіки навчального предмета.

Основні етапи проведення практичних робіт:

1. пояснення вчителя (теоретичні аспекти проблеми практичної роботи);
2. показ (інструктаж учителя щодо виконання певних дій);
3. проба (виконання роботи окремими учнями, спостереження іншими);
4. виконання роботи (самостійне виконання роботи кожним учнем, допомога учителя тим, хто має проблеми);

Значну роль при виконанні завдань передбачених практичними роботами відіграють графічні роботи – роботи, в яких зорове сприймання поєднане з моторною діяльністю школярів.

Ними є креслення і схеми, замальовки з натури або змальовування, робота з контурними картами, складання таблиць,

графіків, діаграм. Техніку графічного зображення учні опановують на уроках креслення і малювання, математики, фізики, хімії, географії, історії, біології.

Завдяки ним учні мають змогу за допомогою вказівок вчителя самостійно виконувати даний тип роботи.

Такі заняття формують у суб'єктів учіння вміння організувати власну навчально-пізнавальну діяльність і набути первинних практичних навичок й умінь застосовувати отримані знання на практиці; визначати цілі діяльності; окреслювати завдання та умови їх вирішення; планувати свою діяльність; складати графік виконання роботи; готувати матеріали й інструменти; здійснювати самоконтроль, самооцінку якості виконання роботи та вносити необхідні корективи.

Саме практична робота дає можливість поєднати на уроках інтелектуальну і практичну діяльність, щоб успішно формувати в школярів географічну картину світу через вироблення вмінь і навичок практично застосовувати здобуті географічні знання, користуватися різними джерелами географічної інформації, самостійно шукати, аналізувати і застосовувати їх.

2.

Процес формування умінь та навичок здійснюється у взаємозв'язку з вихованням мотивації навчання. Розходження між уміннями і навичками виявляються в процесі їх формування. Уміння формуються вправами в умовах, що змінюються, тобто в процесі переносу способів дій у трохи змінену і нову навчальну ситуацію.

При удосконалюванні умінь вони в цілому не автоматизуються, оскільки цьому процесові не піддається центральна ланка рішення розумових задач: перебування принципу (основної ідеї) її вирішення на основі зв'язку відомого з невідомим. Тому відзначається, що дії, що відбуваються за допомогою умінь, завжди усвідомлювані.

Уміння, так і навички, зрозуміло, формуються і виявляються в діях. Таким чином, загальною ознакою умінь і навичок є те, що вони характеризують готовність школяра реалізувати знання, які вони одержали на основі засвоєння матеріалу.

Навички виробляються багаторазовими вправами в тих самих умовах діяльності. При цьому вчинена дія носить автоматизований характер, а контроль за її виконанням здійснюється головним чином підсвідомо. Це розвантажує мозок, допомагає вирішувати йому складну розумову задачу.

Варто враховувати, що високорозвинені інтелектуальні уміння мають складну структуру, містять у собі більш прості уміння і ряд

навичок, які пов'язані між собою, та забезпечують цілісний акт рішення розумових задач. Розумові дії, у яких виявляються дані уміння, містять у собі аналіз умов і шляхів вирішення задач, способів дій і навичок, їх застосування в потрібній комбінації і послідовності.

Уміння – здатність людини свідомо виконувати певну дію на основі знань; вміння і готовність застосувати знання у практичній діяльності на засадах свідомості.

Більшість психологів вважають, що уміння – більш висока психологічна категорія, ніж навички. Одні автори під умінням розуміють можливість здійснювати на професійному рівні певну діяльність, при цьому уміння формується на базі декількох навичок. Педагоги-практики вважають, що навички є більш високою стадією оволодіння певними вправами і уміннями. Уміння передують навичкам, які розглядаються як більш досконала стадія оволодіння діями.

Зупинимося на такому визначенні: уміння – це готовність людини успішно виконувати певну діяльність, яка ґрунтується на знаннях і навичках. Уміння формується у процесі виконання учнями різноманітних завдань. Формування вмінь залежить від умов навчання, організації процесу вправлення, від індивідуальних особливостей: типу нервової системи, попереднього досвіду, теоретичних знань, нахилів і здібностей, усвідомлення мети завдання, розуміння його змісту і способів виконання.

Формування уміння може відбуватися наступним чином:

1. Учні засвоюють знання і перед ними ставлять завдання, що вимагають використання знань (знання – завдання – застосування знань).

2. Учні визначають ознаки, які відрізняють один тип задач від інших. У процесі виконання завдання, вони визначають тип задачі та виконують операції, необхідні для розв'язання цього типу задач.

3. Учні навчаються розумовій діяльності, необхідній для використання знань.

Навички – це застосування знань на практиці, що здійснюється на рівні автоматизованих дій шляхом багаторазових повторень.

Л. Ітельсон пропонує наступні етапи розвитку навичок:

1. Ознайомлення з прийомами виконання дій. Осмислення дії та її подання. Чітке розуміння мети, нечітке способів її досягнення.

2. Опанування окремих елементів дії, аналіз способів їх виконання. Чітке розуміння способів виконання дій. Свідоме, однак невміле і нестійке її виконання.

3. Співвідношення і об'єднання елементарних рухів в одну дію. Автоматизація елементів дії. Удосконалення рухів, усунення зайвих, перехід до мускульного контролю.

4. Опанування довільного регулювання характеру дії. Пластичне пристосування до ситуації. Гнучке, доцільне виконання дії.

Відповідно, в педагогічній практиці доцільно виділити таку послідовність формування навичок школяра:

1. Підготовчий етап: аналіз мети уроку, виявлення наявного рівня навичок учнів. Вчитель заздалегідь складає систему вправ для тренування окремих навичок.

2. Етап виконання: Основна суть навички задається шляхом пояснень. Учень своїми словами повторює завдання, прийом його виконання. Здійснюється словесний самоінструктаж.

Школяр під керівництвом учителя включається у виконання описаних дій. Підказка вчителя при виконанні окремих частин навички здійснюється у разі потреби. Зменшується обсяг керівництва. На всіх стадіях навчання забезпечується зворотній зв'язок. Впорядковується практика, яка гарантує закріплення нової навички.

Зменшується контроль за практикою. Враховуються індивідуальні особливості.

3. Етап оцінювання. На цьому етапі здійснюється оцінка рівня виконання навички учнем, стосовно цілей навчання, заданих на підготовчому етапі. Охарактеризуємо інші види навчання. Проблемне навчання - це такий вид навчання, який полягає в створенні учнями проблемних ситуацій, усвідомленні, прийнятті і вирішенні цих ситуацій в процесі спільної діяльності учнів і вчителя (при максимальній самостійності перших і під загальним керівництвом останнього).

Уміння на відміну від навичок завжди опираються на активну інтелектуальну діяльність і обов'язково включають в себе процеси мислення. Свідомий інтелектуальний контроль – це головне, що відрізняє вміння від навичок. Активізація інтелектуальної діяльності в уміннях відбувається в ті моменти, коли змінюються умови діяльності, виникають нестандартні ситуації, які вимагають оперативного прийняття правильних рішень.

3.

Виконання практичних робіт – це творча співпраця вчителя і учнів, це широкі можливості для особистісного зростання педагога та його вихованців. Наскільки злагодженою є робота, настільки високим буде рівень виконання практичних робіт. А визнання за практичною навчальною діяльністю першорядної ролі у процесі навчання дає

можливість якісніше та ефективніше готувати учнів до здобуття знань та готовності до функціонування в сучасному життєвому просторі.

Всі практичні роботи можна поділити на навчальні, тренувальні, підсумкові.

Навчальні роботи виконуються під керівництвом вчителя, який пояснює послідовність дій, показує зразок виконання і формулює завдання для первинного закріплення дій учнями. Дає можливість поєднати на уроках теоретичну і прикладну діяльність з метою успішного формування у школярів географічної картини світу.

Тренувальні роботи націлені на відпрацювання, вдосконалення та корекцію умінь. Ці роботи виконуються на уроці під контролем вчителя, або у формі домашнього завдання, результати якого відстежує вчитель.

Підсумкові роботи виконують контролюючу функцію. Вони проводяться, як правило, після серії тренувальних із метою перевірки сформованих умінь і навичок та їх подальшого розвитку. Підсумкові роботи за змістом найчастіше присвячені складанню описів або характеристик об'єктів, компонентів природи, природних комплексів, галузей господарства, характеристик економічних районів тощо. Проводяться такі уроки, тоді, коли на виконання завдань потрібні значні витрати часу (наприклад, виконання зображення на топографічній карті, складання порівняльної характеристики економічних районів тощо).

Результати навчальних і тренувальних робіт виставляються за бажанням учнів, але враховуються педагогом для організації навчального процесу на наступних уроках.

Кожна конкретна практична робота має свою специфіку щодо її виконання і потребує від педагога відповідної підготовки. При цьому слід враховувати вікові особливості школярів, рівень підготовки класу, сформованість в учнів тих чи інших прийомів роботи, умінь або навичок, рівень матеріально-технічного забезпечення кабінету географії та школи в цілому.

Серед загальних методичних рекомендацій щодо організації та проведення практичних робіт на уроках географії можна назвати наступні:

- обов'язкове проведення вчителем відповідного інструктажу перед виконанням роботи, під час якого слід звернути увагу учнів на її мету, обладнання та завдання; необхідності поділити клас на варіанти або групи; проаналізувати зміст кожного завдання та пояснити систему оформлення результатів їх виконання (у разі потреби записати на дошці зразок або запропонувати умовні позначення та скорочення); акцентувати увагу на змісті висновків; зазначити час, що

відводиться на виконання роботи; пояснити процедуру перевірки та оцінювання її результатів; з'ясувати в учнів, що їм не зрозуміло та відповісти на запитання школярів, які виникають у ході роз'яснень;

- у процесі виконання учнями практичних завдань учитель уважно спостерігає за їх навчальною діяльністю; у разі потреби надає індивідуальні або групові консультації; періодично проходить між рядами з метою здійснення поточного контролю результатів роботи; за умови виникнення ускладнень та труднощів допомагає спрямувати пошукову роботу учнів у правильне русло;

- за умови фронтального виконання учнями практичних завдань бажано заохочувати додатковими балами школярів, які першими правильно розв'язали завдання і відповідно оформили результати практичної роботи;

- якщо передбачено перевірку та оцінювання результатів практичної роботи в усіх учнів класу, вчитель збирає зошити (контурні карти або листи-заготовки) після завершення часу, що був відведений на її виконання; для робіт, не запланованих для обов'язкового фронтального оцінювання, перевірка результатів відбувається одразу на уроці шляхом індивідуального або групового опитування;

- для виконання практичних робіт на місцевості слід провести з учнями додаткову бесіду про правила поведінки (у школі, на маршруті); призначити з відповідальних учнів помічників; розподілити між школярами обладнання або прилади; зробити акцент на фіксації необхідної інформації у польових щоденниках тощо.

Тому організувати практичну роботу, як, до речі, і весь навчально-виховний процес, потрібно так, щоб дитина постійно перебувала в процесі творення. Так формується позитивна емоційно-чуттєва сфера, позитивна «Я-концепція» як система внутрішніх переконань.

Основні завдання практичних робіт у 6-9 класах:

- навчити учнів правильно користуватися географічними приладами та засобами вимірювання й фіксації тих чи тих природних процесів та явищ (нівелір, компас, планшет, метеорологічні прилади);

- закласти навички прийомів роботи з географічними картами, знаходити й демонструвати об'єкти географічної номенклатури, зіставляти, порівнювати між собою різні тематичні карти, характеризувати за допомогою карти відповідні об'єкти, процеси, явища тощо);

- закріпити вміння розв'язувати географічні задачі (на визначення та переведення масштабу карт, вимірювання відстаней,

визначення географічних координат об'єктів, розрахунки щодо поясного й місцевого часу, ресурсозабезпеченості тощо);

- розвинути вміння аналізувати характеристики природних та господарських об'єктів, процесів і явищ на прикладі своєї місцевості (фенологічні спостереження, календар погоди, опис об'єктів, складання планів, встановлення взаємозв'язків між компонентами природи, дослідження ґрунтового профілю, екологічного стану тощо);

- удосконалення навички опрацювання та обробки статистичних даних і фактичних матеріалів;

- розвинути вміння характеризувати та порівнювати географічні об'єкти і явища за типовими планами (характеристика річки, типів клімату, природних зон, природних комплексів, видів забруднення, галузей господарства, економічних районів, країн світу тощо);

- навчити виявляти загальні географічні закономірності, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки й залежності, робити висновки та складати прогнози;

- закласти основи графічної грамотності (побудова графіків, секторних діаграм, складання схем та картосхем, заповнення узагальнюючих таблиць, креслення схематичних малюнків);

- розвивати елементи логічного й теоретичного мислення та творчі здібності школярів (шляхом порівняльного аналізу, класифікації, узагальнення та систематизації навчальної інформації);

- сформувати вміння працювати з додатковими джерелами географічної інформації (хрестоматіями, довідниками, енциклопедіями, електронними навчальними посібниками, Інтернет тощо).

Тема 2.9. МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ «ЗАГАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ» (6 КЛАС)

Зміст.

1. Мета і завдання навчального курсу.
2. Структура і зміст курсу.
3. Методичні особливості формування нових знань, умінь і навичок при вивченні навчального курсу «Загальна географія».

1.

Навчальний курс 6 класу «Загальна географія» має основну мету – дати учням знання про геосфери, про основні компоненти природного комплексу і взаємні зв'язки між компонентами і закласти тим самим фундамент для подальшого вивчення основ фізичної

географії у 7-8 класах. Початковий курс загальної географії містить багаті можливості формування у школярів природничого світогляду, оскільки він знайомить учнів із матеріальним світом, в якому явища дійсності взаємозв'язані один з одним і знаходяться в безперервному русі і зміні.

В процесі вивчення цього курсу школярі розвивають абстрактне мислення, вчать виводити загальні поняття на основі отриманих ними безпосередніх уявлень та одиничних понять. У цьому полягає дуже важлива психологічна особливість засвоєння змісту курсу.

Важлива роль курсу відводиться для створення в учнів уявлення про роль географічної науки в пізнанні людиною природи та природних процесів.

В процесі викладання курсу вчитель географії повинен використовувати природну допитливість дітей 12-13-річного віку, щоб прищепити їм інтерес до давньої і одночасно молодої науки. На прикладах мужніх дослідників природи минулих часів і наших сучасників у дітей в процесі вивчення курсу виховують такі риси особистості, як готовність долати труднощі в ім'я науки і користі суспільства, стійкість в досягненні цілей, відчуття колективізму, гордості за свою Батьківщину.

Дуже істотна роль початкового курсу загальної географії у формуванні багатьох умінь, потрібних для спостереження природних явищ, а також для камерального і польового дослідження природи. До цих умінь слід віднести:

1. Візуальні спостереження об'єктів і явищ природи (погоди, форм рельєфу, рослинних асоціацій, елементарних природних комплексів і т. д.), запис зроблених спостережень, їх обробку та аналіз.
2. Інструментальні вимірювання (орієнтовних кутів-азимутів, відстаней, перевищень, кутів нахилу земної поверхні, метеорологічних елементів та ін.), їх обробку та аналіз.
3. Читання планів і карт, картометричні уміння.

2.

Навчальний курс «Загальна географія» складний за своєю структурою. Основою його змісту є вивчення географічної оболонки Землі із показом різноманіття і взаємозв'язків та складових її компонентів. За об'ємом велику частину курсу займають характеристики сфер Землі – літосфери, гідросфери, атмосфери і, частково, біосфери. Крім цих розділів, програма курсу передбачає

картографічні і математичні знання географії, а також населення Землі і деякі відомості про саму географічну науку.

Уявлення про предмет географічної науки, її зміст, про методи і засоби дослідження учні взнають зі вступу до курсу. У вступі формується поняття про географію як нову науку для учнів 6 класу, науку про Землю, її природу, населення та його господарську діяльність, про взаємодію природи і людства. Також наголошується на значенні різних засобів географічної інформації в розширенні географічних знань та сучасних наукових досліджень.

Перший розділ програми – «Розвиток географічних знань про Землю» – складається з чотирьох тем: «Уявлення про Землю в давнину», «Відкриття нових земель», «Перші навколосвітні подорожі», і «Сучасні географічні дослідження».

Другий розділ програми «Земля на плані і карті» – складається з п'яти тем: «Орієнтування на місцевості», «Способи зображення Землі», «План, його основні ознаки», «Географічні карти» та «Географічні координати». При вивченні цих тем формуються взаємозв'язані поняття про географічну карту і план місцевості та відмінності між ними, про масштаб та його види, орієнтування на місцевості і по картах, поняття математичної географії і картографії. Для вироблення умінь орієнтування та визначення напрямів, важливими є знання умовних ліній на Землі (меридіани, паралелі) і географічних координат.

Більшість картографічних понять курсу пов'язана зі знанням географічної карти. Підлеглими йому є поняття «план місцевості» і «дрібномасштабна фізична карта». При цьому вивчають масштаб, умовні знаки, а також способи складання планів, їх оформлення і використання (у вигляді читання і вимірювання по них напрямів і відстаней). З дрібномасштабною фізичною картою в цьому розділі курсу знайомляться шляхом вивчення способів зображення рельєфу на ній (відміток висот і пошарового забарвлення), градусної сітки і визначення з її допомогою географічних координат.

Окрім географічної карти, в цьому розділі учні знайомляться із глобусом, а також зі зйомкою місцевості (особливо окомірною з планшетом в її полярному варіанті) і простими знімальними інструментами.

При вивченні третього розділу «Оболонки Землі» учні детально знайомляться із усіма 4 земними геосферами – літосферою, атмосферою, гідросферою і біосферою.

При вивченні теми «Літосфера» учні дізнаються про будову Землі, про місце літосфери серед інших оболонок Землі і про рухи земної кори. Тут же систематизують поняття про гірські породи

шляхом їх розподілу за генетичною класифікацією на три великі групи – осадових, магматичних і метаморфічних гірських порід. Важливе місце в даному розділі має вивчення крупних форм рельєфу суходолу з подальшим поділом гір за висотою, будовою і походженням і рівнин за характером поверхні та абсолютною висотою. Сюди ж входить вивчення елементів рельєфу.

У темі «Атмосфера» даються поняття про повітряну оболонку Землі (тропосферу, стратосферу, верхні шари атмосфери), про фізичні властивості повітря – його тиск, температуру, водну пару в атмосфері, про опади і рухи повітря, а також про способи вимірювання цих властивостей атмосфери і використані при цьому прилади. У розділі дається також початкове поняття про повітряну масу.

Значна увага приділяється вивченню взаємозв'язків компонентів природи. У шостому класі у школярів формується початкове поняття про компоненти природи та їх взаємозв'язки. Учні дізнаються про вплив текучих вод суходолу та інших зовнішніх чинників на формування рельєфу гір і рівнин, про дію вітру на характер хвилювання морської води, клімату території на її воді.

Особливо важливим є ознайомлення учнів зі зв'язками планетарного масштабу: впливом форми Землі на розподіл типів клімату по її поверхні; впливом космічних тіл – Сонця, Місяця – на процеси, що проявляються на нашій Землі (наприклад, приливно-відпливні рухи вод Світового океану). Також передбачається вивчення природних комплексів різних природних зон планети. На цій основі в розділі формується початкове поняття про географічну оболонку.

Тема «Гідросфера» – найбільший за кількістю формуючих понять. У ньому вивчають Світовий океан, всі види вод суходолу, світовий кругообіг води. Учні дізнаються тут про розподіл Світового океану на частини, про фізичні властивості морської води, про рухи вод в морях та океанах. При вивченні вод суходолу особливо велика увага надана річкам і підземним водам.

При вивченні теми «Біосфера та ґрунти» учні вивчають складові біосфери, особливості їх поширення на земній кулі, властивості ґрунтів. Також формується поняття про вплив господарської діяльності людини на ґрунтовий покрив, рослинний і тваринний світ суходолу та океану.

Тема «Природні комплекси» розглядає географічну оболонку як найбільший природний комплекс Землі, її межі, властивості, закономірності розвитку. В шестикласників формуються поняття про природні зони Землі, особливості природних зон екваторіальних, тропічних, помірних та полярних широт.

Четвертий розділ програми «Планета людей» складається із трьох тем: «Кількість і розміщення населення Землі», «Держави світу», «Вплив людини на природу». Під час вивчення цих тем учні знайомляться із кількістю населення Землі, його розселенням, найбільш заселеними територіями земної кулі та людськими расами. Учні дізнаються тут про зміни складових географічної оболонки людством, зміни природних комплексів Землі та забруднення довкілля та його охорону.

У кожному розділі курсу звертається увага питанням охорони природи в цілому і природи окремих її компонентів.

У початковому курсі загальної географії формується значна кількість загальних понять. Одиначні поняття вводяться тут обмежено, виходячи з необхідності формування загальних понять. Але ці останні повинні по можливості опиратись на безпосередні спостереження об'єктів і явищ в тій місцевості, де живуть і вчать школярі.

Для цього курсу особливо характерно, що формування знань здійснюється одночасно, а нерідко і шляхом набуття визначених, передбачених програмою умінь і навиків. У програмі вказаний перелік умінь і навиків, якими повинні оволодіти учні в процесі вивчення курсу загальної географії.

Учні повинні уміти:

1. *орієнтуватися за компасом і Сонцем, визначати азимути на задані предмети;*
2. *виконувати елементи окомірної зйомки невеликої ділянки місцевості;*
3. *вести спостереження за погодою, фіксувати результати спостережень, складати описи погоди за певний період;*
4. *виявляти на місцевості особливості рельєфу, водойм, рослинності;*
5. *розрізняти основні природні комплекси на місцевості;*
6. *обробляти результати спостережень у вигляді графіків і діаграм;*
7. *користуватися умовними знаками плану місцевості, визначати за ним напрями, відстані, висоту точок;*
8. *визначати координати точок, напрями і відстань (за картою і глобусом), користуватися легендою фізичної карти;*
9. *складати на основі карти і картин описи географічних об'єктів (гір, рівнин, океанів), користуючись типовими планами.*

Отже, основні навички і уміння, сформовані у 6 класі, відносяться, по-перше, до використання планів і карт для вивчення по

них географічних об'єктів, по-друге, до опису природних об'єктів на основі виконаних спостережень і вимірювань.

3.

Враховуючи психологічні особливості мислення шестикласників, використовувати методи навчання повинні сприяти переважно індуктивному шляху формування загальних понять. Розповідь або бесіда вчителя повинна містити такі описи географічних об'єктів, що вивчаються, щоб в учнів виникло яскраве уявлення про явища дійсності. На їх основі виявляються й істотні ознаки формуючих понять та власне самі ці поняття. Тут майстерність вчителя схожа з майстерністю письменника, який уміє якимись точно поміченими деталями відтворити в думці читача своєрідність і особливість описуваного пейзажу або природного явища.

Нестійкість уваги і швидка стомлюваність учнів цього віку при виконанні одноманітних дій вимагають на заняттях з учнями частого перемикавання з одного виду діяльності на іншій. На уроці вони можуть то слухати вчителя, то стежити за діями викликаного до дошки учня, то розглядати і роздумувати над картою в атласі або картиною (схемою) в підручнику, то вирішувати запропоноване їм завдання або записувати визначення чи висновок у зошит.

Дуже корисно для цих же цілей залучати до учбової діяльності емоційні моменти. Вчителю слід докладати багато зусиль, щоб створювати в класі атмосферу доброзичливої зацікавленості в хороших знаннях учнів і всіляко заохочувати їх успіхи. Досвідчені вчителі географії прагнуть викликати інтерес в учнів до теми, що вивчається, розуміючи, що ці зусилля багато в чому забезпечують успіх засвоєння матеріалу. Особливе значення для досягнення такої мети має використання дослідницького методу навчання і особливе створення на уроках проблемних ситуацій.

У початковому курсі загальної географії формується багато загальних понять, а мислення шестикласників більш піддається до сприйняття уявлень про конкретні об'єкти. Ця суперечність долається широким використанням у викладанні різних форм наочності.

Особливо важливими у курсі «Загальна географія» слід вважати красназавчі спостереження. Поширеними організаційними формами учбового краєзнавства є екскурсії і спостереження на місцевості. Дуже характерні при вивченні початкового курсу фізичної географії спостереження за погодою і ведення календаря погоди. Ці спостереження проводять протягом всього навчального року, починаючи з перших днів вересня. В перші місяці спостережень, до вивчення розділу «Атмосфера», спостереження включають лише

вимірювання температури повітря, опис опадів, напрямки і сили вітру і стан неба (наявність хмарності).

Спостереження ведуть простими інструментами – ртутним термометром і флюгером, які встановлені на географічному майданчику. Напрямок і силу вітру, а також стан неба встановлюють на око. При записі напрямку вітру в зошиті поміщають стрілку в цьому напрямку по сторонах горизонту, а силу вітру вказують словами «штиль», «слабкий», «сильний», «дуже сильний». Сюди ж відносять спостереження за висотою сонця опівдні в двадцятих числах кожного місяця (по довжині жердини і його тіні) і тривалістю дня й ночі. Спостереження ведуть чергові, призначаються позмінно, і результати спостережень повідомляють на кожному уроці географії.

Окрім даних спостережень, черговий дає загальну характеристику погоди, наприклад: «Погода була ясна, сонячна, тепла» або «Погода вчора була похмура, із дощем і сильним вітром». Згідно цих спостережень, у класі заповнюють щомісячно стінний календар погоди

Для всіх розділів даного курсу географії застосування наочності вирішує успіх навчання. Досвідчений вчитель знаходить широке застосування на уроках всіх видів наочних посібників. Аудіовізуальні посібники, фотографії і картини (настінні, у підручнику, відображені на екран за допомогою епідіаскопа і кодоскопа, намальовані вчителем на дошці) повинні обов'язково брати участь у формуванні більшості понять курсу.

Особливе значення в курсі має робота з географічними картами. У 6 класі формується значна кількість картографічних понять і умінь. Відповідна картографічна тема «Способи зображення Землі» за кількістю відведеного на неї учбового часу займає біля 20% всього учбового часу – більше, ніж в будь-якому іншому географічному курсі. Специфічним для цієї теми методом навчання служить робота з географічними картами, використовуваними в даному випадку двоюко: і як засіб і як об'єкт навчання.

Кожне передбачене програмою поняття картографічного характеру формується в цьому курсі на основі роботи з картами. Робота з картою обов'язкова і при вивченні усіх тем курсу. Учні використовують поняття, сформовані в розділі про карти, і закріплюють набуті навички. Карта у всіх подальших темах служить переважно засобом учбової праці учнів, джерелом знань про географічні об'єкти і явища.

Отже, згадані різні прийоми навчання можуть чергуватися на одному і тому ж уроці, що сприяє активізації уваги учнів.

Мета двох перших ввідних уроків – дати учням уявлення про нову для них науку – фізичну географію, про використувані у ній методи дослідження та історії її розвитку. Учбовий матеріал перших уроків повинен збудити в учнів інтерес до шкільного предмету, що вивчається.

Особливо важливий в цьому відношенні перший урок. Його мета буде досягнута, якщо учні зрозуміють, наскільки важлива у наш час фізична географія, що допомагає людям подолати складені суперечності між завданнями розвитку промисловості, сільського господарства, транспорту, населених пунктів і необхідністю зберегти природні екологічні умови існування людини. Знайомство з властивими географії методами дослідження дозволяє збудити у школяра інтерес до розкриттів таємниць природи, показати зразки цілеспрямованості, мужності дослідників-географів.

На першому уроці вчитель знайомить шестикласників з підручником географії і прийомами його використання, відзначає необхідність ведення зошита, розказує про особисте приладдя, потрібне для занять в класі та вдома.

Одним із важливих завдань перших уроків є організація спостережень за погодою, підготовка до проведення осінньої екскурсії в природу.

Зміст розділу передбачає ознайомлення учнів із географічними картами і прийомами їх використання, з поняттями математичної географії (градусна сітка, широта, довгота) та зі способами орієнтування на місцевості і по картах.

Більшість вчителів та методистів рекомендує індуктивний шлях формування найскладніших понять теми – про географічну карту, її види, властивості і способи використання. Вирішення цього завдання полягає у засвоєнні учнями географічних особливостей оточуючої школу місцевості. Потім вони знайомляться із зображенням її на великомасштабній географічній карті – на плані своєї місцевості. Порівнюючи план із дрібномасштабною (фізичною) картою, учні виявляють риси схожості і відмінності між ними. Врешті-решт, опановують особливості дрібномасштабної карти.

Основна увага при цьому відводиться практичній роботі учнів на місцевості, з планом місцевості, а згодом – із географічною картою. Цілеспрямоване знайомство з навколишньою місцевістю варто здійснити на осінній екскурсії.

При формуванні найважливіших понять тем уроків «Способи зображення Землі» і «Географічні карти», учні розглядають конкретні поняття в цілому (до вивчення складових його абстрактних понять: «масштаб», «орієнтування плану»). Вчитель може запропонувати

порівняти аерофотознімок місцевості із зображенням цієї ж місцевості на плані.

При порівнянні двох видів зображень місцевості план більш знайомий п'ятикласникам, ніж плановий аерофотознімок. Тому спочатку слід розглянути план місцевості. В процесі бесіди з'ясовується, що на ньому зображене. При цьому учні впізнають в першу чергу об'єкти, які знайомі їм за умовними знаками: річка, луки, мішаний ліс, болото, яр, сад, ґрунтова дорога, міст, квартали і окремі будівлі. На незнайомих умовних знаках (горизонталі, різновиди лісу і ін.) в даний момент не варто фіксувати увагу школярів.

В результаті цієї практичної роботи учні дізнаються, що план місцевості хоча й умовне її зображення, але воно містить більше відомостей, ніж аерофотознімок; на плані показані не лише крупні, але й невеликі за розміром важливі предмети місцевості.

На подальших уроках теми поняття «план місцевості» заглиблюється в процесі оволодіння такими абстрактними поняттями, як «масштаб плану» (його три форми) і «зображення напрямів на плані».

Подальший етап формування поняття «план місцевості» пов'язаний із підготовкою і проведенням зйомки ділянки території поблизу школи. До зйомки місцевості готуються на спеціальному уроці, на якому учні освоюють прийоми:

1. *підготовки планшета до зйомки;*
2. *вибору масштабу зйомки;*
3. *орієнтування планшета;*
4. *візування;*
5. *вимірювання відстані кроками або польовим циркулем;*
6. *відкладання зміряних відстаней в масштабі на планшеті.*

Виходити на зйомку шкільного двору або іншої ділянки місцевості можна лише після впевненого оволодіння учнями перерахованими прийомами зйомки.

Формування поняття плану місцевості можна вважати закінченим лише після того, як:

1. *вчитель розповість про види використання планів місцевості;*
2. *учні навчаться читати план місцевості в класі і користуватися ним для пізнання зображених на плані предметів місцевості, напрямів і відстаней до цих предметів на самій поверхні.*

Ця програма може бути виконана лише за умови, що у розпорядженні вчителя є план оточуючої школи місцевості. Якщо ж такого плану немає, вчитель зобов'язаний виготовити його на основі окомірної, компасної або бусольної зйомки.

В подальшому учні знайомляться з формами суходолу, зі Світовим океаном і видами вод суходолу, з явищами, що відбуваються в повітряній оболонці Землі. Кожне природне явище, що вивчається, розглядається в його розвитку і взаємодії з іншими, генетично з ним зв'язаними. Тому, наприклад, вивченню форм рельєфу суходолу передують ознайомлення учнів з місцем літосфери в будові земної кулі, з характером гірських порід, які складають земну кору, з рухами земної кори. Ці попередні відомості мають не лише важливе значення в ланцюзі знань, але й пояснюють процеси, що призводять до створення нерівностей земної поверхні. Такий же підхід характерний і для формування понять гідросфери та атмосфери. Питання генезису явищ і типів природних водних об'єктів, їх взаємозв'язку (з рельєфом, геологічною будовою, використанням людиною) належать до найважливіших питань курсу.

У методиці навчання цим розділам важливе місце належить опорі на знання з природознавства і краєзнавчих спостережень. Дуже багато понять формується на основі уявлень, отриманих на екскурсії або з побутових спостережень над місцевими природними об'єктами. Для більшої частини території нашої країни типова наявність в околицях школи річкової долини, вододілу, горбистого підняття, яру або балки, відслонення ділянки гірських порід, річки, джерела, озера або ставка і т.д.

Знайомство з ними вчитель використовує при формуванні відповідних понять. Але й більш часткові поняття також можуть опиратися на знання особливостей місцевої природи. Йдеться тут про такі, наприклад, поняття, як «підшва горба», «схил», «вершина», «види гірських порід», «потужність відслонення», «види підземних вод», «частини річкової долини» тощо.

Багато загальних понять («вулкан», «гейзер», «грабен», «океанічна течія», «водоспад», «льодовик»), які формуються в цих розділах (на основі знайомства з характерними одиничними поняттями), не мають відповідних їм об'єктів в навколишній місцевості. Дуже важливо в процесі навчання створити адекватний зоровий образ кожного з таких об'єктів. Цього слід прагнути досягти всіма доступними засобами – застосуванням картин, фотографій, діапозитивів, кінофрагментів, кінофільмів.

Створенню розумового образу об'єктів, недоступних безпосередньому спостереженню, допомагають також барвисті розповіді вчителя, читання описів цих об'єктів, взятих з хрестоматій або інших книг географічного змісту. Цьому ж нерідко допомагає тлумачення топонімії географічних назв (Хуанхе – «жовта» ріка)

У розділі «Атмосфера» вивчаються явища, що відбуваються в повітряній оболонці Землі. Логічний зв'язок явищ, що розглядаються тут, такий: спочатку формуються поняття про атмосферу в цілому, потім вивчаються фізичні властивості повітря, які одночасно розглядаються як елементи погоди. Далі вивчаються атмосферні явища, в яких немовби синтезуються ці фізичні властивості повітря – повітряні маси і погода. Нарешті, на основі знання погоди формується поняття про таке складне явище, як клімат.

Трудність викладання розділу, що відзначається багатьма вчителями і ученими-методистами, має кілька причин. По-перше, багато атмосферних явищ, що вивчаються, не мають видимого образу (тиск та інші фізичні властивості повітря мусон, повітряна маса) і характеризуються значною абстрактністю (середня багаторічна кількість опадів); по-друге, ряд понять («повітряна маса», «погода», «клімат») може бути засвоєний лише після осмислення багатьох підлеглих понять; по-третє, з'ясування деяких понять і закономірностей розділу (залежність особливостей клімату території від її близькості або видалення від океану) вимагає попереднього знайомства із законами фізики, які ще не вивчені шестикласниками; по-четверте, в цьому розділі формуються не лише поняття, але й чимале число заснованих на них закономірностей. До їх числа належать залежність швидкості вітру від різниці тиску; залежність кількості водяної пари від підстилаючої поверхні і температури повітря; взаємозв'язок елементів погоди; розподіл сонячного тепла залежно від географічної широти та ін.

Головним засобом подолання труднощів вивчення розділу «Атмосфера» служить опора на спостереження за окремими метеорологічними явищами. Отже, велику роль в цьому розділі відводять вивченню приладів і методів спостережень, обробці результатів спостережень у вигляді рішення задач, викреслюванню графіків і складанню описів (погоди, клімату).

До початку вивчення розділу «Атмосфера» всі учні повинні уміти проводити спостереження за погодою, користуватися живими при цьому метеорологічними інструментами, обчислювати їх результати і складати зведені дані для місячного календаря погоди. Деякі з колишніх спостережень виконуються більшою детально: наприклад (за наявності флюгера), сила вітру може висловлюватися тепер не («слабкий» чи «сильний»), а в балах; вказівка хмарності доповнюється назвами видів хмар, фіксується не лише характер, але й кількість опадів. Вперше учні знайомляться з вимірюванням тиску повітря.

Відповідно ускладнюється обробка спостережень. Увага учнів притягується до залежностей між окремими елементами погоди, до зв'язків між атмосферними процесами і погодою.

При обробці виконаних спостережень в календарі погоди учні виводять середньомісячну температуру, викреслюють графіки температури і тиску повітря, зображують розу вітрів. Таким чином, спостереження місцевих метеорологічних явищ і їх обробка допомагають конкретизувати формуючі загальні, достатньо абстрактні поняття. Навіть найскладніші з них, такі, як «атмосферний тиск», «повітряна маса», «кліматичний пояс», «відносна вологість», формуються з постійною опорою на спостережувані в своїй місцевості явища.

І в цій темі необхідно створювати в учнів образи явищ, якщо й не повністю відповідні формованим поняттям, то тісно пов'язані з останніми. Наприклад, про рух повітря при бризі можна судити по картині, на якій видно, як хилиться під дією вітру гілка дерев, дим з пічних труб і т.д. А для демонстрації тиску повітря доречно поставити досвід з воронкою, наповненою водою. Коли верхній вузький отвір воронки затиснений пальцем, то вода не виливається з її широкого, направлено вниз отвору, хоча воно прикрите лише тонким листом паперу (цьому перешкоджає зовнішній тиск повітря на папір).

Для підтвердження такої закономірності, як зниження температури повітря з підйомом вгору, можна зачитати хрестоматійний уривок про завойовників вершин, про труднощі, випробувані ними, і самопочуття при підйомі на велику висоту.

Для розвитку географічного мислення важлива просторова прив'язка географічних об'єктів – показ їх на настінній карті (з одночасним знаходженням на картах атласу). Для закріплення знань географічного положення об'єктів, їх наносять на контурну карту, що виконується спочатку в класі, а на подальших уроках як домашнє завдання.

В процесі вивчення цих розділів в учнів формуються уміння робити географічні описи по фізичній карті. При цьому велику допомогу надають типові плани описів (гір, рівнин, морів, річок, озер). Наприклад:

1. *На якую материкую знаходиться?*
2. *Яка протяжність з півночі на південь і із заходу на схід?*
3. *У якому напрямі низовина знижується?*
4. *Які річки по ній протікають?*

При вивченні розділу «Гідросфера», а тим більше «Атмосфера» рекомендується разом зі звичними для шестикласників прийомами навчання, використаними в попередніх географічних

темах, все ширше використовувати відносно нові для них: розв'язування задач, побудова графіків і схем, складання описів (річок, морів, океанів, погоди і клімату). Цій же меті служать візуальні й інструментальні спостереження та систематичне ведення календаря погоди.

При їх виконанні дуже важливо поступово збільшувати ступінь самостійності учнів, переходити все частіше від пояснювально-ілюстративного методу викладання до репродуктивного і творчого методів – частково-пошукового і дослідницького. Необхідно вводити в систему навчання проблемні питання і задачі, створювати на уроках проблемні ситуації. Прикладами проблемних питань при вивченні теми «Атмосфера» можуть бути наступні: «Чому в ртутному барометрі рівень ртуті в трубці і чашечці неоднаковий?», «Що доводить присутність води в повітрі?», «Як пояснити, що в літній час ясне небо вранці і увечері, купчасті хмари вдень, вечірня роса, а потім туман провіщають ясну погоду на завтра?».

Знання про літосферу, гідросферу, атмосфері служать основою для підведення учнів до поняття про географічну оболонку.

У навчальному курсі «Загальна географія» під час теми «Природні комплекси» вимагається формувати лише елементарне поняття про географічну оболонку і складові компоненти природних комплексів. Ці поняття поглиблюються надалі, при вивченні навчальних курсів у 7-8 класах.

Дуже важливим є підведення підсумків про взаємозв'язки компонентів природного комплексу. Це складає основу весняної екскурсії в природу, на якій увага учнів фіксується на взаємозв'язках, спостережуваних на місцевих природних комплексах (між рельєфом, гірськими породами, ступенем зволоження і нагрівання, ґрунтом і рослинністю).

До характеристики компонентів природи (своєї місцевості і віддалених), що вивчаються, слід включати відомості про їх використання людиною, про здатність даного природного комплексу до відновлення при його порушенні внаслідок природних причин або завдяки неправильній господарській діяльності; про необхідність вивчення цієї відновної здатності природних комплексів, з тим щоб не перевищувати встановлені норми їх використання (у вигляді, наприклад, необґрунтованого перекидання вод, штучного підняття рівня ґрунтових вод і т. д.) з метою їх охорони.

Завершальний розділ курсу «Планета людей» включає загальні відомості про населення, знайомить з політичною картою світу. У ньому формується невелика кількість понять (про расові відмінності

людей і про політичну карту світу). Всі сформовані в цій темі поняття використовуються і поглиблюються при вивченні подальших географічних курсів.

Тема має великий виховний потенціал. При вивченні расових відмінностей у учнів закладаються основи гуманістичного вчення про рівність людей, що належать до різних рас, відносно їх здібностей до розумового і фізичного розвитку. Тут доречно і необхідно наголосити про визначну роль українського мандрівника-дослідника М.М. Миклухо-Маклая, який стверджував, що всі люди, незалежно від зовнішніх ознак, за своїми біологічними особливостями – однакові. Він піддав критиці лженаукові вислови деяких політичних діячів західних країн, що намагалися обґрунтувати право панування одних людських рас над іншими і що проводили на основі цих ідей політику поневолення цілих народів і їх знищення.

Тема 2.10. МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ «МАТЕРИКИ ТА ОКЕАНИ» (7 КЛАС)

Зміст.

1. Мета і завдання навчального курсу.
2. Структура і зміст курсу.
3. Методичні особливості формування нових знань, умінь і навичок при вивченні навчального курсу «Материки та океани».

1.

Навчальний курс «Материки та океани» – перший шкільний курс регіональної фізичної географії. Географія у 7 класі є логічним продовженням курсу географії, що вивчався у 6 класі, й значною мірою спирається на його матеріал. Як і в 6 класі, на вивчення географії материків та океанів передбачено 70 годин (2 години на тиждень), 6 з яких становлять резерв часу.

Головною метою вивчення географії у 7 класі є формування географічних знань про природу материків та океанів, їх цілісність і диференціацію, про населення та його життєдіяльність у різних природних умовах. Водночас розширюються знання про географічну оболонку та її компоненти. Зміст курсу створює необхідну основу для розуміння учнями ролі географічної оболонки у житті людей і впливу суспільства на природні умови.

Вивчення його повинне сприяти досягненню наступних цілей:

1. на основі отриманих знань та із врахуванням їх вікових можливостей сформувати знання про фізико-географічні

особливості материків як про частини єдиного природного комплексу (географічної оболонки), загальні географічні закономірності, населення світу та його господарської діяльності, розміщення найбільших держав на окремих материках;

2. продовжити формування у школярів доступного для їх розуміння суті процесів і явищ навколишньої дійсності, проблеми взаємодії природи і суспільства;
3. сприяти вихованню високих етичних якостей людини: відчуття патріотизму і гордості за Батьківщину, свій народ, що дали науці чудових учених; естетичного сприйняття природи;
4. внести певний внесок у розвиток пізнавальних здібностей учнів, забезпечити їх просування в засвоєнні прийомів мислення (аналіз, синтез, узагальнення, порівняння) і виробити характерні для курсу уміння.

Відповідно до перерахованих цілей в процесі вивчення курсу географії материків необхідно вирішувати наступні завдання:

- учбовий процес будувати так, щоб формування знань школярів проводилося навколо основних стрижньових понять, які відображають суть головної наукової теорії сучасної фізичної географії – існування планетарного природного комплексу;
- застосовувати таке поєднання методів і прийомів навчання, яке б забезпечило засвоєння учнями змісту курсу, дозволило б максимально активізувати їх пізнавальну діяльність і сприяло б досягненню виховних цілей.

2.

Зміст шкільного курсу географії материків включає основи знань із загальної фізичній географії (загальне землезнавство) і регіональної фізичної географії з елементами ландшафтознавства.

У зміст курсу входять різні знання: система землезнавчих термінів і понять, що відображають суть природних компонентів, особливості процесів і явищ, що відбуваються в географічній оболонці, її закономірності; фактичний матеріал і описи природних умов окремих територій земної кулі; відомості про населення і його господарську діяльність, історії вивчення і освоєння людиною Землі та відомості про політичну карту світу. Особливу групу складають картографічні знання, без яких неможливе вивчення географії.

Уявлення про предмет географічної науки, її зміст, про методи і засоби дослідження учні дізнаються зі вступу до курсу.

У вступі формується поняття про материки і океани як об'єкти вивчення регіональної географії. Також аналізуються джерела вивчення і дослідження материків та океанів, карти материків та океанів, їх класифікація за охопленням території, змістом і призначенням.

Перший розділ шкільної програми – «Закономірності формування природи материків і океанів» – складається з двох тем: «Форма і рухи Землі» та «Материки та океани – великі природні комплекси географічної оболонки». Учні дізнаються про форму і розміри Землі та її географічні наслідки, їх вплив на величину географічної оболонки та просторові масштаби процесів, що відбуваються в ній. Також формуються поняття про рухи Землі, їх наслідки: добову і річну ритміку в географічній оболонці, про співвідношення і розподіл на Землі материків та океанів та походження материків та океанічних западин.

Мета даного розділу – не тільки встановити зв'язки з попереднім курсом загальної географії, але і розвивати у школярів знання загальноземлезнавчого плану, що слугують основою для засвоєння країнознавчого матеріалу комплексного характеру. Нові знання про будову геосфер Землі та процеси, які відбуваються у них, є фундаментом для створення уявлення про закономірності диференціації географічної оболонки, про прояви цих закономірностей на конкретних територіях, на материках і океанах, у природі окремих країн.

Освітня значущість розділу є у тому, що більшість теоретичних знань (поняття, причинно-наслідкові зв'язки, закономірності, світоглядні ідеї), які складають фундамент курсу і всієї шкільної географії, вводиться при розгляді всіх тем цього розділу. Оволодіння школярами цими узагальнюючими знаннями сприяє розвитку їх мислення.

Другий розділ «Материки тропічних широт» є одним із найбільших за обсягом і становить 21 годину та охоплює вивчення материків тропічних широт: Африки, Південної Америки та Австралії. Найбільше годин (10 год.) припадає на вивчення Африки.

На вивчення третього розділу «Полярний материк планети» припадає 2 години. Розділ, під час якого учні знайомляться із найхолоднішим материком планети, включає відповідно дві теми: «Загальні відомості про Антарктиду» та «Природа материка».

Четвертий розділ «Материки північної півкулі» за обсягом є найбільшим та включає 23 годину. Розділ охоплює вивчення природних умов Північної Америки (8 год.) та найбільшого материка Землі – Євразії (15 год.).

Основна мета 2-4 розділів – дати загальну уяву про особливості природи материків, враховуючи історію їх формування та розвитку, та ввести ряд загальних понять, які необхідні для вивчення окремих материків і океанів. До таких понять відносяться географічне положення материка; кліматичні пояси і області та відповідні їм кліматограми; внутрішні води; залежність річок від рельєфу та клімату, природні зони тощо. Повторення і закріплення знань про загальні закономірності відбувається більш успішно на прикладі не одного, а декількох материків.

П'ятий розділ «Океани» (5 год.) окрім вивчення усіх чотирьох океанів, формує поняття про головні особливості природи Світового океану: рельєф, водні маси, океанічні течії, закономірності поширення життя у Світовому океані та роль Світового океану у життєдіяльності людини.

Мета вивчення окремих океанів – поглиблення, розширення і конкретизація основного географічного поняття «природний комплекс», а також пізнання особливостей природи кожного океану, господарської діяльності людини і заходів щодо охорони природи океанів. При цьому вдосконалюються вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, проводити порівняння, черпати нові знання з джерел географічної інформації.

Логіка вивчення окремих океанів наближена до послідовності вивчення материків. При розгляді першого океану необхідно скласти план вивчення океану, порівняти його з планом вивчення материка, встановити подібності і відмінності в компонентах аквальної і територіальної природних комплексів. Відомості про діяльність людини в океані доцільно розширювати за рахунок інформації, яку отримуємо із радіо, телевізійних передач, Інтернету, науково-популярної літератури тощо.

Завершальний – шостий розділ навчального курсу 7 класу «Вплив людини на природу материків та океанів» включає загальні відомості про природні ресурси материків та океанів та екологічні проблеми.

У ньому формується поняття про класифікацію природних ресурсів, сфери використання природних ресурсів на материках і в океанах та наслідки природокористування.

Значна увага приділяється вивченню забруднення навколишнього середовища, видів забруднення, основних джерел їх надходження. Учні дізнаються про міжнародне співробітництво у вирішенні екологічних проблем, про міжнародні організації з охорони природи.

Мета розділу – дати можливість учням узагальнено представити такі особливості взаємодії природи і людини, як постійно зростаюча залежність людського суспільства від природних умов його існування, збільшення потреб у природних багатствах (особливо паливних), у чистій прісній воді, у нових площах родючих земель, і в той же час посилення взаємодії людини на природу і пов'язане з цим погіршення стану природного середовища, що викликає все більшу тривогу всього людства і кожного з нас.

Важливо в цьому розділі показати сучасну ситуацію у взаємодії природи і суспільства, познайомити з можливостями нормалізації стану природи. При цьому одночасно узагальнюються знання і про суміжні предмети: біологію, екологію, природознавство. Встановлюються зв'язки і відносини між знаннями, набутими у різний час з різних предметів і тем. Вчителю доцільно розкрити інформацію про міжнародну співпрацю держав з метою збереження природи і розумного використання її багатств.

Система землезнавчих знань пронизує всі шкільні курси фізичної географії, яка виступає своєрідною з'єднуючою ланкою в єдиному процесі учбового пізнання школярами основ географічної науки. Значний об'єм їх вивчається і в курсі географії материків. У систему цих знань входить багато провідних для географії загальних понять, таких, як «клімат», «рельєф», «природний комплекс» та ін.

Згідно загальної побудови шкільної географії початок формування більшої частини з них припадає на 5 клас, а в 6 класі вони розширюються і поглиблюються на конкретному географічному матеріалі тих або інших територій. Але є серед загальних понять такі, які вперше вводяться в курсі географії материків, а саме в тих розділах, де відчувається особлива необхідність в них.

Наприклад, при вивченні клімату материків розширяються і конкретизуються загальні поняття: «вітер», «атмосферні опади», «атмосферний тиск», «повітряні маси», «клімат», «пояси освітленості» і формуються нові: «кліматичний пояс», «ізотерма», «екваторіальний», «субекваторіальний», «тропічний» клімат (у темі «Клімат Африки») і т.д.

Особливу групу в системі землезнавчих знань складають географічні закономірності. Вони розрізняються за ступенем узагальненості. У зміст курсу включені закономірності, властиві окремим природним компонентам:

- розвитку і розміщенню форм рельєфу;
- розміщенню корисних копалин;
- розподілу опадів і температур;

- різноманітності типів клімату;
- утворенню біологічних угруповань в рослинному і тваринному світі;
- закономірності загальнопланетарного значення.

З числа загальних географічних закономірностей до шкільної географії увійшли чотири основні закономірності:

1. цілісність географічної оболонки;
2. кругообіг речовин у природі;
3. ритмічність;
4. географічна зональність.

Оскільки в зміст курсу географії материків входять природні особливості всіх ділянок суходолу земної кулі, то основне навантаження по формуванню знань про загальні географічні закономірності лягає саме на цей курс.

Значну частину змісту курсу складають одиничні поняття про окремі території, наприклад: річка Амазонка, клімат Сахари, африканська і австралійська савана, Бразильське нагір'я і т.п. Щоб учні засвоїли особливості природи окремих материків і регіональні відмінності усередині кожного з них, необхідно познайомити їх з великою кількістю географічних об'єктів і явищ. Тому виникає дуже важлива проблема відбору одиничних понять і визначення оптимального співвідношення між фактами і теоретичними знаннями. Недооцінка і скорочення одиничних понять, так само як і велика їх кількість, призводять до негативних наслідків в засвоєнні школярами основ географічної науки.

Одиничні поняття відбираються з метою виявлення найтиповіших особливостей тих або інших територій, об'єктів і явищ природи; розвитку і конкретизації загальних понять; засвоєння що вчать географічних закономірностей; досягнення виховних цілей навчання. Наприклад, в зміст курсу включені відомості про найкрупніші річки материків з типовим проявом живлення і режиму; крупних формах рельєфу; відомості про наявність пустель уздовж західного узбережжя Африки, Південної Америки, Австралії, пов'язаних в тій чи іншій мірі з впливом холодних течій; прояви природної ритміки в різних частинах земної кулі; відомості про населення материків, спосіб життя, господарську діяльність людей, національно-визвольні рухи та вчення про раси і т.п.

Велике значення для курсу географії материків мають факти з історії географічних відкриттів, відомості про методи дослідження. Найглибше в цьому курсі учні знайомляться з картографічним методом, і на його основі формуються багато умінь.

Частина умінь, що входять в зміст курсу географії материків і океанів, переходить з 6 класу і отримує тут подальше поглиблення і розвиток, наприклад: знаходити і показувати на карті географічні об'єкти, описувати їх, користуючись типовим планом, визначати координати точок, відстані і напрями та ін. Разом з цим формуються і нові уміння, обумовлені необхідністю працювати з кількома видами карт одночасно. Це, головним чином, тематичні карти: кліматичні, будови земної кори, природних зон і т.п. Учні по цих картах повинні уміти (використовуючи прийом накладення):

- складати характеристики окремих компонентів природи;
- пояснювати особливості природних умов окремих територій.

Сучасний курс 7 класу включає регіональну частину – фізико-географічні характеристики материків і загальні розділи, присвячені розгляду закономірностей провідних природних компонентів і загальногеографічних.

Перший розділ «Закономірності формування природи материків і океанів» складає теоретичне вивчення регіональної частини курсу. Він передує вивченню материків, складає наукову базу вивчення відповідних питань при розгляді конкретних територій.

Після нього йдуть розділи під назвами «Материки тропічних широт», «Полярний материк планети», «Материки північної півкулі», які розглядають основні риси природи, етапи дослідження, населення, політичну карту та екологічні проблеми кожного материка.

П'ятий розділ «Океани» розглядає характерні риси Світового океану в цілому і кожного з океанів та їх вплив на розвиток природних процесів материків планети Земля.

А завершальний розділ «Вплив людини на природу материків та океанів» є дуже важливим теоретичним і світоглядним узагальненням як самого курсу «Материки та океани», так і попередніх курсів: природознавства і початкового курсу загальної географії.

Найпершим в шкільному курсі вивчається материк Африки, потім материки південної, а згодом, і північної півкулі. Останнім вивчається найскладніший за будовою і природними відмінностями і найбільший за площею материк – Євразія. Така послідовність вивчення материків сприяє успішнішому застосуванню основних дидактичних принципів, таких, як системність, науковість, доступність в розкритті учбового матеріалу.

Природна зональна переконливіше простежується на Африканському континенті, розташованому по обидві сторони від екватора; загальну циркуляцію атмосфери також легше зрозуміти,

якщо вивчення її починається з материків південної півкулі, що мають великі площі в приекваторіальних широтах. Вивчення материка Євразія в кінці курсу сприяє здійсненню спадкоємності між географією материків і фізичною географією України.

Всі материки вивчаються приблизно за одним планом:

- географічне положення;
- компоненти природи (рельєф і корисна копалини);
- кліматичні особливості (кліматичні пояси і типи клімату);
- внутрішні води;
- природні зони (грунт, рослинність, тваринний світ);
- населення,
- політична карта.

Завершується вивчення кожного материка ознайомленням учнів з фізико-географічним розподілом його території на природні країни. Характеристика природних країн дається комплексна з елементами фізико- та економіко-географічного країнознавства.

Особливо багато нових землезнавчих знань вводиться при вивченні першого материка – Африки. Таке положення цілком виправдано:

- по-перше, це початок курсу, а перехід до вивчення нового завжди викликає потребу введення нових термінів, нових понять;
- по-друге, необхідність формування нових понять обумовлена своєрідністю природи цього материка;
- по-третє, велика частина нових умінь також вводиться вперше в темі «Африка», а потім розширяється і закріплюється при розгляді наступних материків.

Програма розроблена із врахуванням міжнаочних зв'язків з фізикою, ботанікою, історією. Наприклад, для розуміння закономірностей розподілу земних оболонок особливо важливі знання з фізики про масу тіла, густини речовини, явище тяжіння, силу тяжіння. Усвідомлення учнями рушійних сил, що викликають циркуляційні процеси в атмосфері і гідросфері, опирається на знання з фізики про тиск рідин і газів, про зміну об'єму речовин залежно від температури. І хоча географічні знання в цьому випадку випереджають знання по фізиці, вчитель зобов'язаний їх враховувати і після вивчення відповідного розділу фізики перевірити, які зміни в осмисленні географічних знань відбулися у школярів.

Для курсу географії материків, який відзначається значним об'ємом і різноманітністю знань, особливо необхідний нерозривний зв'язок в системі формування уявлень, загальних і одиничних понять, умінь.

Географічні уявлення, відтворені свідомістю учнів, образи про природні об'єкти і явища поділяються на представлення пам'яті і представлення уяви. Для даного курсу найбільш характерне формування представлень уяви, оскільки більшість географічних об'єктів і явищ учень не може безпосередньо спостерігати в природі. Важливу роль при цьому виконують засоби наочності і живе слово вчителя: барвіста розповідь, образна характеристика географічних об'єктів, залучення особистого досвіду учнів.

Проте з уявленнями пов'язані головним чином знання про зовнішні риси географічних об'єктів і явищ (образи природних компонентів, типових природних комплексів), про особливості їх взаємного розташування на карті (картографічні уявлення), в часі (тимчасові уявлення) та ін., засвоєння ж істотних ознак, характерних рис досліджуваних об'єктів і явищ, оформлення їх у визначення здійснюється в процесі формування понять. Під час вивчення навчального курсу «Материки та океани» у формуванні понять розрізняють декілька етапів.

Перший етап – введення нового поняття в учбовий процес і розкриття його істотних ознак. Так, істотні ознаки поняття «субтропічний кліматичний пояс» вперше розкриваються на початку вивчення курсу у першому розділі. Учні послідовно засвоюють причини утворення і зміни по сезонах року поясів атмосферного тиску, поширення основних типів повітряних мас, наявність кліматичних поясів. Істотні ознаки субтропічного поясу виражаються в сезонності погодних умов: жарке і сухе літо, порівняно тепла і волога зима. Учні повинні не лише засвоїти ці ознаки і створити в своїй уяві відповідні образи сезонів, але й усвідомити причини, що їх породжують – зміну тропічних і помірних повітряних мас, їх відмітні особливості.

На другому етапі відбувається розширення об'єму і поглиблення змісту поняття на прикладі вивчення клімату конкретних материків. Вже при вивченні Африки, знайомлячись з одиничним поняттям «середземноморський клімат Африканського узбережжя», учні переконуються в правильності засвоєних ознак субтропічного кліматичного поясу, прочитуючи з карти показники зимових і літніх температур, визначаючи за діаграмами у підручнику розподіл опадів за сезонами року. Проте характеристики південних субтропіків Африки розширюють знання учнів про цей кліматичний пояс.

Вони дізнаються, що бувають відхилення від засвоєної раніше схеми – опади можуть випадати весь рік (вологі субтропіки на південному сході), оскільки до дії основних чинників підключаються додаткові: південно-східні пасати, наявність теплої течії і гірських систем вздовж східного узбережжя. А при вивченні Австралії учні знайомляться ще з одним типом клімату субтропічного поясу – континентальним. Подальше вивчення материків (Південної і Північної Америки і Євразії) підводить їх до узагальненого поняття про субтропічний пояс і типи клімату в ньому.

На третьому етапі в розділі «Земля – наш спільний дім» відбувається узагальнення і систематизація знань з метою засвоєння однієї з основних географічних закономірностей – прояви географічної зональної (наявність кліматичних поясів, у тому числі і субтропічного) і нерозривно пов'язаної з нею азональності (наявність різних типів клімату – кліматичних областей усередині поясу).

У формуванні умінь, так само як і у формуванні понять, виділяється декілька етапів.

Перший етап – пояснення мети і показ зразка дій в роботі з тим чи іншим джерелом знань. В курсі географії материків цей етап припадає на перші розділи теми курсу. При цьому особливо важливо повідомити учням перелік дій, що становлять вміння. Наприклад, при формуванні умінь читати і аналізувати кліматичні діаграми, які вміщені в підручнику, вчитель повинен спочатку пояснити значення діаграм і поставити перед учнями мету – навчитися визначати за ними типи клімату. Потім вчитель повідомляє порядок дій і показує зразок їх виконання:

- визначити температуру січня і липня;
- по ходу температур за місяцями встановити, клімат якої півкулі (північного і південного) відображений в даній діаграмі;
- обчислити амплітуду сезонних температур і по кліматичній карті знайти кліматичний пояс, де можуть спостерігатися подібні коливання;
- визначити загальну річну кількість опадів, їх розподіл по сезонах року і зробити висновок про режим опадів;
- на основі даних про хід температур і режим опадів встановити тип клімату і на кліматичній карті знайти відповідну територію.

На другому етапі формування умінь переважає репродуктивна діяльність учнів. Так, при вивченні клімату Австралії учням дається завдання провести аналіз кліматичних діаграм і

визначити по них типи клімату. Причому вони повинні спочатку пригадати порядок дій і самостійно повторити їх при аналізі діаграм.

На третьому етапі до репродуктивної додається і продуктивна діяльність. Учням доручається, наприклад, самостійно проаналізувавши діаграми, скласти докладну кількісну характеристику того або іншого типу клімату, обґрунтувавши при цьому свою відповідь, а також провести порівняння двох або більш діаграм і т.д.

Враховуючи, що основний зміст курсу географії материків складають характеристики материків, їх областей, а також природних компонентів в межах цих територій, та особлива увага звертається на оволодіння учнями планами характеристик географічних об'єктів. Причому поєднання методів і прийомів навчання, використовуваних в цьому курсі, дещо інше, ніж у 6 класі. Так, зокрема, слабшає роль краєзнавчого принципу, проте зростає частка наочності.

Більшого значення набувають самостійні роботи з картографічним матеріалом, особливо з метою встановлення причинно-наслідкових зв'язків. Частіше застосовується бесіда, особливо евристична. Значне місце відводиться постановці і вирішенню учбових проблем.

Велике значення для підвищення ефективності вивчення курсу географії материків має включення в учбовий процес прийому порівняння. Воно дозволяє активізувати мислення школярів і може входити у всі методи навчання, поєднуючись з різними прийомами – розповіддю вчителя, бесідою, самостійною роботою і т.п.

При використанні прийому порівняння необхідно пам'ятати про те, що об'єкти, вибрані для порівняння, повинні бути однорідними, сумірними, якісно схожими. Учням необхідно знати про цілі порівняння і доводити його до логічного кінця, висновку.

Застосовувати порівняння в курсі географії материків можна з перших же тем Африки з метою усвідомлення учнями причинно-наслідкових зв'язків, зокрема при вивченні кліматичних особливостей. Наприклад, наочним і доступним об'єктом для порівняння може бути смуга простору між 20° пд. ш. і південним тропіком. Учням дають завдання порівняти західну і східну частини території, встановити і пояснити відмінності температур і опадів, а потім порівняти цю територію з міжширотною смугою в межах тих же градусів, але розташовану в північній півкулі.

Читаючи карту, вони визначають, що температури західних і східних частин обох територій практично однакові і змінюються лише за сезонами року, а ось кількість опадів значно розрізняється,

особливо в південній півкулі. Пояснення причин такого явища дозволяє розкрити серію взаємозв'язків:

- якісні відмінності південно-східного і північно-східного пасату;
- особливості рельєфу;
- наявність теплих і холодних течій біля берегів.

Встановлені взаємозв'язки шляхом порівняння перевіряють при вивченні інших материків.

Знання про загальні географічні закономірності і поняття «географічна оболонка» складають ту основну ланку в системі знань фізичної географії, яка зв'яже в єдине ціле всі її курси і сприяє реалізації спадкоємності між ними. Особливе навантаження по формуванню цих знань лягає на курс географії материків, де здійснюється комплексний підхід до вивчення природи материків з виявленням численних взаємозв'язків.

Відповідно до програми вивчення загальних географічних закономірностей проводиться з опорою на індивідуальний шлях пізнання кожного школяра. Тому із самим терміном, а також з переліком закономірностей, що відносяться до їх числа, учні знайомляться лише в завершальній темі курсу, хоча з численними прикладами прояви цих закономірностей зустрічаються впродовж вивчення всіх матеріалів. Але увага учнів на цьому матеріалі, як правило, не загострюється, і така логіка формування знань не дає належного педагогічного ефекту. Разове сприйняття знань (на одному уроці, та ще в кінці навчального року) не дозволяє школярам глибоко осмислити і засвоїти їх.

Результати досліджень дидактики, педагогічної психології, методики навчання географії та інших шкільних предметів говорять на користь переходу на дедуктивний шлях при формуванні «ключових» знань, до числа яких і відносяться загальні географічні закономірності. Проведене дослідження та отримані результати дозволяють зробити висновок про можливість перебудови учбового матеріалу в системі формування цих знань з опорою на дедуктивний шлях.

Велике значення для засвоєння учнями географічних закономірностей має проведення першого, ввідного уроку. Враховуючи опорні знання, одержані школярами у шостому класі, необхідно на першому уроці перекинути «логічний місток» від 6 класу до змісту курсу географії материків. Для цього учням важливо пригадати, що таке природний комплекс, чому географічна оболонка є

найбільшим комплексом Землі та з яких компонентів вона складається.

В процесі бесіди учнів згадують про сфери, що становлять географічну оболонку, про їх взаємозв'язки і приходять до висновку про існування єдиного загальнопланетарного комплексу.

Далі завдання ускладнюється – учням пропонується довести це на відомих їм прикладах і графічно зобразити на схемі систему взаємозв'язків компонентів географічної оболонки. Найчастіше, працюючи над схемою, учні намагаються розташувати оболонки по вертикалі одну щодо іншої, але при цьому виникає трудність – біосфера не укладається між атмосферою, гідросферою і літосферою, хоча зв'язок її зі всіма сферами більш ніж очевидний. Тоді учням пропонується замінити вертикальну схему кругової на іншу, де біосфера поміщена в центрі.

В процесі роботи над схемою учнів згадують про:

- нагрівання атмосфери від земної поверхні;
- вміст повітря і води в земній корі;
- розчинення мінералів і гірських порід у воді;
- вміст водяної пари і пилу в атмосфері;
- присутність живих організмів у всіх сферах.

Але опорні знання, якими вони розташовують, в основному містять докази взаємозв'язків оболонок через приклади взаємопроникнення речовин з однієї оболонки в іншу. Тому, щоб поглибити процес пізнання і здійснити перехід від вже засвоєного учнями поняття «природний комплекс» до поняття «природно-територіальний комплекс» (він є головним для курсів 6-7 класів), учням доцільно показати схематичний малюнок з частиною географічної оболонки (краще на межі суходолу і океану) і вказати на три типи контакту сфер, її складових:

1. атмосфери з літосферою на материках;
2. атмосфери з гідросферою на поверхні океанів;
3. гідросфери з літосферою на дні океанів.

Причому ділянка суходолу повинна відображати різні форми рельєфу, що є на материках (гори, рівнини).

Перед учнями ставляться проблеми: «У яких частинах географічної оболонки найбільшого розвитку досягає біосфера?», «Де спостерігаються найскладніші взаємозв'язки між компонентами географічної оболонки?». Відповідь: «На поверхні материків». Вчитель, доповнивши і обґрунтувавши відповіді учнів, вводить поняття «природно-територіальний комплекс», пояснюючи, які складні ПТК формуються на материках під дією двох визначальних

чинників (причин) – кількості сонячної енергії, що надходить на дану територію, і особливостей її рельєфу. Корисно звернутися до прикладів, відомих школярам з життя і побачених на екскурсіях.

Після такого вступу створюється логічна передумова до розмови про те, що вивчатимуть учні в курсі географії материків та які завдання стоять перед ними.

При послідовному вивченні материків учні знайомляться з природними відмінностями, що сформувалися в різних частинах географічної оболонки. І дуже важливо, щоб фактичний матеріал вони зачували не механічно, а розуміючи, що різноманітність природних комплексів на Землі не хаотична, воно підлегле певним «правилам» – законам і закономірностям. Слова «закон» і «закономірність» часто звучать, починаючи з 6 класу, на уроках географії, фізики, біології та інших предметів.

Правильне розуміння учнями цих термінів допомагає вибрати з великого фактичного матеріалу найголовніше, розвантажити пам'ять та активізувати мислення. Тому на перших же уроках курсу географії материків, а саме в розділі необхідно роз'яснити учням значення цих слів, щоб з самого початку курсу вони усвідомлено засвоювали матеріал про природні закономірності.

Зі слова «закон» починаються в 6 класі й уроки фізики. І дуже важливо, щоб вчителі двох предметів були єдині в своїй діяльності. Географія, вивчаючи природний комплекс нашої планети, має справу не із законами природи (одиначними зв'язками), а із комплексом взаємозв'язків, тобто закономірностями. Тому, якщо на уроках фізики учні знайомляться із змістом слова «закон», на уроках географії доцільно пояснити, що таке закономірність.

«Природна (географічна) закономірність – це зв'язки, що постійно повторюються в природі, коли в будь-якій її частині при певному комплексі однакових умов неминуче утворюються одні і ті ж наслідки».

У семикласників є вже достатній запас знань про географічні закономірності, засвоєні у 6 класі:

- факт зміни температури повітря із висотою;
- залежність характеру перебігу річки від форм поверхні, по якій вона протікає.

Необхідно пригадати їх і повторити по мовній формі: «якщо..., то...» або «ніж ..., тим ...». Наприклад, «чим вище від поверхні Землі, тим температура повітря нижча» або «якщо річка протікає по рівнині, то характер її течії спокійний» і т.п.

Далі увага учнів звертається на те, що всі відомі їм закономірності торкалися окремих природних компонентів. Але в природі спостерігаються такі закономірності, які охоплюють всю географічну оболонку, будь-який її компонент, і називаються вони загально-географічними. При цьому вчитель називає загальні географічні закономірності, пропонує учням пригадати факти, які підтверджують їх дії, і разом з учнями формулює їх визначення. Наприклад, «якщо всі компоненти географічної оболонки взаємозв'язані, то вона є єдиним цілим» або «якщо на Землі відбувається зміна дня і ночі, то всі компоненти природи і весь природний комплекс розвиваються відповідно до добової ритміки» тощо.

При вивченні окремих материків всі ці закономірності повинні підтверджуватися конкретним фактичним матеріалом або бути своєрідним «інструментом» у виявленні і поясненні причинно-наслідкових зв'язків. Наприклад, «якщо внаслідок річного руху Землі відбувається зміна кута падіння сонячного проміння на земну поверхню, то спостерігається сезонна ритміка в режимі температур, зміщенні поясів атмосферного тиску, зміні повітряних мас, режимі опадів, поведінці живих організмів і т. д.».

Такий дедуктивний підхід до вивчення загальних географічних закономірностей дозволяє максимально активізувати процес пізнання учнів, частіше проводити самостійні роботи, які можуть бути різного типу:

- на виявлення причин за наслідками слідства і, навпаки, на узагальнення і систематизацію знань;
- на порівняння і виявлення зв'язків (закономірностей), що повторюються;
- на постановку і вирішення проблем.

Наприклад, до моменту вивчення природи Південної Америки учні засвоюють закономірність: якщо біля берегів материка проходить холодна течія, то вона підсилює континентальність клімату і малу кількість опадів на цих територіях суходолу. Учні мають в своєму розпорядженні факти, які підтверджують цю закономірність (пустелі Наміб, Велика Австралійська), і самі визначають, що уздовж перуанського узбережжя закономірно розташовується пустеля Атакама. Але вчитель може повідомити учням цікавий факт і створити проблемну ситуацію: «Раз у 10-12 років холодна Перуанська течія відтісняється з півночі водами теплої течії Ель-Ніньо і води біля берегів Атаками стають незвичайно теплими. Змінюються властивості

одного компоненту. Як зміниться весь природний комплекс цієї території? Як це позначиться на господарській діяльності людей?».

Велике значення для підвищення ефективності засвоєння школярами загальних географічних закономірностей має методика узагальнення і систематизація знань в завершальних темах розділу «Природа материків та океанів і людина». Враховуючи, що знання про географічну оболонку і загальні географічні закономірності є стрижневими у фізичній географії, доцільно і систематизацію всього учбового матеріалу у цьому розділі проводити навколо цих основних понять.

Необхідно, щоб на цьому етапі навчання знання учнів проходили через третій рівень засвоєння, тобто щоб учні постійно опинялись перед необхідністю застосовувати знання в новій ситуації. Важливу роль для вирішення цієї мети виконують завдання для самостійного підбору учням фактичного матеріалу, підтверджуючого дію тієї або іншої закономірності, залучення знань з фізики і біології, заповнення систематизуючих таблиць, порівняльний аналіз тих таблиць, які виконувалися учнями протягом року (кліматичних поясів і природних зон материків), застосування схем, що відображають ієрархію узагальнюючих знань.

В цілому у формуванні знань загальних географічних закономірностей можна виділити наступні етапи:

1. формування пропедевтичних знань про географічні закономірності в початковому курсі загальної географії;
2. введення знань про загальні географічні закономірності на початку курсу географії материків і океанів;
3. конкретизація і розширення цих знань при вивченні природи материків;
4. узагальнення і систематизація знань;
5. обов'язковий розвиток і застосування цих знань в курсі 8 класу «Україна у світі: природа, населення».

Тема 2.11. МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ «УКРАЇНА У СВІТІ: ПРИРОДА, НАСЕЛЕННЯ» (8 КЛАС)

Зміст.

1. Мета і завдання навчального курсу.
2. Структура і зміст курсу.
3. Методичні особливості формування нових знань, умінь і навичок при вивченні навчального курсу «Україна у світі: природа, населення».

4. Методичні особливості викладання курсу у світлі останніх воєнно-політичних подій.
5. Становлення навчального курсу, зміни, доповнення та методичні проблеми викладання.

1.

Навчальний курс «Україна у світі: природа, населення» у 8 класі є завершальним курсом шкільної фізико-географічної освіти, що спирається на знання, уміння і навички, отримані учнями у попередніх класах у курсах «Загальна географія» та «Материки та океани» та початковим курсом шкільної соціально-економічної географії для вивчення у 9 класі «Україна і світове господарство».

Тому під час його вивчення значна увага приділяється поглибленню теоретичних знань з фізичної географії попередніх курсів та використанню вже набутих вмінь і навичок учнів в аналізі природних явищ, характеристиці об'єктів і територій за засвоєними уже алгоритмами.

Вивчення географії у 8-му класі спрямоване на формування цілісної науково-географічної картини своєї держави на основі комплексного її вивчення.

Важливим принципом побудови змісту курсу є інтеграція, яка реалізується через поєднання фізико-географічних та соціально-економічних складових під час вивчення свого регіону та окремих природних комплексів і видів економічної діяльності України в цілому.

Особлива роль географії у 8-му класі визначається значним світоглядним потенціалом й тісними взаємозв'язками змісту з сучасністю та особистим досвідом учнів.

Для досягнення окресленої мети вивчення географії у 8-му класі спрямоване на розв'язання наступних завдань:

1. сформувати в учнів знання та уявлення про Україну як цілісну країну, в якій відбуваються різноманітні глобальні та регіональні природні, соціально-економічні та екологічні процеси;
2. розкрити нові поняття і закономірності та поглибити й узагальнити вже сформовані теоретичні знання з фізичної географії;
3. сформувати уявлення про окремі поняття соціально-економічного змісту;
4. продовжити розвиток практичних умінь та навичок самостійної роботи, що сприятимуть активній соціально-

відповідальній поведінці учнів у географічному просторі країни.

Навчальний курс «Україна у світі: природа і населення» передбачає й поглиблення вмінь і навичок учнів у користуванні картографічним матеріалом на рівні вмінь працювати з картами різної тематики, іншими джерелами географічної інформації.

Отже, під час вивчення цього курсу можна реалізувати основну мету – формування громадянської позиції учнів, виховання патріотів своєї держави.

2.

Програма курсу географії у 8 класі «Україна у світі: природа, населення» розрахована на 70 годин (2 години на тиждень), з яких 6 годин є резервними, й складається зі вступу і п'яти розділів: «Географічна карта та робота з нею»; «Географічний простір України»; «Природні умови і ресурси України»; «Населення України та світу»; «Природа та населення свого адміністративного регіону», які охоплюють основні особливості природи та населення нашої держави.

Вивчення географії у 8 класі (курс «Україна у світі: природа, населення») спрямоване на формування науково-географічної картини своєї країни як складника світової спільноти держав на основі комплексного її вивчення. Цей курс допомагає учневі усвідомити себе громадянином України, сформувати знання про природу та населення країни, свого регіону, виховати повагу до українського народу, його культури.

Особлива роль географії у 8 класі полягає у її значному світоглядному потенціалі й тісних взаємозв'язках змісту із сучасністю та особистим досвідом учнів. Важливим принципом побудови змісту курсу є інтеграція, що реалізується в поєднанні фізико- та суспільно-географічних складників під час вивчення природних комплексів і населення України та свого регіону з урахуванням уже здобутих знань про природу материків і океанів, населення країн світу з курсу географії, що вивчався у 7 класі.

Спочатку характеризуються компоненти природи України в цілому, а потім – великі природні комплекси. При цьому особливості природи розглядаються, як умови життя та господарської діяльності людини. Велике значення в курсі приділяється вивченню соціальних, екологічних, проблем у суспільстві, що пов'язані з природними умовами окремих територій України.

3.

У вступі учні ознайомляться з об'єктами і методами досліджень фізичної та суспільної географії України, сучасними географічними дослідженнями, джерелами географічних знань. Основним завданням Вступу є мотивація для подальшого навчання та організація навчально-виховного процесу.

Значна увага приділяється вивченню картографічних джерел географічної інформації (Національний атлас України, електронні карти, навчальні карти та атласи, геоінформаційні системи, Інтернет-джерела, навігаційні системи GPS тощо). Учні також знайомляться із способами зображення географічних об'єктів та явищ на фізичних та економічних картах, властивостями і практичним використанням топографічних карт.

Учні також знайомляться із географічними відомостями про територію України в минулому, дослідженнями Геродота, Г. Боплана, С. Рудницького та сучасними географічними дослідженнями.

Перший розділ «Географічна карта та робота з нею» (6 год.) знайомить учнів із зображеннями України в картографічних творах, елементами карти, картографічними проекціями та видами спотворень на географічних картах. Також формуються поняття про способи зображення географічних об'єктів та явищ на картах, класифікацію карт, про Національний атлас України, електронні карти, інтернет-джерела тощо.

Другий розділ «Географічний простір України», на вивчення якого виділено 5 годин, складається з трьох тем: «Україна на карті Європи і світу», «Формування території України», «Україна на карті годинних поясів», які спрямовані на формування в учнів знань про територіальні зміни меж України упродовж ХХ ст. та їх географічне вивчення. Учні знайомляться із особливостями сучасного адміністративно-територіального устрою, географічним положенням України, державними кордонами, розмірами території, місцем України на політичній карті Європи і світу. Також у школярів формуються поняття про Міжнародну систему відліку часу, місцевий і поясний час, особливостями відліку часу в Україні у порівнянні з іншими країнами світу.

У цьому розділі в учнів формуються політико-економічні поняття: «державний лад», «адміністративно-територіальний устрій», «економіко-географічне положення», «політико-географічне положення», «геополітика», «державний кордон» тощо. Такі поняття для учнів є новими, тому доцільно їх пояснення супроводжувати показом на карті, демонструванням малюнків, схем, наведенням прикладів. У цьому розділі восьмикласники знайомляться з картою годинних поясів, вчать визначати місцевий і поясний час у різних

містах і країнах світу. Серед основних завдань розділу: формування вмінь і навичок роботи із різними джерелами знань.

Значна увага приділена ознайомленню учнів з природними умовами і ресурсами нашої країни (другий розділ «Природні умови і ресурси України»). На цей розділ припадає 34 години. Знайомлячись із об'єктами природи, процесами та явищами, які характерні для України, необхідно використовувати ускладнені завдання, що мають творчу спрямованість (спроєктувати, спланувати, спрогнозувати тощо). Їх застосування розвиває позитивну навчальну мотивацію, сприяє глибшому знайомству із предметом.

Цей розділ складається із 8 тем: «Рельєф, тектонічна та геологічна будова, мінеральні ресурси», «Клімат і кліматичні ресурси», «Води суходолу і водні ресурси», «Ґрунти та ґрунтові ресурси», «Рослинність», «Тваринний світ України», «Ландшафти України» і «Природокористування».

У ньому характеризуються природні умови і природні ресурси за загальним планом характеристики окремих територій, який вже (на прикладі материків) був відпрацьований у 7 класі під час вивчення курсу «Географія материків і океанів».

Під час вивчення теми «Рельєф, тектонічна та геологічна будова, мінеральні ресурси» учні ознайомлюються із тектонічною і геологічною картами України, такими поняттями як «щит», «западина», «складчаста споруда», «кристалічний масив», «плита», тобто розширюють поняття про тектонічні структури, отримані у навчальному курсі «Загальна географія». Вчитель повинен ознайомити учнів із загальною будовою поверхні України, з формами рельєфу на її території, пояснити закономірності його формування. Продовжується розвиток навичок роботи з фізичною та іншими картами.

Під час вивчення цієї теми передбачається вдосконалення знань, умінь і навичок користування геохронологічною таблицею та геологічною картою на основі конкретної території – України. У темі розкриваються особливості геологічної будови основних тектонічних структур України, залежність відкладів гірських порід від зміни кліматичних умов у різні геологічні часи. Вивчаючи тему, учні ознайомлюються з основними сейсмічними територіями, вчать з'являти фізичну, тектонічну та геологічну карти України, знаходити взаємозв'язок між рельєфом, тектонічною та геологічною будовою України, ознайомлюються з поняттям «палеогеографічні умови».

Учні також знайомляться із основними родовищами та басейнами окремих корисних копалин, показують залежність їх

розміщення від залягання основних тектонічних структур, основних форм рельєфу, простежують як розміщення родовищ корисних копалин впливає на зосередження окремих галузей промисловості.

Тема «Клімат і кліматичні ресурси» розглядає особливості клімату України у їх взаємозв'язку із закономірностями клімату всієї Європи і світу. Трансформація повітряних мас, кількість опадів, зміни температур на території України залежать від процесів, що проходять у всій північній півкулі. Поглиблюються знання, отримані в 6-7 класах. Основне завдання теми – навчити учнів:

а) характеризувати вплив кліматотвірних чинників на територію України, розподіл та річний хід кліматичних показників; кліматичні ресурси України;

б) на основі спостережень на географічному майданчику скласти короточасні прогнози погоди своєї місцевості, давати господарську оцінку кліматичних умов і ресурсів України;

в) зрозуміти основні закономірності розподілу кліматичних показників на території України.

Також учні вивчають сезонні погодні умови і погодні явища, вплив погодно-кліматичних умов на здоров'я і господарську діяльність людини, поняття про метеорологічну службу.

В цілому тема «Води суходолу і водні ресурси» розглядається за алгоритмами, визначеними ще у 7 класі в курсі «Географія материків і океанів», але відповідно до конкретної території України. Вивчаються нові поняття: «витрата води», «річний стік», «базис ерозії», «твердий стік» тощо. Даються поняття про причинно-наслідкові зв'язки у розвитку та еволюцію внутрішніх вод.

Основне завдання теми – ознайомити учнів з головними річками України, їх режимом, розподілом річкової сітки, залежністю від кліматичних умов території. Вивчаючи цю тему, учитель продовжує формувати в учнів уміння і навички користування картографічними матеріалами.

Серед двох практичних робіт актуальне значення має виконання роботи учнями «Аналіз забезпеченості водними ресурсами різних територій України».

У темі «Ґрунти та ґрунтові ресурси» детально розглядаються умови ґрунтоутворення, генетичні типи ґрунтів та закономірності їх поширення на території України. Дається характеристика фізичних і хімічних властивостей ґрунтів та оцінка їх господарського значення, використання та охорони. Вивчається нове поняття «земельні ресурси». Одними із основних завдань теми є ознайомити учнів з основними чинниками ґрунтоутворення, навчити закономірностям

поширення їх типів по території України та поглибити вміння і навички аналізувати карти ґрунтів.

Під час вивчення тем «Рослинність» і «Тваринний світ України» учні вивчають закономірності поширення рослинного покриву та тваринного світу України, склад окремих біогеоценозів, види рослин і тварин, внесених до Червоної книги України, вплив господарської діяльності на рослинні та тваринні ресурси, заходи щодо відтворення рослинних і тваринних ресурсів та їх охорону.

Одними із основних завдань теми є ознайомити учнів з різноманітністю видового складу рослинного і тваринного світу, з ендеміками, рідкісними і зникаючими видами, основними породами дерев, інших дикорослих рослин, в тому числі лікарських, зі станом дикорослої рослинності та диких звірів на сучасному етапі.

Тема «Ландшафти України» знайомить школярів із ландшафтом як просторово-цілісною системою, ландшафтознавчими дослідженнями К.І. Геренчука. Учні також вивчають поняття про районування природних ландшафтів та їх відображення на картах.

Основними завданнями теми є: ознайомити із антропогенними та рівнинними і гірськими ландшафтами, природними зонами України, особливості змін ландшафтів із висотою, природними умовами і ресурсами Чорного та Азовського морів.

Заключна тема розділу «Природокористування» знайомить учнів із природно-ресурсним потенціалом України та його використання, основними видами забруднень довкілля в Україні, впливом екологічної ситуації на життєдіяльність населення України. Також детально розглядаються природно-заповідний фонд України, Національна екологічна мережа, моніторинг навколишнього середовища, основні заходи щодо раціонального використання природних ресурсів та охорони довкілля.

Під час вивчення теми розкривається поняття «екологічна ситуація», встановлюються основні забруднювачі природного середовища, висвітлюється вплив господарської діяльності людини на природне середовище.

У темі визначаються можливості охорони природних ресурсів, дається характеристика та класифікація природно-заповідного фонду, розкриваються основні заходи щодо раціонального використання і охорони навколишнього середовища в Україні. Основні завдання теми – ознайомити учнів з видами природних ресурсів України, їх раціональним використанням і охороною, законодавчими актами України про природно-заповідний фонд; значенням моніторингу навколишнього середовища.

Основні завдання теми – розкрити сучасну екологічну ситуацію в Україні, ознайомити учнів з картою екологічної ситуації в Україні, із видами природних ресурсів України, їх раціональним використанням і охороною, законодавчими актами України про природно-заповідний фонд; значенням моніторингу навколишнього середовища.

Четвертий розділ «Населення України та світу» складається із 5 тем: «Демографічні процеси та статевовіковий склад населення світу та України», «Розселення», «Етнічний склад населення», «Релігійний склад населення», «Зайнятість населення в світі й Україні».

Знайомство восьмикласників із третім розділом має свої особливості і повинно будуватися як жива розповідь про населення тієї чи іншої території. Картини життя населення, які створює вчитель на уроці, потрібно об'єднувати з кількісними показниками, до яких належать щільність населення, його кількість, народжуваність, смертність тощо.

Розділ дає відомості про кількість, розміщення, густоту населення, його національний та етнічний, віковий, статевий склад. Подаються загальні відомості про українську діаспору. Вивчається система розселення. Характеризуються трудові ресурси та структура їх зайнятості. Протягом вивчення розділу вводяться нові поняття: «природний рух населення», «приріст населення», «депопуляція», «міграції», «діаспора», «урбанізація», «трудові ресурси», «економічно активне населення», «безробіття».

Всі ці поняття будуть використовуватися під час вивчення окремих територій України, своєї області, а також у 9 класі під час вивчення економічної географії світу.

Практичні роботи до розділу мають на меті проаналізувати статистичні дані про населення України (динаміку його чисельності, національний склад), навчити учнів на основі аналізу цифр будувати графіки та діаграми. Виконуючи графічні роботи, учні роблять висновки та вчать скласти прогнози розвитку певних явищ.

У курсі 8 класу рекомендується широко використовувати міжпредметні зв'язки, що дозволить формувати цілісний образ регіону і вирішувати низку завдань:

- виховувати повагу і любов до малої Батьківщини як частини України через пізнання природи, культури, традицій рідного краю;
- формувати особистісне ставлення до нього, громадянську позицію, розуміння необхідності турботи і бережливого ставлення до культурної спадщини і природи; на прикладі

свого регіону формувати розуміння територіальних аспектів соціально-економічних і геоecологічних проблем;

- розглядати особливості і закономірності географічних процесів на локальному, регіональному і глобальному рівнях, формувати уявлення про єдність і цілісність географічних процесів, пояснювати їх особливості і закономірності прояву.

Вивчення свого адміністративного регіону (області, району) має будуватися на основі активної самостійної роботи школярів, застосування пошукових методів та дослідницької роботи. Ознайомлення школярів з географією свого краю сприяє реалізації компетентнісного підходу, який пов'язує рівень навченості зі здібністю розв'язувати проблеми різної складності на основі здобутих знань.

Особливістю вивчення курсу «Україна у світі: природа, населення» є те, що учні набули вже певних знань, умінь та навичок у попередніх класах з шкільної географії. Оскільки багато географічних термінів і географічних назв учням відомі, вчитель може більше уваги приділити вивченню нових.

За час вивчення попередніх курсів учні навчилися працювати з картографічними посібниками. Вони вміють класифікувати, зіставляти, аналізувати карти з різним змістом і масштабом, давати короткі фізико-географічні та економіко-географічні характеристики окремим об'єктам і територіям за даними географічних карт, складати найпростіші картосхеми та картограми. Ці знання і навички учнів учитель використовує під час вивчення нового матеріалу. У творчих вчителів не проходить жодного уроку без самостійної та творчої діяльності учнів з картографічними матеріалами.

Як і в попередніх класах, вчителю варто використовувати під час формування нових знань, умінь і навичок і нетрадиційні форми навчання: рольові ігри, заочні мандрівки, конференції тощо. Відповідно до цього учні вже мають навички роботи з різними джерелами географічних знань, вміють створювати міні-географічні повідомлення та доповіді, володіють логікою доповіді тощо. Нетрадиційні форми навчання поглиблюють та розширюють творчий потенціал учнів, сприяють кращому засвоєнню навчального матеріалу.

Працювати зі структурно-логічними, опорно-інформаційними схемами та картосхемами учні навчилися у попередніх класах. Використання цих форм роботи під час вивчення навчального курсу 8 класу дасть змогу краще усвідомити причинно-наслідкові зв'язки у навчальному матеріалі.

Ефективність вивчення будь-якого шкільного курсу географії підвищується, якщо вчитель на уроці застосовує не лише традиційні форми роботи, а й нестандартні форми організації навчання. Навчання тоді стає більш цікавим, спрямованим на пошук самими учнями відповідей на багато різних запитань. Такими формами роботи можуть бути рольові ігри, конференції, слайд-клуби. Навчальні диспути, практикуми тощо.

4.

Політико-правова оцінка подій 2014-2016 рр. подана в офіційних документах та нормативно-правових актах вищих органів державної влади України. З ними можна ознайомитись, відвідавши офіційні веб-портали представництва Президента України, Верховної Ради України, Кабінету міністрів України, Ради національної безпеки та оборони України. Значна частина відповідних офіційних нормативно-правових актів містить важливу для вивчення економічної і соціальної географії інформацію.

У зв'язку з тим, що починаючи з кінця лютого 2014 року, Російська Федерація здійснює збройну агресію проти України, незаконну воєнну окупацію та анексію Автономної Республіки Крим, частини території України в Донецькій та Луганській областях, організацію озброєного сепаратизму і тероризму на території України, дестабілізацію політичної ситуації в Україні, то під час вивчення програмових тем про політико-географічне, геополітичне положення, населення, економіку України тощо необхідно подати достовірну інформацію про реальний стан ситуації. Перелічені теми вивчають відповідно до Закону України від 15 квітня 2014 року № 1207-VII «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» (зі змінами і доповненнями, внесеними Законом України від 6 травня

Під час вивчення розділу 1 «Україна на карті світу» учні знайомляться з економічними поняттями «державний лад», «адміністративно-територіальний устрій», «економіко-географічне положення», «геополітичне положення», «геополітика», «державний кордон» тощо. Такі поняття для учнів є новими, тому доцільно їх пояснення супроводжувати показом на карті та наведенням прикладів.

Насамперед, розкриваючи суть поняття «геополітичне положення» на прикладі України, слід указати на різке посилення негативних аспектів, зумовлених появою тимчасово окупованих територій. Утворення нового вогнища небезпеки та загрози стабільності в Європі на частині території на півдні (анексія 21.03.2014 р. Російською Федерацією Кримського півострова) та сході

України (утворення самопроголошених невизнаних міжнародною спільнотою та іншими державами світу псевдодержав на частині території Донецької і Луганської областей у 2014 р.), докорінно змінює геополітичну ситуацію в цій частині світу.

Необхідно вказати на те, що анексію Кримського півострова Російською Федерацією було засуджено резолюцією Генеральної асамблеї ООН «Про підтримку територіальної цілісності України» № 68/262 від 27.03.2014 р. Проти цього рішення проголосували лише: Росія, Білорусь, Болівія, Венесуела, Вірменія, Зімбабве, КНДР, Куба, Нікарагуа, Сирія й Судан. Країни-члени ЄС одностайно підтримали цю резолюцію. Від 06.03.2014 р. почали діяти перші санкції з боку ЄС, США, Канади, Японії проти Російської Федерації. Суттєвий вплив на геополітичне положення Росії мало прийняття рішення про скасування саміту Великої вісімки 04.06.2014 р. у м. Сочі (Російська Федерація) та відновлення Великої сімки на саміті у м. Брюссель (Бельгія), що проходив у цей самий час. Росія брала участь у цьому форумі з 1997 по 2014 рр., активно впливаючи на рішення великих держав світу з головних питань міжнародної політики та економіки. Нині її позбавлено можливості впливу на спільну позицію великих держав світу з важливих питань сьогодення.

Анексія Кримського півострова унеможливила розмежування територіальних вод і виключних економічних зон в акваторії Азовського і Чорного морів між РФ й Україною. Тим самим значно ускладнено ведення господарської діяльності у цих морях (промислового вилову риби, видобування з морських платформ нафти та природного газу, проведення геолого-пошукових робіт тощо).

Під час сучасного політико-географічного аналізу наслідків анексії Кримського півострова РФ слід наголосити на тому, що окремими політичними діячами та журналістами помилково поширюється теза про те, що до складу материкової України не входить вказаний півострів. Виходячи з позицій фізичної географії, Кримський півострів є невід'ємною частиною власне материкової України, адже півострів є продовженням материка, а до острівної частини державної території України слід відносити, на окупованій частині її території, острів Коса Тузла, окремі скелі та острівці вздовж морського узбережжя Кримського півострова. На не окупованій частині території – острови у Дніпро-Бузький затоці та частково у Сиваші й Азовському морі, острови Джарилгач і Тендрівська коса, Зміїний. Тут доцільно нагадати учням про відмінність між поняттями: «материк», «півострів», «острів».

Під час розгляду адміністративно-територіального устрою України слід акцентувати увагу

учнів на тих змінах, які відбулись, починаючи з 2014 р. на півдні та сході держави.

Відповідно до положень Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» № 1207-VII від 15 квітня 2014 р. сучасний політико-адміністративний статус Автономної Республіки Крим та міста Севастополь – «тимчасово окупована частина території України».

Слід указати на зміни в розміщенні обласних державних адміністрацій у Донецькій (від 13.10.2014 р. до м. Краматорськ) і Луганській областях (від 19.09.2014 р. м. Сєверодонецьк), зумовлених тимчасовою окупацією частини їх території, яка містить їхні обласні центри – міста Донецьк і Луганськ.

Окремі райони Донецької та Луганської областей, які не підконтрольні українській владі, контролюються так званими «ДНР» і «ЛНР», які 16.05.2014 року Генеральною прокуратурою України визнано терористичним організаціями.

Відповідно до Закону України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» та Постанови Верховної Ради України «Про визначення окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей, у яких запроваджується особливий порядок місцевого самоврядування» № 252-VIII від 17.03.2015 р. подано перелік відповідних населених пунктів та одиниць адміністративно-територіального устрою України у Донецькій і Луганській областях, у яких запроваджується відповідний особливий статус місцевого самоврядування.

Керуючись цими нормативно-правовими документами, вчитель має показати на карті України відповідні межі тимчасово окупованих територій і міста, у яких розміщені військово-цивільні обласні державні адміністрації, та роз'яснити специфіку їх адміністративного управління та режиму місцевого самоврядування.

Під час демонстрування на карті крайніх точок державної території України слід наголосити на тому, що крайня південна точка – мис Сарич – розташована на тимчасово окупованій території. На не окупованій частині території України крайньою південною точкою є острів Зміїний (45°18'00" пн. Ш. 30°12'15" сх. Д.), де розміщено селище Біле, а на материковій частині – місце впадіння р. Дунай у Чорне море. Визначення постійних координат останньої крайньої точки лише за наявними картографічними матеріалами не є можливим, через постійні наливні та ерозійні процеси у дельті цієї ріки.

Знайомство учнів із розділом «Населення України» має такі особливості, що виникли в останні роки:

- поява внутрішньо переміщених осіб;
- заборона в'їзду окупаційною владою на територію тимчасово окупованого Кримського півострова частині корінних кримчан – громадян України, які відстоюють громадянські права населення півострова;
- виразно негативний вплив ведення бойових дій на розміщення і людність населення, умови та якість його життя на частині території Донецької і Луганської областей непідконтрольній Україні.

Особливо суттєво змінилось положення українців і кримських татар на Кримському півострові. Припинено існування української та кримськотатарської версій офіційних сайтів окупаційних органів влади (формально вони залишились офіційними мовами у Криму) та випуск газет українською мовою. Лідерам кримських татар М. Джемільєву і Р. Чубарову заборонено в'їзд до Криму, проти них відкрито карні справи.

В АР Крим фактично повністю ліквідовано освіту українською мовою. Якщо у 2012/2013 навчальному році в Криму українською мовою навчалось 1990 учнів, то вже у 2014/2015 навчальному році залишилось лише 17 класів з українською мовою навчання. Припинено набір учнів до перших класів з українською мовою навчання й не залишилось жодної школи з виключно українською мовою навчання. Не набрано студентів на перший курс кафедри української мови і літератури. На території півострова нині є лише 15 шкіл із кримськотатарською мовою навчання.

5.

Після проголошення незалежності держави курс географії України став викладатися за двома структурними варіантами. Перший передбачав вивчення географії своєї країни в 9 класі протягом одного навчального року. Існуючі на той час дві програми першого структурного варіанта А.Й. Сиротенка і П.О. Масляка та П.Г. Шищенка орієнтували на 68 годин вивчення географії України, що складало 2 години на тиждень. Викладання здійснювалося за пробним підручником А.Й. Сиротенка, Б.О. Чернова, В.Я. Плахути «Географія України» обсягом понад 14 друкованих аркушів. Підручник складався з чотирьох розділів: «Становлення Української держави», «Природа України», «Населення України», «Господарство України». В цих

розділах висвітлювалися матеріали фізичної, економічної та соціальної географії.

Програми другого структурного варіанта, яких теж було дві, були підготовлені колективами авторів у складі П.О. Масляка і П.Г. Шищенка та Б.І. Заставецького, О.В. Заставецької, І.М. Овчаренка і Б.Я. Федуніна. Вони передбачали вивчення географії своєї країни упродовж двох років у 8-9 класах. На це відводилося 136 годин, або 2 години на тиждень.

Викладання за другим структурним варіантом здійснювалося на основі пробного підручника. П.О. Масляка і П.Г. Шищенка «Географія України» обсягом близько 27 друкованих аркушів. Він складався з восьми розділів: «Україна незалежна держава», «Фізико-географічні умови. Природно-ресурсний потенціал», «Природні комплекси (ландшапти) і фізико-географічне районування», «Населення України», «Топоніміка України», «Господарство України», «Економічні райони», «Раціональне використання природних умов і природних ресурсів та їх охорона».

Всі чотири програми, два пробних підручники і численні навчальні посібники з географії України доволі сильно відрізнялися один від одного як за структурою, так і за змістом. Взагалі вивчення однієї дисципліни в державних школах однієї країни за двома структурними варіантами було очевидним нонсенсом. Це породило безладдя в методиці викладання географії і в головах учнів. Абітурієнти багатьох вищих навчальних закладів виявилися не готовими до вступних іспитів через відсутність єдиної системи підготовки з географії і єдиних вимог.

З 1998/99 навчального року Міністерство освіти запропонувало школам країни вивчати географію своєї держави за дворічним терміном. При цьому замість 136 годин другого структурного варіанта залишилося лише 102 години (одна година у 8 класі й дві – у 9). Проте і такий підхід не можна визнати оптимальним. Безперечно, географію своєї Батьківщини необхідно вчити не менше двох років, але кількість годин, яка виділяється на вивчення фізичної, економічної та соціальної географії повинна бути однаковою.

У більшості країн світу основна увага під час вивчення географії приділяється власній країні. І це цілком правильне, прагматичне рішення. Справа в тому, що держава зацікавлена в тому, щоб її громадяни найкраще знали і любили саме її. їм тут жити і працювати, і ці знання підуть на користь самій державі та її громадянам. Тому навіть у країнах, які набагато менші від України за площею і чисельністю населення, географію рідної землі вивчають два роки. На превеликий жаль, згідно нової програми, матеріали

фізичної та соціально-економічної географії України звели в єдиний курс «Україна у світі: природа, населення» та викладається у сучасній школі лише протягом одного навчального року у 8 класі.

Отже, нині курс географії України йде після курсів загальної географії (6 клас), географії материків і океанів (7 клас). Таке місце курсу географії України серед інших дозволяє йому опертися на значний масив загальногеографічних (перш за все фізико-географічних) знань, певні уміння і навички оцінки природно-ресурсного і людського потенціалу території.

У 8 класі, при вивченні географії України, практично повністю завершується фізико-географічна підготовка школярів. Вони вже мають поняття про основні фізико-географічні закономірності. На прикладі фізико-географічних умов України та її природних комплексів (ландшафтів) ці поняття значно поглиблюють, розширюють і, головне, конкретизують. Крім того, вводиться і цілий ряд нових понять. Значно підвищується загальний науковий рівень викладання. Учні готуються до вивчення населення і господарства своєї країни. І тут дуже важливо їм усвідомити органічний взаємозв'язок природи і суспільства.

До недавнього часу в процесі вивчення географії України цей взаємозв'язок методично вибудовувався нечітко. Тому в більшості програм, підручників і посібників природа, населення і господарство країни виступали окремими недостатньо пов'язаними блоками. Взаємодія людини з природою в процесі господарювання ніби взагалі не мала ніяких наслідків. Цей недолік певною мірою було ліквідовано лише в пробному підручнику П.О. Масляка і П.Г. Шищенка «Географія України». В ньому останній розділ присвячений раціональному використанню природних умов і природних ресурсів та їх охороні.

Актуальною проблемою викладання курсу географії України при вивченні економічної і соціальної географії є економічне районування країни. Сьогодні – скільки авторів, стільки й схем територіальної диференціації господарства нашої держави. Це вкрай заплутує і дезорієнтує вчителів, учнів і абітурієнтів. Назріла очевидна необхідність затвердження єдиної схеми економічного районування. Попри весь суб'єктивізм поділу України на окремі економічні райони, він потрібен для вивчення регіональних відмінностей соціально-економічного розвитку нашої країни.

З будь-якої точки зору, в тому числі і з погляду методистів географії, таку велику державу, якою є Україна, не можна розглядати як щось абсолютно монолітне і одноманітне. Це не відповідає реальній дійсності. Вивчати ж соціально-економічні відміни на рівні

областей неправильно методично і змістово. За такого підходу учні не виробляють у себе найголовніших навичок – вміння групувати, об'єднувати об'єкти, явища і процеси на основі їх спільних рис і виокремлювати – на основі відмінних. Адміністративні ж області є незмінною категорією у певних межах, які ні вчитель, ні учні змінити вже не можуть. Тому методично ми позбавляємо учнів розвивати в собі природну здатність до аналізу, синтезу, творчої роботи.

Навчальний курс «Україна у світі: природа, населення» покликаний вирішувати надзвичайно важливі завдання не лише географії, але й усієї системи навчання і виховання в сучасній українській школі. Це пов'язано із тим, що географія України покликана, єдиною серед шкільних дисциплін, формувати в дітей сучасний, цілісний, реальний і комплексний образ своєї Батьківщини. Від природи – до населення, господарства та екологічного стану довкілля. Жодна з інших шкільних дисциплін, жоден з інших курсів географії цього зробити не може. Це, надзвичайно важливе і унікальне завдання курсу географії України.

Другим його актуальним завданням є виховання патріотизму і національної свідомості. Це завдання важко переоцінити. Його важливість визначається тим, що від рівня патріотизму і національної свідомості прямо залежить не лише рівень розвитку економіки країни, її екологічний стан і обороноздатність, але й саме існування держави. Ці всі постулати безліч разів були підтверджені як на прикладах інших держав, так і на прикладі України.

Крім цих двох визначальних завдань, курс географії України виконує ще й найбільшу, серед інших курсів, розвиваючу роль. Це пов'язане перш за все із віком учнів, коли він викладається. Вивчення курсу припадає на дуже важливий період у житті дитини. В цей час відбувається становлення не лише фізичне, (бурхливий розвиток дитячого організму), але й формується людська особистість. Тому раціонально побудована система навчання і виховання в цей час має найбільший, найглибший вплив на особистість, її подальшу долю. Тому скорочення вивчення географії України до одного року по суті є антидержавним, антиукраїнським. Свідомо чи несвідомо втрачається величезний пізнавальний і патріотичний потенціал курсу. Врешті-решт всі ці втрати неминуче позначаться на державному будівництві, обороноздатності країни, її економічному розвитку.

Розвиваюча роль курсу географії України пов'язана і з генетичною близькістю всього, що вивчається в курсі, самому еству українця: близькістю географічних назв, природних і господарських особливостей держави. Учні все це відчувають своєю душею і тілом

щодня. Географія України допомагає досягнути свою Батьківщину ще й розумом. Це дуже важливо у наш прагматичний час.

Не можна недооцінювати і надзвичайно важливе завдання курсу щодо просторової орієнтації особистості на своїй рідній землі. Ці прагматичні знання стануть у нагоді будь-якому водію, а це багатомільйонна армія громадян нашої країни, геологу і військовому, агроному і лісівнику, туристу і керівнику області чи району.

Окрім того, курс 8 класу – єдиний курс, де у повному обсязі поєднуються фізико-географічні та економіко-географічні знання на одному об'єкті вивчення. Це дає можливість не теоретично, а на практиці втілити в життя ідею органічної єдності географічної науки, взаємозалежності природи, людини і господарства. В цьому криється не лише величезне світоглядне значення курсу, але і його потенціал екологічного виховання на конкретних прикладах наслідків нераціональної взаємодії людини з природою в своїй області, місті та Україні в цілому.

При вивченні курсу «Україна у світі: природа, населення» велике значення має правильне використання раніше набутих знань, передусім з фізичної географії: Тому вчитель повинен постійно тримати в полі зору те, що учні вже засвоїли під час вивчення загальної географії та географії материків і океанів. Учні вже мають значну загальногеографічну підготовку, ознайомлені з загальними закономірностями розвитку географічної оболонки, формування природних умов і ресурсів материків і океанів. Вони навчені користуватися картами різного масштабу. Є у них і навички найпростіших досліджень природного довкілля.

В процесі вивчення географії України учні будуть поглиблювати вже сформовані географічні поняття, вивчати географічні закономірності на конкретних, відомих їм з дитинства фактах, формувати ряд нових загальногеографічних понять. Значно урізноманітниться, розшириться і поглибитись також робота з географічними картами. Крім значної різноманітності за масштабом, при засвоєнні курсу неминуче виникне потреба у використанні карт дуже відмінних за змістом, а також у порівнянні та аналізі карт природи, населення, господарства, екологічної ситуації тощо.

Якщо вивчення фізичної географії України базується на значному масиві знань, умінь і навичок, одержаних учнями при засвоєнні матеріалу попередніх курсів географії, то зовсім інша ситуація з економічною і соціальною географією України. Тому методично невиправданим є поділ курсу на дві рівні за часом вивчення частини. Економічна і соціальна географія країни не має такої потужної бази попередніх знань, як фізична географія і

геоекологія. Звідси і потреба як у специфічній методиці викладання з більшою увагою до теоретичної підготовки учнів, так і в збільшенні кількості годин на засвоєння економічної і соціальної географії.

Тема 2.12. МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ «УКРАЇНА І СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО» (9 КЛАС)

Зміст.

1. Мета і завдання навчального курсу.
2. Структура і зміст курсу.
3. Методичні особливості формування нових знань, умінь і навичок при вивченні навчального курсу «Україна і світове господарство».
4. Методика вивчення загальної характеристики світу.

1.

Навчальний курс «Україна і світове господарство» є завершальним курсом вивчення географії у загальноосвітній школі, в якому узагальнюються знання учнів з основ географічної теорії. Навчальний курс ознайомлює учнів із особливостями господарства України та світу в цілому. Провідною метою є формування знань про тенденції розвитку національного та світового господарства й визначення місця України в сучасному світі. Зазначена мета передбачає реалізацію таких завдань:

- сформуувати нові поняття й базові знання про суспільну географію та особливості розвитку сучасного господарства в Україні і світі;
- ознайомити із структурою світового господарства та її відображенням в економіці України, найважливішими глобальними проблемами людства;
- навчити виявляти та аналізувати економічні, соціальні й екологічні процеси та явища на глобальному, регіональному і локальному рівнях;
- показати роль міжнародного співробітництва у розв'язуванні глобальних проблем людства;
- розвивати в учнів пізнавальний інтерес, інтелектуальні та творчі здібності, самостійну навчальну діяльність шляхом пошуку та опрацювання географічної і статистичної інформації з різних джерел.

Важливим принципом побудови змісту географії у 9 класі є інтеграція, яка реалізується через поєднання суспільно-географічних

складових під час вивчення особливостей розвитку та розміщення господарства в світі, Україні та своєму регіоні.

Провідним завданням навчального курсу є привернути увагу школярів до закономірностей розвитку господарського комплексу, глобальних проблем людства, показати місце і роль окремих регіонів і держав у світовій політиці та економіці.

Курс «Україна і світове господарство» має чітко визначену практичну спрямованість, яка реалізується в ході виконання практичних робіт, аналітичних завдань та досліджень. Програмою передбачено виконання 8 практичних робіт, з яких 4 є обов'язковими для оцінювання. Вони спрямовані на розвиток умінь і навичок роботи з географічними картами та іншими джерелами інформації. Завдання творчого характеру учні виконують за бажанням, а вчитель оцінює їх за власним вибором.

2.

Навчальний курс «Україна і світове господарство» складається зі вступу і п'яти розділів: «Національна економіка та світове господарство», «Первинний сектор господарства», «Вторинний сектор господарства», «Третинний сектор господарства» та «Глобальні проблеми людства».

Вивченням географії у 9 класі завершується географічна освіта учнів в основній школі на базовому рівні. На цей курс відведено 52 години (1,5 години на тиждень).

Результатом шкільної географічної освіти є створення цілісних уявлень про географічні об'єкти та явища, що враховують географічні аспекти взаємодії суспільства і природи як єдиної системи. Основною метою курсу «Україна і світове господарство» є вивчення загальних закономірностей розвитку та розміщення населення і господарства на земній кулі, а також в Україні, окремих регіонах та країнах. Найважливішим завданням є пошук раціонального розселення і розміщення господарства та оптимізація відносин між розвитком суспільства та природи.

Навчальний курс 9 класу «Україна і світове господарство» розглядає суспільно-географічні особливості розвитку і розміщення господарства України, світового господарства та спрямований на формування наукового світогляду про геопросторову організацію економіки.

Структура та зміст курсу зорієнтовані, перш за все, на цілісне сприйняття світу, усвідомлення існуючих глобальних, регіональних та локальних проблем, що відбуваються в ньому. Також визначено місце України у сучасному світі та шляхи прискорення інтеграції України в

європейський та світовий економічний, політичний, освітній та інформаційний простір.

Курс спрямований на формування важливих для майбутнього життя і діяльності учня компетентностей, серед яких професійна, комунікативна, інформаційна та компетентність безперервної освіти. Під час його вивчення формуються дослідницькі навички, спосіб поведінки у навколишньому світі, закладаються цінності соціально активної та свідомої особистості. Для досягнення мети і завдань економічна і соціальна географія комплексно використовує такі основні методи: картографічний, статистичний, порівняльно-географічний, історичний.

Картографічний метод передбачає складання та аналіз тематичних карт світу, окремих регіонів і країн.

Статистичний (математичний) метод полягає в аналізі цифрових даних та побудові на їх основі найрізноманітніших графіків, діаграм, таблиць, картосхем для всебічного аналізу сучасного стану та визначення тенденцій розвитку соціально-економічних процесів і явищ.

Порівняльно-географічний метод застосовують для складання прогнозів щодо ефективного розміщення нових галузей господарства на певній території. Для цього порівнюють різні регіони, країни, міста тощо.

Історичний метод використовують для вивчення історії формування територій держав, динаміки їх заселення та розвитку господарства, адже всі сучасні економіко-географічні процеси є результатом тривалого історичного розвитку.

Економічна географія детально вивчає і прогнозує вплив господарської діяльності населення на навколишнє середовище, виробляє певні рекомендації щодо розміщення різних галузей виробництва, аналізує використання природних ресурсів, а також дає обґрунтовані прогнози на перспективу розвитку людського суспільства. До основних принципів вивчення цього курсу належать: територіально-історичний підхід, системність та типологічність.

Перед економічною географією світу поставлено багато завдань наукового і практичного характеру. Це, насамперед, дослідження можливостей практичного використання природних умов і природних ресурсів світу, господарства і населення світу, регіонів та окремих країн, а також розв'язання глобальних проблем людства, перспектив розвитку міжнародної інтеграції.

Отже, курс «Україна і світове господарство» сприяє формуванню важливих соціально-економічних понять у системі географічних знань старшокласників.

3.

У вступі учні знайомляться із об'єктами і методами досліджень економічної географії, із місцем економічної географії в системі географічних наук. Також формується поняття про взаємодію господарства і природи в географічному середовищі.

Перший розділ «Національна економіка та світове господарство» (9 год.) включає дві теми: «Національна економіка» і «Світове господарство».

Під час вивчення теми «Національна економіка» в учнів формуються поняття «економічний розвиток» та його показники, «валовий внутрішній продукт» (ВВП), «структура ВВП», «індекс людського розвитку» (ІЛР). Старшокласники також знайомляться із секторальною моделлю економіки країни, формами суспільної організації виробництва, чинниками розміщення виробництва та формами просторової організації національної економіки.

У темі «Сучасне світове господарство», на яку відводиться 5 годин, вивчаються поняття «міжнародний поділ праці (МПП)», «науково-технічна революція (НТР)», «міжнародна інтеграція», «типи економічних систем», «транснаціональна корпорація» (ТНК). Також учні знайомляться із сучасними тенденціями розвитку світового господарства, глобалізацією та регіональною економічною інтеграцією.

Другий розділ «Первинний сектор господарства» (10 год.) включає три теми: «Сільське господарство», «Лісове господарство» і «Видобувна промисловість».

Тема «Сільське господарство» знайомить учнів про значення сільського господарства у сучасному світі, аграрні суспільства в сучасному світі та роль природних чинників (земельних та агрокліматичних ресурсів) у розвитку й розміщенні аграрного виробництва. Дев'ятикласники вивчають сільське господарство України, структуру сільськогосподарських угідь в Україні.

Значна увага приділяється вивченню розміщення галузей сільськогосподарського виробництва в Україні і світі та найбільших країн-виробників та країн-експортерів сільськогосподарської продукції.

Тема «Лісове господарство» (1 год.) формує поняття про «лісові пояси», «лісо забезпеченість» та «лісове господарство в Україні».

Однією із найважливіших тем у цьому розділі є «Видобувна промисловість». Учні знайомляться із класифікацією мінеральних ресурсів за використанням, показниками ресурсозабезпеченості країн мінеральними ресурсами.

Значна увага приділяється вивченню основних закономірностей розміщення та видобутку корисних копалин в Україні і світі (вугілля, нафти, природного газу, залізної і марганцевої руд, кольорових і благородних металів, нерудної сировини).

Третій розділ «Вторинний сектор господарства» (16 год.) є найбільшим за обсягом та включає шість тем: «Виробництво та постачання електроенергії», «Металургійне виробництво», «Хімічне виробництво. Виробництво деревини, паперу», «Виробництво машин та устаткування», «Виробництво тканин, одягу, взуття», «Виробництво харчових продуктів, напоїв».

Тема «Виробництво та постачання електроенергії» знайомить учнів зі значенням електроенергетики у розвитку господарства, типами електростанцій, основними чинниками їх розміщення. Під час розгляду теми формуються поняття про «паливно-енергетичний баланс», «електроенергетику», «типи електростанцій», «відновлювані джерела енергії». Учні також вивчають найбільші підприємства електроенергетики свого регіону, України та світу; найбільші країни-виробники та країни-споживачі електроенергії в світі.

Під час вивчення теми «Металургійне виробництво» учні знайомляться зі значенням металургійного виробництва у господарстві, сучасними технологіями виробництва чавуну й сталі. Тема формує знання про комбінування в чорній металургії, сучасні чинники розміщення підприємств чорної і кольорової металургії в Україні і світі. Також учні вивчають металургійне виробництво світу, найбільші країни-виробники і країни-споживачі чорних металів та сучасні тенденції розміщення виробництв чавуну, сталі, прокату.

Тема «Хімічне виробництво. Виробництво деревини, паперу» знайомить учнів із особливостями технологій хімічного виробництва, чинниками розміщення основних виробництв хімічних речовин і хімічної продукції, фармацевтичної продукції, гумових і пластмасових виробів в Україні і світі. Під час вивчення теми учні 9 класу розглядають основні центри виробництва хімічної продукції та чинники їх формування, найбільші країни-виробники мінеральних добрив, полімерів, ліків, паперу особливості технологій та чинники розміщення хімічних підприємств.

Під час розгляду теми «Виробництво машин та устаткування» учні знайомляться із провідною роллю машинобудування в сучасному світі, різноманітністю підприємств, чинниками їхнього розміщення та спеціалізацією і кооперуванням у машинобудуванні.

Учні детально вивчають розвиток і сучасний стан машинобудування в Україні і світі та окремих його підгалузей, найбільші центри виробництва транспортних засобів, промислового

обладнання, сільськогосподарської техніки, побутової електротехнічної та електронної продукції, підприємства машинобудування України і свого регіону. Також знайомляться із найбільшими країнами-виробниками літаків, легкових автомобілів, морських суден, верстагів, комп'ютерів, робототехніки.

Тема «Виробництво тканин, одягу, взуття» дає можливість учням ознайомитись із особливостями виробничого процесу та чинниками розміщення підприємств, що виробляють тканини різних видів, одяг, шкіряно-взуттєву продукцію, чинниками та центрами розміщення текстильного, швейного, шкіряного, взуттєвого виробництва в Україні. Також учні вивчають найбільші на світовому ринку країни-виробники та країни-експортери тканин, одягу та взуття та народні промисли в Україні.

Під час вивчення теми «Виробництво харчових продуктів, напоїв» формуються поняття про «чинники розміщення підприємств», «харчові продукти», «харчова промисловість».

Учні знайомляться із особливостями технологій та чинниками розміщення підприємств буряко-цукрового, олійного, маслосироробного, плодоовочеконсервного, рибного, хлібопекарного, макаронного, борошномельного, круп'яного, кондитерського, пивоварного, виноробного виробництв, розливу безалкогольних напоїв, мінеральних вод в Україні та виробництвом харчових продуктів у своєму регіоні. Значна увага приділяється вивченню виробництва продуктів харчування в світі, сучасних тенденцій, впливу глобалізації та національних традицій, традиційних виробництв харчових продуктів окремих країн світу.

Четвертий розділ «Третинний сектор господарства» (10 год.) складається із п'яти тем: «Транспорт», «Торгівля», «Туризм», «Наукова діяльність. Освіта. Охорона здоров'я», «Фінансова діяльність. Комп'ютерне програмування».

У Темі «Транспорт», на яку відводиться 3 години, розкривається роль цієї галузі у національній економіці та формуванні світового господарства. Під час вивчення матеріалу вводяться нові поняття: «транспортний вузол», «обсяг перевезень», «вантажообіг», «пасажирообіг». Висвітлюється роль різних видів транспорту в економіці країни, переваги та недоліки кожного з них. Вивчаються основні транспортні магістралі, міжнародні транспортні коридори. Обґрунтовуються проблеми та перспективи розвитку різних видів транспорту.

Також учні знайомляться із країнами, що вирізняються високим рівнем розвитку мережі залізниць й автомобільних шляхів, із

найбільшими морськими портами та аеропортами світу, їхнім впливом на розміщення галузей промисловості.

Під час вивчення теми «Торгівля» учні розглядають торгівлю як важливий вид послуг, вивчають форми торгівлі, основні показники зовнішньої торгівлі, обсяги та структуру експорту й імпорту товарів та послуг. Значно ширше, ніж у попередніх курсах географії висвітлюється місце України у світовому господарстві, зовнішні економічні зв'язки України.

Учні також формують поняття про світовий ринок товарів і послуг, основні напрями зовнішньоторговельних зв'язків, Світову організацію торгівлі (СОТ), Європейський Союз, НАФТА, АСЕАН.

Тема «Туризм» розглядає туристичну галузь як складник національної економіки, його види, чинники розвитку туризму в регіоні, країні, туристичну інфраструктуру, об'єкти Світової спадщини ЮНЕСКО та туристичні райони в Україні. У Темі розкривається роль міжнародного туризму у Світовому господарстві, розглядаються основні туристичні регіони світу, країни світу із найбільшою кількістю об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО.

Під час розгляду теми «Наукова діяльність. Освіта. Охорона здоров'я» учні розкривають роль науки й освіти в суспільстві, вивчають особливості наукової й освітньої діяльності, джерела фінансування науки й освіти, форми просторової організації наукових досліджень та освіти: технополіси. Учні також розглядають найвідоміші наукові центри у світі та Україні, особливості розвитку охорони здоров'я, найвідоміші центри охорони здоров'я в Україні та світі.

Шоста тема розділу «Третинний сектор господарства» під назвою «Фінансова діяльність. Комп'ютерне програмування» розглядає фінансові послуги, Світові центри банківсько-фінансової діяльності, вплив глобалізації на розміщення фінансових установ, країни-офшори та особливості розміщення фінансових установ в Україні. Учні формують поняття «аутсорсинг», «ІТ-аутсорсинг» та характеризують країни-лідери на світовому ринку програмування та аутсорсингу.

На останній – п'ятий розділ навчального курсу «Глобальні проблеми людства» відводиться три години. Під час вивчення розділу в учнів формується поняття про глобальні проблеми людства та причини їх виникнення. Детально вивчаються глобальні проблеми людства: проблема війни і миру, проблема тероризму, екологічна проблема, сировинна й енергетична проблеми, демографічна та продовольча проблеми, проблема подолання відсталості країн, що розвиваються. Учні також встановлюють взаємозв'язок глобальних

проблем, розкривають роль світової громадськості та міжнародних організацій у їх розв'язуванні та розглядають сталий розвиток як стратегію людства на ХХІ століття.

Більшість тем цих розділів передбачають виконання практичних та самостійних робіт, які продовжують формування навичок роботи з тематичними картами, довідниками, статистичними даними, географічними енциклопедіями тощо. Учні мають продемонструвати володіння науковими прийомами зіставлення та аналізу статистичних даних, складання структурних схем та узагальнюючих таблиць. У курсі також закріплюються навички роботи із контурними картами під час самостійного складання школярами різноманітних карт та картосхем. У процесі організації навчальної роботи важливо звернути увагу на понятійний апарат, який мають опанувати учні під час вивчення кожної нової теми.

4.

Вивчення географії в цілому та економічної географії зокрема завершується в нинішній українській школі курсом економічної географії світу. Це єдиний курс у нашій школі, який дає комплексні знання про сучасну політичну карту світу, країни, історико-географічні й політико-економічні райони планети. Учні ознайомлюються із особливостями природних ресурсів світу, його населення і господарства, міждержавних політичних і економічних зв'язків.

Значення цього курсу дуже велике. Пересічний громадянин держави сьогодні отримує всезростаючу кількість інформації про міжнародне життя зі сторінок газет і часописів, з мережі Інтернет, передач радіо і телебачення. Без відповідної шкільної освітньої бази людям дуже важко зрозуміти сутність подій у світі і де вони відбуваються. Внаслідок цього вони втрачають змістову і просторову орієнтацію в житті й можуть стати маріонетками в руках будь-яких політичних авантюристів.

Окрім того, навчальний курс «Україна і світове господарство» має також значний виховний потенціал. Порівняння української дійсності, засвоєної раніше, з буттям інших країн вказує майбутнім громадянам нашої країни шлях можливого її раціонального й ефективного розвитку і застерігає від можливих помилок. Пізнаючи світ у всьому його розмаїтті, школярі вчаться з розумінням ставитися до проблем розвитку інших країн і народів, відчувати себе часткою великої родини націй, народів і рас нашої планети.

У процесі вивчення курсу, в умовах дуже обмеженого часу на його засвоєння, необхідно вирішити складні навчальні та виховні

завдання. В цілому завданням економічної та соціальної географії світу є сформувані у свідомості учнів складну і розмаїту географічну картину буття нашої планети. Учні не мають також ніяких системних географічних уявлень про найбільші країни світу, про держави як явище розвитку людської цивілізації. Тому, шкільний курс економічної та соціальної географії світу містить значний загально-географічний матеріал по всій планеті, детальніший по окремих її регіонах і найдетальніший по найбільших або «ключових» для певного регіону країнах.

Завданням курсу є також розгляд соціально-економічних і суспільно-політичних моделей розвитку окремих країн та цілих груп, визначення сильних і слабких сторін економіки й політики, вивчення кращого світового досвіду організації суспільства і раціональної взаємодії між країнами.

Важливим завданням курсу є подальше вироблення і закріплення практичних навичок пошуку, обробки та усного чи письмового представлення матеріалу по регіонах світу і окремих країнах. На вищому рівні повинна здійснюватися і постійно проводитися робота з картами різного масштабу і змісту, контурними картами, таблицями.

Вчитель повинен систематично формувати навички учнів з графічного і картографічного оформлення відповідних цифрових показників. Учні мають розвивати в собі здатність давати письмові та усні характеристики краї», порівнювати їх.

Побудова і зміст курсу все ще не є адекватними вимогам часу. Нині економічна і соціальна географія світу викладається лише в обсязі одного уроку на тиждень протягом навчального року в 9 класі. Взагалі географія – єдина з базових дисциплін, яка не викладається у випускному класі середньої загальноосвітньої школи. Тому значення курсу економічної географії не відповідає місцю, обсягу і структурі курсу.

У цілому учні значною мірою вже готові до вивчення курсу. Вони засвоїли основні поняття фізичної і економічної та соціальної географії. На прикладі України одержали навички комплексної економіко-географічної характеристики країни. Вміють вони працювати і з різними за масштабом та змістом картами. Все це значно полегшує роботу вчителя і учнів.

Разом з тим, при вивченні курсу виникають і певні труднощі. Для вчителя вони полягають перш за все в тому що на політичній карті світу, в соціально-економічному розвитку окремих країн і регіонів відбуваються постійні зміни. Більше того, динамізм світу наростає. Тому вчителеві важко відслідковувати всі зміни, які

відбуваються. Іноді учні класу загалом виявляються більш поінформованими за вчителя, що негативно позначається на його авторитеті. Тому вчитель географії має інформаційно кооперуватися з іншими вчителями, перш за все з істориком.

Починаючи вивчення курсу, вчителеві дуже важливо озброїти учнів знаннями деяких основних положень сучасної економічної та соціальної географії світу, звільнивши їх від стереотипів, міфів, пережитків минулого.

Вчитель повинен підкреслити, що на зламі двох тисячоліть у світі відбуваються одночасно два, здавалося б, протилежних і взаємовиключаючих процесів – інтеграції та дезінтеграції країн.

На конкретних прикладах розпаду СРСР, Югославії, Чехословаччини, подій в Іспанії, Великої Британії, Італії, Канаді, США, Росії та багатьох інших країн вчитель показує наростання відцентрових тенденцій, створення нових країн, виникнення значної кількості протодержав. Поки що вони знаходяться у складі більших держав, але поступово набувають все більше рис повноцінних суверенних країн – Чечня, Татарстан та інші у складі Російської Федерації, Шотландія – у складі Великої Британії, Квебек – у складі Канади тощо.

Водночас у світі створюється все більше міждержавних політичних, економічних, військових та інших об'єднань. Найяскравіший приклад – Європейський Союз.

Учитель повинен звернути увагу учнів на об'єктивний характер цих процесів, їх економічне підґрунтя. Нині найефективнішими виявилися не великі за площею, а малі держави. Багато вчених вважають, що країни, які мають площу понад 1 млн. км², взагалі не мають майбутнього. Тому найбагатшими і економічно процвітаючими нині є ті країни, які управляються, але діють глобально. У цьому – основні підйоми подальшої територіальної диференціації світу, а не в підступах «деструктивних» сил. Без такого розуміння вивчати далі економічну та соціальну географію світу взагалі дуже важко.

Складно це буде зробити і через стереотипи й міфи про близьке і далеке зарубіжжя, братні економічні зв'язки, братні слов'янські народи тощо. Вживаючи поняття «близьке і далеке зарубіжжя» вчитель втрачає будь-яку методологічну наукову основу. І не дивно, оскільки за цим поняттям сусідні Польща, Словаччина, Угорщина і Румунія є далекими, а території Чукотка, Камчатка і Сахалін Російської Федерації – близькими.

Те саме стосується поняття про братні економічні зв'язки. Їх взагалі в природі не існує. Економічні зв'язки бувають ефективні і

неефективні, раціональні і нераціональні, вигідні й не вигідні, але не братні.

Абсолютно ненаукове, невідповідне реаліям і поняття про братні слов'янські народи, яке введене вже і в науковий обіг. Історичним фактом є те, що слов'яни завжди були найбільшими ворогами слов'янам. Були і залишаються ними зараз. Війна в колишній Югославії між найближчими слов'янськими народами наприкінці ХХ ст. ще раз це підтвердила. Німці, турки, татари разом узяті не знищили стільки українців, не знущалися так над ними, як так звані братні слов'янські народи – росіяни і поляки.

Яскравим проявом та доказом таких так званих «братських» відносин є анексія Криму та пряма військова агресія Росії на сході України протягом останніх років.

Тому завданням учителя географії при вивченні економічної і соціальної географії світу є створення певного наукового підґрунтя, підвалин засвоєння матеріалу, відхід від побутово-газетного сприйняття нинішнього розмаїтого світу. Лише в такому разі вчителю вдасться сформуванню в учнів не лише мозаїчно яскраву картину нашої планети, але й розглянути її як певну систему, яка живе і розвивається за своїми певними законами. Тому для вирішення існуючих проблем людина повинна ці закони пізнати.

Методика вивчення загальної характеристики світу. Вивчення цих розділів логічно базується на знаннях про сучасну політичну карту світу. Значення його особливе. Без його ґрунтового засвоєння важко собі уявити подальше вивчення економічної та соціальної географії світу. Тому вчитель повинен приділити особливу увагу роботі із настінними політичними картами світу, відповідними картами атласу та контурними картами.

Всі об'єкти, явища і процеси, відмічені в підручнику чи названі вчителем, обов'язково показуються ним на стінній політичній карті й відслідковуються учнями на картах атласу і підручника. Основні типи країн позначаються і на контурній карті. Досить продуктивними є ігрові методи роботи. Для кращого засвоєння матеріалу варто застосовувати кросворди, «штанги», географічні розминки тощо.

Для перевірки знань і самоконтролю учнів при вивченні сучасної політичної карти світу доцільно використовувати тести на зразок:

1. До унітарних країн світу належить...
  - а) Росія; б) Польща; в) США.
2. До федеративних держав світу належить...
  - а) Швеція; б) ФРН; в) Італія.

3. Ці країни є республіками...
  - а) Китай; б) Бельгія; в) Швеція; г) Фінляндія; ґ) Болгарія.
4. Ці країни входять до складу ЄС...
  - а) Україна; б) Словаччина; в) ФРН; г) Франція; ґ) Румунія; д) Болгарія.

Варіантів тестових завдань може бути безліч. Їх перевага в тому, що вони не дають можливості пропустити бодай найменший нюанс даної теми, випустити хоча б щось із поля зору. Тому необхідно привчати учнів не лише до тестового контролю з боку вчителя, але й, що особливо важливо, до постійного тестового самоконтролю.

При викладанні природних ресурсів світу вчитель спирається в значно більшій мірі, ніж при вивченні попереднього матеріалу, на фізико-географічні знання. Їх обсяг у цілому значно більший за економіко-географічні. З одного боку, це спрощує завдання вчителя, але з іншого – вимагає залучення різних засобів навчання.

Особливого значення набуває інтенсивне використання декількох карт, однакових за масштабом, але різних за змістом. Постійно порівнюючи і зіставляючи їх, учні не лише одержують знання про розміщення кожного з видів ресурсів по країнах і регіонах світу, але й повинні витворити в своїй уяві комплексну картину забезпеченості нашої планети, окремих її регіонів і країн всіма основними видами природних ресурсів.

Учитель не повинен підходити до пояснення зв'язків між рівнем економічного розвитку країн і наявності в ній значних і різноманітних природних ресурсів на основі існуючих стереотипів. Необхідно пояснити причини такого явища, що дедалі більше країн, не маючи практично ніяких природних ресурсів, стають високорозвиненими.

Доволі складним є поняття про світове господарство. Для його засвоєння необхідно використовувати графічні схеми, методи аналізу і синтезу. В найбільшій мірі це стосується міжнародного поділу праці, структури світового господарства в цілому і його окремих галузей зокрема.

В цілому при вивченні світового господарства існують великі можливості для постійної роботи з цифровими статистичними матеріалами. Така робота буде ефективною, якщо спрямовуватиметься вчителем не на перетворення їх в гарно розфарбовані картограми і картодіаграми, а для розкриття чи підтвердження певних географічних закономірностей. Тому цифри повинні допомогти учням засвоїти складні терміни-поняття: світове господарство; форми економічного співробітництва, міжнародний географічний поділ праці тощо.

Практичні роботи зі статистичними матеріалами повинні сприяти розумінню учнями чинників і принципів розміщення виробництва у світі.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андреев Н.В. Карты и работа с ними // Методика обучения географии в средней школе. – М. : Просвещение, 1985. – 146 с.
2. Басова Н.В. Педагогика и практическая психология. – Ростов н/ Д. : Феникс, 2000. – 240 с.
3. Безуглий В.В. Педагогічні можливості комп'ютерних систем при вивченні фізичної географії / Безуглий В.В. // Рідна школа. 2000. – №12. – С. 30-32.
4. Варакута О.М. Формування географічних понять // Географія та основи економіки в школі. – 2002. – № 6. – С. 28-31.
5. Варакута О.М., Швець Є.С. Готуємось до уроків географії. Економічна і соціальна географія України. 9 клас: Посібник для вчителя. – Тернопіль : Астон, 2007. – 286.
6. Гілецький Й.Р. Теоретичні засади формування змісту загальної географічної освіти// Географія та основи економіки в школі. – 2002. – №2. – С. 18-21.
7. Даринский А.В. Урок географии в средней школе. – М. : Просвещение, 1984. – 144 с.
8. Душина И.В. Методика преподавания географии: пособие для учителей и студентов педагогических университетов и институтов / Душина И.В., Понурова Г.А. – М. : Просвещение, 1985. – 256 с.
9. Кобернік С.Г. та ін. Методика викладання географії в школі. – К.: – Стафед–2,– 2000. – 320 с.
10. Коваленко Є.І. Методичні рекомендації з організації позакласної роботи з географії в 6-10 класах загальноосвітньої школи [на допомогу вчителям та студентам-практикантам] / Є.І. Коваленко, М.Г. Криловець, А.О. Сахненко. – Ніжин, 1992. – 116 с.
11. Корнеев В.П. Методика вивчення географії материків і океанів. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2004. – 308 с.
12. Корнеев В.П. Форми навчання географії в школі: Посібник для вчителя. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2004. – 224 с.
13. Корнеев В.П. Дидактичні ігри як засіб розвитку пізнавальних інтересів учнів // Географія та основи економіки в школі. – 1996. № 2. – С. 19-23.
14. Корнеев В.П. Методичні засади побудови підручників з географії // Географія та основи економіки в школі. – 1999. – №3. – С. 25-26.

15. Костриця М.Ю. Туристсько-краєзнавча робота в школі: Посіб. для вчителя. – К. : Рад. школа, 1985. – 128 с.
16. Круглик Л.І. Вивчення проблем соціальної географії в школі / Круглик Л.І., Паламарчук Л.Б.: Навч.-метод. посібник. – Кам'янець-Подільський : «Абетка-НОВА», 2001. – 140.
17. Малая О.І. Інтерактивні та ігрові форми навчання на уроках географії//Географія та основи економіки в школі. – 2003. – №3. – С. 18-24.
18. Методика навчання географії в загальноосвітніх навчальних закладах: [Навчально-методичний посібник] / Кобернік С.Г., Коваленко Р.Р., Скуратович О.Я.; За редакцією С.Г. Коберніка. – Навч. книга, 2005. – 319 с.
19. Методика обучения географии в средней школе: пособие для учителей / под редакцией И.С. Матрусова. М. : Просвещение, 1985. – 256 с.
20. Методика обучения географии в средней школе: пособие для студентов пед. институтов по географ. спец. / под редакцией Л.М. Панчешниковой. М. : Просвещение, 1983. – 320 с.
21. Онищук В.А. Типы, структура и методика урока в школе. – К. : Рад. шк., 1976. – 184с.
22. Організаційні форми навчання /За ред. Ю. І. Мальваного. – К.: 1991. – 188 с.
23. Саюк В.І. Місце і роль ігрових технологій у навчанні географії / В.І. Саюк // Географічна наука і освіта в Україні. Зб. наук. праць. – К. : Фітосоціоцентр, 2000. – С. 63-64.
24. Свиридова О.І.. Сучасні методи і прийоми підвищення ефективності уроку географії //Географія та основи економіки в школі. – 2002. – № 4. – С. 18-24.
25. Сиротенко А.Й. Проблеми конструювання шкільних підручників з географії// Географія та основи економіки в школі. – 2001. – № 6. – С. 12-16.
26. Сиротенко А.Й. Уроки систематизації та узагальнення знань з географії в 9 класі //Географія та основи економіки в школі. – 2000. – №3. – С. 17-21.
27. Саюк В.І. Класифікація ігор та ігрові форми навчання географії //Географія та основи економіки в школі. – 2000. – № 4. – С. 15-18.
28. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: Науково-метод. посібник / За редакцією О.І. Пироженко. – К. : Видавництво А.С.К., 2003. – 192 с.

29. Тімець О.В. Підготовка майбутніх учителів з краєзнавчо-туристської роботи / О.В. Тімець // Рідна школа. – 1999. – №10. – С. 62-64.
30. Чернов Б.О., Корнеєв В.П. Методи навчання географії в школі/ За ред. А.М. Алексюка і А.Й. Сиротенка. – К. : Рад. шк., 1986. – 268.
31. Чернякова С.М. Формування творчої особистості на уроках географії// Географія та основи економіки в школі. – 2003. – №1. – С. 18-23.
32. Шипович Є.Й. Методика викладання географії / Є.Й. Шипович: Навчальний посібник для студентів географічних факультетів університетів. – К. : Вища школа, 1981. – 174 с.
33. Шоробура І.М. Виховні можливості шкільної географії / І.М. Шоробура / Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки: Зб. наук. праць. Київ – Запоріжжя, 2004, Вип. 32. – С. 380-385.
34. Шоробура І.М. Шкільна географічна освіта: історія, проблеми, перспективи / І.М. Шоробура. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2005. – 160 с.

Schale
Milliana, Drepnica

M. Polymia	12	12
M. Germanica	12	12
Lancia Gallica	12	12
M. Helica	12	12
M. Myliovica	12	12

Le Grosneur au Lecteur
 Cher Lecteur, j'ay cru que la liste par le manuscrit du bonjour prestoit
 Cette Chartre Generale d'Ocrains, la Racolle des Coignes de la mer du
 Roy, et une Lettre de Commence par les Princes et particuliers
 de ce pays, telle que l'Editon en a donné par ordre, le pre-
 sentant de ce travail de Commence a cette Chartre et par
 suite, en un point qu'on ne grandeur de la Generalite
 sous le grand titre que l'on les a par ordre, les
 Editions de l'Editon, qui se trouvent en
 Russie sous Chr. Lector, se sont par la suite, en
 attendant que l'on en ay fait le plus de faire
 la grande, ou le plus de faire, qui se trouvent
 sera completement satisfait, a Dieu.